

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ІВАНЧЕНКО Ольга Олександрівна

УДК: 364-78(477)(091)(043.5)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ТРАДИЦІЇ ТА НОВАТОРСТВО ЗЕМСЬКИХ ПРАКТИК
У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ В УКРАЇНІ**

231 Соціальна робота

23 Соціальна робота

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ О.О. Іванченко

Науковий керівник: Приймак Олег Миколайович, доктор історичних наук, доцент.

Запоріжжя – 2021

АНОТАЦІЯ

Іванченко О.О. Традиції та новаторство земських практик у соціальній роботі в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (Phd) за спеціальністю 231 Соціальна робота. Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2021.

У дисертації досліджено традиції та новаторство земських практик у соціальній роботі в Україні. Проаналізовано напрями земського призріння; виявлено та продіагностовано його елементи в сучасній соціальній роботі; досліджено можливості вдосконалення та відродження земських практик у соціальній роботі на регіональному, місцевому та організаційному рівнях.

Виявлено, що в науковій літературі відсутнє комплексне дослідження з теми дисертації, але окремі її аспекти розкриті в дослідженнях із соціальної роботи з різними групами клієнтів, а також з історії-, соціології-, філософії-, менеджменту-, технологій соціальної роботи. Досягнення цих дисциплін об'єднані в когнітивну парасолу, що є стрижнем використаного міждисциплінарного когнітивного підходу. Ефективність застосування цього підходу забезпечена принципами об'єктивності, неупередженості, багатофакторності, історизму, світоглядного плюралізму, системності та діалектичним принципами.

Поняття «земське призріння» визначене як застаріла назва та перший етап розвитку професійної соціальної роботи в Україні в 1864-1918 рр., реалізація напрямів якої була покладена на службовців органів земського самоврядування. Доведено, що традиціями його варто вважати використані протягом зазначеного етапу соціальноорієнтовані практики, які збереглися дотепер у класичному чи видозміненому вигляді та ефективно застосовуються в сучасній вітчизняній соціальній роботі. Новаторством практик земського призріння, у свою чергу, запропоновано вважати ті їх різновиди, що можуть бути відроджені в умовах сучасної соціальної роботи.

Передання імперським урядом обов'язку реалізації державного призріння земським органам місцевого самоврядування охарактеризовано як етап переходу

до професійної соціальної роботи в Україні. Аналіз цього процесу дозволив сформулювати твердження про тісний взаємозв'язок практик та досягнень тогочасної теорії соціальної роботи. Доведено, що методологічні засади останньої базувалися на доробку соціологічної науки, ідеях лібералізму, солідарності, розподілу праці.

Детальний аналіз земських соціально-статистичних досліджень та переписів дозволив розкрити питання про сутність регіональних та місцевих соціальних проблем, аномалій і патологій останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. До їх переліку внесені неписьменність, малокультур'я, «темнота» переважної частини населення; складна медична та епідеміологічна ситуація в сільській місцевості; поглиблення соціального розшарування, дисбалансу в соціально-демографічній структурі; соціальне сирітство, криза традиційного піклування та опіки; непорядкованість маятникової трудової міграції; каскадна ломка звичаїв, соціальних норм, цінностей; зростання частини депривованих соціальних груп. Підкреслено, що результати вибірових переписів та поточної статистики виступали для губернських земств візуалізованим підґрунтям для обґрунтування фундації напрямів призріння, розбудови організаційної структури, впровадження соціально спрямованих технологій і програм.

Детально проаналізовані такі напрями земського призріння, як патронаж над сиротами, байстрючатами, психічно та соматично хворими, засудженими та засланими; попечительство над виховними, освітніми та медичними закладами; соціальний супровід переселенців, біженців та трудових мігрантів; профілактика соціальних патологій; забезпечення зростання добробуту і рівня життя населення; сприяння розвитку соціальної кооперації, страхування, емеритури.

Доведено, що із набуттям Україною незалежності розвиток професійної соціальної роботи повернувся в загальноєвропейське русло, що збереженим практикам земського призріння в ній відведено важливе місце і значну роль. Традиції їх виявлені в соціальній роботі в реабілітаційних центрах для дітей з інвалідністю, інституційних закладах виховання, закладах загальної середньої та спеціальної професійно-технічної освіти, геріатричних пансіонатах. Акцентовано

увагу на тому, що, не зважаючи на забутість їх земського походження та «затертість» ярликами досягнень радянської системи соціального забезпечення, вони зберігають нерозривність та підтверджують циклічність розвитку вітчизняної соціальної роботи. Поряд з цим у дисертації детально досліджено розвиток прийомної сім'ї, будинків-інтернатів сімейного типу, соціальної допомоги на непрофесійній основі, а також пунктів обігріву та харчування для безхатченків. Під час характеристики останніх всебічно розкрито питання новаторства відроджених технологій земського Patronage familial та практик санітарно-продовольчих пунктів. Об'єктивність цих висновків підтвердили результати проведених фокусованих групових дискусій та глибинних інтерв'ю. Їх використано як підґрунтя для розробки рекомендацій з удосконалення і модернізації існуючих та відродження забутих практик земського призріння в сучасній соціальній роботі в Україні.

Створення, в умовах децентралізації, публічно-управлінських механізмів конкурсного та програмно-цільового соціального замовлення в дисертації охарактеризовано як важливу умову інставрації та вдосконалення земського досвіду у сфері соціальної роботи на рівні області. Доведено, що принципи та алгоритми цих механізмів можуть стати в нагоді під час реалізації регіональних програм з підвищення якості діяльності геріатричних пансіонатів і будинків для людей похилого віку, соціальної допомоги, супроводу і консультування, медичного страхування дітей із бідних сімей, які навчаються в середніх, середніх професійних навчальних закладах, а також розбудови мережі комплексних реабілітаційних центрів для дітей з інвалідністю. З метою покращення менеджменту соціальної роботи, підвищення професійного іміджу та престижу соціального працівника, у профільних службах та закладах рекомендовано запропонувати відродження корпоративно-паритетного недержавного пенсійного забезпечення.

Детальної розробки в дисертації отримали рекомендації з підвищення ефективності соціальної роботи в громаді шляхом впровадження як забутих, так і вдосконалення існуючих практик земського призріння. До переліку збутих

практик внесено пропозиції щодо впровадження технологій складання соціального паспорта громади, підтримки розвитку соціальної допомоги на непрофесійній основі, прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, впровадження громадських робіт і трудової допомоги в межах інтегрованої моделі соціального обслуговування, сприяння розвитку селищних комітетів та кас взаємодопомоги. Комплекс існуючих практик вміщує вдосконалені методики соціальної роботи в середніх, середніх спеціальних навчальних закладах та інтернатних установах.

Окреме місце в тексті займають рекомендації щодо створення і функціонування спеціалізованого реабілітаційного комплексу для дітей з кохлеарною імплантацією. Розглянуто перспективи впровадження в його діяльність традицій та новацій практик земського призріння. Порівняльний аналіз минулого і сучасного досвіду дозволив виявити схожість як соціальної місії, завдань, принципів, методик соціальної роботи, інтеграції, логопедії, сурдо- та корекційної педагогіки, так і стрижневої ідеї – синтезу в процесах абілітації та реабілітації занять кабінетного і вуличного типів. Але підкреслено, що прийнятні для початку ХХ ст. методики можуть бути використані в роботі з дітьми з кохлеарною імплантацією лише як допоміжні. Виходячи із сучасного досвіду в основу їх реабілітації рекомендовано покласти інноваційні методи верботонального розвитку, слухо- та логоритміки, техніки естетичної та натурпсихотерапії. Поєднання в них соціальної, психофізичної та інтелектуальної складових дозволяє сформувати повноцінну, всебічно розвинену особистість. Підкреслюється, що батьки дітей з КІ також мають стати клієнтами реабілітаційного комплексу і повинні проходити курси навчання, психоемоційного розвантаження, соціальної реабілітації.

Результати дослідження можуть бути використані під час розробки регіональної стратегії розвитку соціальної роботи, реалізації соціальних програм та проєктів, мета яких полягає в розбудові та підвищенні ефективності діяльності закладів сфери соціальної роботи в умовах децентралізації, а також заходів, спрямованих на формування позитивного іміджу місцевої влади, престижу

професії соціального працівника. Матеріали дисертації можуть бути використані в процесі викладання низки дисциплін для студентів спеціальності «Соціальна робота». Окремі її напрацювання впроваджуються в межах повсякденної діяльності служби (управління) у справах дітей Запорізької міської ради.

Ключові слова: земське призріння, попечительство, опіка, соціальна робота, реабілітаційний комплекс, соціальний супровід, соціальна допомога, особа з інвалідністю, людина похилого віку, територіальна громада, інституційний заклад виховання, Patronage familial.

ABSTRACT

Olha O. Ivanchenko. Traditions and innovation of zemstvo practices in social work in Ukraine. - Qualification research paper, manuscript.

Thesis for a Doctor of Philosophy degree (PhD): speciality 231 Social Work. - Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, 2021.

The research focuses on the study of traditions and innovations of zemstvo practices in social work in Ukraine. The research analyses zemstvo charity focal areas revealing and diagnosing the elements of the latter in modern social work; it investigates the improvement and revival potential of zemstvo practices in social work at regional, local and organizational levels.

There has been no comprehensive research analysis to be detected with reference to the given thesis subject, apart from particular aspects revealed in social work case studies as well as history, sociology, philosophy, management and social work technique research. The achievements of the abovementioned disciplines are united under a cognitive umbrella, which is the core of the interdisciplinary cognitive approach used, whose effectiveness is ensured by the principles of objectivity, impartiality, multifactoriality, historicism, ideological pluralism, systematics and dialectics.

The concept of "zemstvo charity" is defined as an outdated name and the first development stage of professional social work in Ukraine within the period of 1864-1918, the implementation of which was entrusted to employees of zemstvo self-government. Its traditions could justly claim to be the socially oriented practices having been used over the given period and hitherto maintained in a classical or modified form to be effectively applied in modern domestic social work. Subsequently, the types of zemstvo charity practices potentially restorable in modern social work are to be theorized as their innovations.

The allocation of the imperial government obligation to implement state charity to local self-government bodies has been described as a stage in the transition to professional social work in Ukraine. The analysis of this process enables to formulate statements about the close relationship between the practices and achievements of social work theory of that time. The methodological principles of the latter have been proved

to be based on the achievements of sociological science, the ideas of liberalism, solidarity and labour division.

A detailed analysis of zemstvo socio-statistical studies and census papers revealed the essence of regional and local social problems, anomalies and pathologies of the last third of the 19th and early 20th centuries. The list of the latter includes illiteracy, low culture, "darkness" of the majority of the population, a complicated medical and epidemiological situation in rural areas, deepening social stratification, imbalance in socio-demographic structure, social orphanhood, crisis of traditional care and guardianship, disordered commuting, overlapping ruination of customs, social norms and values, a partial growth of the deprived social groups. It should be noted that the results of sample census papers and current statistics were supposed to be used by provincial zemstvos as a visualized basis for substantiating the foundation of charity areas, building an organizational structure, the implementation of socially oriented techniques and programmes.

A profound attention has been paid to such areas of zemstvo charity as patronage of orphans, extramarital off-springs, mentally and somatically handicapped, convicts and exiles, superintendence of educational and medical institutions, social support of migrants, refugees and migrant workers, prevention of social pathologies, enhancing population welfare, promoting the development of social cooperation, insurance, superannuation.

It has been determined that with the acquisition of Ukraine's independence the development of professional social work headed back into common European direction, moreover, prioritizing the role of the preserved zemstvo charity practices. Their traditions have been revealed in social work of rehabilitation centers for children with disabilities, institutional educational establishments, institutions of comprehensive secondary and special vocational education, geriatric homes. A certain emphasis is placed on the fact that despite the oblivion of their zemstvo origin and label "obliteration" of the achievements of the Soviet social security system, they remain inseparable and confirm the cyclical development of domestic social work. In addition, the research provides a detailed examination of the development of foster family,

family-type boarding houses, social assistance on a non-professional basis, as well as warming centres and meal sites for the homeless. Correspondingly, the above-mentioned analysis deeply exposes the issue of innovation of the revived technologies of the zemstvo Patronage familial as well as medical and meal site practices. The objectivity of these conclusions was confirmed by the results of focused group discussions and in-depth interviews. They were used as a basis for the recommendation development to improve and modernize the existing and revive the forgotten practices of zemstvo charity in modern social work in Ukraine.

The thesis distinguishes the development of public administrative mechanisms of competitive and programme-targeted social order in decentralized environment as an important condition of installation and improvement of zemstvo experience into the field of social work at the regional level. The principles and algorithms in question have been recognized to play a major role in implementing regional programmes to improve the quality of geriatric care homes and homes for the elderly, social assistance, support and counselling, health insurance for children from low-income families attending secondary, secondary vocational educational institutions, including the development of a network of comprehensive rehabilitation centers for children with disabilities. In order to improve the management of social work, to provide a positive image and enhance prestige of social worker, the revival of corporate-parity private pension provision is proposed as a recommendation in specialized services and institutions.

A detailed examination in the research is devoted to the improvement recommendations of the effectiveness of social work in the community by introducing both forgotten and advancing existing practices of zemstvo charity. The first list includes proposals for the introduction of technologies for compiling a community social passport, support for the development of social assistance on a non-professional basis, foster families and family-type orphanages, implementation of community service and labour assistance within the integrated model of social services, promotion of village committees and mutual funds. The latter complex contains enhanced methods of social work in secondary comprehensive, secondary special educational institutions and boarding schools.

Another focus of the research has been on recommendations for foundation and functioning of the children's cochlear implant rehabilitation complex with further implementation of traditions and innovations of zemstvo charity practices into its activity. A comparative analysis of past and present experience enables to identify similarities in not only social mission, tasks, principles, methods of social work, integration, speech therapy, deaf and correctional pedagogy, but also in the fundamental idea, being a combination of indoor and outdoor habilitation and rehabilitation classes. However, it should be emphasized that the innovative, for the early 20th century, techniques can be only used as secondary and supplementary in dealing with children with CI proved to be obligatory based on the verbotonal method, hearing and logorythmics, techniques of aesthetic and natural psychotherapy. The extension of the latter by including social, psychophysical and intellectual components enables to form well-rounded individuals. It is ascertained that parents of children with CI are supposed to become rehabilitation complex clients to undergo specialized training, psycho-emotional relief, social rehabilitation.

The research results obtained can be applied in creation of the regional social work development strategy, implementation of social programmes and projects aimed at developing and increasing the efficiency of social work institutions in decentralized environment, as well as measures intended to project a positive image of local government and to enhance the prestige of social worker occupation. The thesis materials can be exercised in the process of teaching appropriate disciplines for students majoring in "Social Work" being partially incorporated into regular activities of Zaporizhia City Council Office for Children Affairs.

Key words: zemstvo charity, superintendence, care, social work, rehabilitation complex, social support, social assistance, person with disability, elderly person, territorial community, institutional educational establishment, Patronage familial.

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Приймак О. М., Іванченко О. О. Земські соціально-статистичні дослідження на території Нижньої Наддніпрянщини (1880–1917 рр). *Нариси розвитку соціологічної думки у Нижній Наддніпрянщині (1860–1917 рр. та 70–90-х рр. ХХ ст.)* / за заг. ред. М. А. Лепського. Запоріжжя, 2018. С. 32–63. 261 с.

2. Іванченко О. О. Історичний досвід практики соціальної роботи в Україні з переміщеними особами в умовах земських інституцій. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. 11 : Соціальна робота. Соціальна педагогіка..* 2018. Вип. 25. С. 99–110. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/25344> (дата звернення: 03.09.2021).

3. Іванченко О. О. Потенціал використання досвіду земської емеритури в ході реалізації пенсійної реформи в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. : Педагогіка. Соціальна робота.* 2020. Вип. 1 (46). С. 43–48. URL: <http://visnyk-ped.uzhnu.edu.ua/article/view/217821> (дата звернення: 03.09.2021).

4. Іванченко О. О. Традиції земського призріння в системі професійно-технічної освіти України. *Наука і освіта.* 2021. № 1. С. 62–69. URL: <https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/articles/2021-1-doc/2021-1-st9> (дата звернення: 03.09.2021).

5. Ivanchenko O. The creation of the children's cochlear implant rehabilitation complex: innovations and prospects. *Knowledge, Education, Law, Management.* 2021. Vol. 2, № 1 (37). P. 21–29. URL: <http://kelmczasopisma.com/ua/jornal/53> (дата звернення: 03.09.2021).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Іванченко О. О. Потенціал інставрації досвіду діяльності земств в контекст реформування системи соціальної роботи в сучасній Україні. *Соціальне*

прогнозування та проектування майбутнього країни: світогляд миротворення : VIII Міжнар. наук. конф. (м. Запоріжжя, 23.03.2018). Запоріжжя, 2018. С. 60–62.

7. Іванченко О. О. Соціальна складова діяльності земств Південної України: погляд регіональних істориків. *Історія степової України XVII-XXI ст.* : Всеукр. наук. конф. на знак вшанування пам'яті А. В. Бойка (м. Запоріжжя, 11–12 травня 2018). Запоріжжя, 2018.

8. Іванченко О. О. Ретроспективний аналіз земських практик соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики*: Всеукр. наук. конф. (м. Дніпро, 25–26 травня 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 220–222.

9. Іванченко О. О. Земські соціальноорієнтовані практики та лакуни реформ вітчизняного місцевого самоврядування. *Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: технології миротворення* : X Міжнар. наук. конф. (м. Запоріжжя, 21 лютого 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С. 153–156.

10. Ivanchenko O. The social service for commuters in Southern Ukraine of the late 19th- early 20th centuries. *Надання соціальних послуг в умовах децентралізації: проблеми та перспективи* : Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 25 вересня 2020 р.). Ужгород, 2020. С. 43–44.

11. Іванченко О. О. Соціальні чинники формування місії реабілітаційного комплексу для дітей з кохлеарною імплантацією. *Модернізація освітньої системи: світові тенденції та національні особливості в умовах пандемії* : IV Міжнар. наук. конф. (м. Каунас, 19 лютого 2021). Каунас, 2021. С. 43–47.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ ЗЕМСЬКОГО ПРИЗРІННЯ У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ.....	22
1.1. Стан наукової розробки теми.....	22
1.2. Сутність та теоретичне підґрунтя земського призріння	33
1.3. Понятійно-категоріальна база, принципи та методи дослідження.....	49
РОЗДІЛ 2. НАПРЯМИ ЗЕМСЬКОГО СОЦІАЛЬНОГО ПРИЗРІННЯ.....	66
2.1. Земські соціально-статистичні дослідження та переписи.....	66
2.2. Призріння у сфері охорони здоров'я та освіти.....	76
2.3. Земська допомога та супровід учасників міграційних процесів	88
2.4. Емеритура та соціальне сприяння	98
РОЗДІЛ 3 ТРАДИЦІЇ ЗЕМСЬКОГО ПРИЗРІННЯ У СУЧАСНІЙ СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ.....	110
3.1. Елементи земського призріння в сучасній соціальній роботі	110
3.2. Індикація елементів земського призріння в практиках сучасної соціальної роботи: дослідження громадської думки.....	130
РОЗДІЛ 4 МОЖЛИВОСТІ ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗЕМСЬКОЇ СПАДЩИНИ У СУЧАСНІЙ СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ.....	150
4.1. Потенціал земського ренесансу в регіональній моделі соціальної роботи.....	150
4.2. Можливості відродження земських практик у соціальній роботі в об'єднаних територіальних громадах	162
4.3. Концептуальні засади фундації реабілітаційного комплексу для дітей з кохлеарною імплантацією	172
ВИСНОВКИ.....	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	192
ДОДАТКИ	231

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЕНЬ

КІ – кохлеарна імпланатація.

ПРОЗПО – Південноросійська обласна земська переселенська організація.

ФГД – фокусована групова дискусія

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах поширення пандемії, скорочення економіки, зростання темпів інфляції, наявності збройного конфлікту на Сході, дезавуації інститутів державної влади, пунктирності адміністративної децентралізації в українському суспільстві стрімкості набувають тенденції, що можуть призвести до системної соціальної кризи. Поряд із невпинним погіршенням якості життя переважної більшості населення, поглибленням диференціації, загрозливим зростанням показників безробіття, масовою міграцією трудових ресурсів відбувається каскадна ламка загальнолюдських усталених соціальних норм, цінностей і пріоритетів. Тому в Україні, як і в інших країнах демократичного транзиту, усі сфери суспільного життя і професійної діяльності потребують сьогодні нових стратегічних орієнтирів та напрямів розбудови. При цьому варто підкреслити, що сфері соціальної роботи серед останніх належить особливе місце.

Паралельність курсів децентралізації та реформування сфери соціальної роботи викликають у громадськості, державних та політичних діячів, науковців, профільних фахівців потребу пошуку схожих моментів у вітчизняній історії. Увага тут невпинно концентрується на часі створення і функціонування земств, а також на переданні їм функцій державного призначення. Проведення порівняльного аналізу і пошуку схожих рис між сучасністю і процесами 105-150-річної давнини є важливими як із позицій розуміння того, що останні були першим кроком у становленні професійної соціальної роботи в Україні, так і з усвідомлення значущості потенціалу використання історичного досвіду в заходах щодо підвищення ефективності діяльності підпорядкованих органам місцевого самоврядування соціально спрямованих закладів.

Пошук традицій земського призначення в сучасній соціальній роботі в Україні є актуальним як з теоретичного, так і практичного кутів зору. З одного боку, він дозволить продіагностувати ті соціальноорієнтовані практики, що довели свою життєздатність протягом півторастолітнього відтинку часу, і, таким чином, окреслити коридор їх подальшого вдосконалення. З іншого, – цей крок може

стати поштовхом для подальшого розвитку соціологічного підходу в теорії соціальної роботи. Разом із цим, винайдення новаторських орієнтирів у вітчизняній соціальній роботі, у значній кількості випадків, має своїм корінням прислів'я «все нове – це дуже добре забуте старе». Доведення доречності останнього на прикладі відродження відкинутих з різних причин практик земського призріння лише вдосконалить сучасну соціальну роботу, надасть їй нового подиху, додасть соціетальної та соціокультурної ваги.

Варто також додати, що комплексного дослідження традицій та новаторства земських практик у соціальній роботі України в сучасній науковій літературі немає. Окремі аспекти теми розкриті в дослідженнях, що почали виходити з друку ще у 1880-х рр. і тривають дотепер. При цьому деякі, пов'язані з нашою дисертацією, моменти були розкриті дорадянськими істориками державного призріння Є.Д. Максимовим, В.І. Гер'є, А. Якобі та істориками земства – Б.Б. Веселовським, А. Авчинниковим, А. Григоровським. Поряд з ними окрему групу складає багаточисельний комплекс брошур українських земських службовців, у змісті яких охарактеризовані окремі напрями призріння. Утім, питання формування традицій в останньому розкриті у виданнях губернських та повітових земських діячів поверхово, оскільки соціально спрямовані практики в них розглядалися як невід'ємний елемент повсякденної професійної діяльності. Вони, на думку земців, повинні були підлягати не ретроспективному аналізу, а вдосконаленню та модернізації.

Хоча практики земського призріння широко використовувалися в радянській системі соціального забезпечення, увага до них з боку науковців була вкрай обмеженою. Цей факт обумовлений низкою ідеологем, передусім, визнанням призріння проявом буржуазного лицемірства в експлуататорському суспільстві. Згадки про земські соціально спрямовані практики в радянській літературі були поодинокими і часто мали негативний характер. Їх можна зустріти в працях з історії кооперації С.В. Бородаєвського П. Височанського, С.Н. Прокоповича; трудової міграції – О.І. Лугової, М.А. Якименка; соціально-економічного устрою М.О. Рубача, І.А. Сабадирева, Є.В. Сизоненка.

Отримання Україною незалежності і повернення соціальної роботи в русло загальноєвропейського розвитку поставило питання модернізації та оптимізації останньої. Багаточисельні спроби розкриття його містяться як на сторінках наукових, так і публіцистичних видань. Утім, мова в них йде, переважно, про сучасний стан і перспективи розвитку. Маркерування земським походженням значного сегмента напрямів і технологій у сучасній вітчизняній соціальній роботі в текстах досліджень відсутні. Окремі аспекти теми нашої дисертації розкриті в дослідженнях стану та сутності соціальної роботи з різними групами клієнтів А.Й. Капської, О.А. Клопоті, Н.М. Коляди, Н.М. Комарової, І.В. Пеша; технологій соціальної роботи – В.В. Барабаша, В.М. Шахрая, Н.П. Яковенко; менеджменту соціальної роботи – О.В. Безпалько, К. Дубич, І.Л. Лікарчук, Т.В. Семигіна, І.Є. Храпко; соціології соціальної роботи – О.А. Безрукової, Т.І. Коленіченко, Е.Г. Позднякової-Кирбят'євої; філософії соціальної роботи – О.В. Горпинич, Н.М. Горішної, О.В. Овод; історії соціальної роботи – А.Г. Горілого, Г.М. Попович, О.М. Приймака. Питання про потенціал інставації історичного досвіду в сучасну вітчизняну соціальну роботу, про роль традицій у ній в цих дослідженнях відсутні, що лише підсилює актуальність написання нашої дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація підготовлена відповідно до планів науково-дослідної роботи кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету; науково-дослідної теми № 0116U004920 «Формування інституційних засад публічного управління якістю соціальних послуг в умовах трансформації українського суспільства».

Мета і завдання дисертаційного дослідження. *Мета* дисертації полягає в дослідженні традицій та новаторства земських практик у сучасній соціальній роботі в Україні.

Для досягнення поставленої мети були визначені такі *завдання*:

- *охарактеризувати* стан наукової розробки, понятійно-категоріальну базу теми традицій та новаторства практик земського призріння у вітчизняній

соціальної роботі, а також використані в ході її розкриття принципи та методи наукового пізнання;

- *визначити* сутність та теоретичне підґрунтя земського призріння;
- *висвітлити* питання ролі та значення земських соціально-статистичних досліджень та переписів;
- *проаналізувати* напрями земського призріння;
- *виявити* елементи земського призріння в сучасній соціальній роботі, діагностувати їх стан та перспективи розвитку за допомогою соціологічних методик;
- *дослідити* можливості вдосконалення та відродження земських практик у соціальній роботі на рівні регіону та об'єднаної територіальної громади;
- *розробити* концептуальні засади фундації реабілітаційного комплексу для дітей з кохлеарною імплантацією.

Об'єктом дослідження є розвиток професійної соціальної роботи в Україні.

Предметом дослідження є традиції та новаторство земських практик у вітчизняній соціальній роботі в Україні.

Методологічною основою роботи став міждисциплінарний когнітивний підхід, а також принципи об'єктивності, неупередженості, багатофакторності, історизму, світоглядного плюралізму, системності та діалектичний принцип. Реалізація їх стала можливою за допомогою загальнонаукових (аналізу, синтезу, абстрагування, індукції, дедукції, класифікації, періодизації та логічного), міждисциплінарних (когнітивної парасолі та картування, ретроспективного, футороспективного, наративного), а також конкретнонаукових (фокусованих групових дискусій, глибинного інтерв'ю та контент-аналізу) методів.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлюється здійсненням комплексного аналізу традицій та новаторства земських практик у сучасній соціальній роботі в Україні. У цьому контексті сформульовано такі основні результати даного дослідження, що мають наукову новизну, розкривають базову концепцію дисертації і виносяться на захист:

1. Уперше у вітчизняній соціальній роботі виявлено та досліджено сегмент напрямів та практик, що своїм корінням сягають часу існування земств. Визначено групи суб'єктів та об'єктів у ньому, усталені та узвичаєні організаційно-правові норми, технології, соціальні регулятори повсякденної діяльності. Розроблено рекомендації щодо вдосконалення існуючих та відродження забутих практик земського призріння в соціальній роботі на рівні регіону та об'єднаної територіальної громади. Окреслено концептуальні засади створення і функціонування реабілітаційного комплексу для дітей з кохлеарною імплантацією. Сформульовано визначення «земське призріння».

2. Застосовано когнітивний підхід до аналізу традицій земського призріння в практиках соціального супроводу, допомоги, обслуговування, реабілітації. Земська спадщина простежена у менеджменті-, соціології-, філософії-, технологіях соціальної роботи. Виявлені перспективи ренесансу земських практик у площині соціального замовлення.

3. Подальшого вдосконалення набула практика застосування в соціальній роботі методів емпіричної соціології. При розкритті питання індикації в громадській думці елементів земського призріння в практиках сучасної соціальної роботи застосовані якісні методи соціологічного дослідження, а саме сфокусованих групових дискусій та глибинного інтерв'ю, досліджено роль соціологічної парадигми у становленні вітчизняної теорії соціальної роботи останньої третини XIX – початку XX ст.

4. Більш детально охарактеризовано детермінанти розвитку професійної соціальної роботи в Україні протягом останньої третини XIX – початку XXI ст. Визначено роль політичних, соціально-економічних, організаційно-правових, соціокультурних чинників у формуванні траєкторії трансформації практик земського призріння з моменту їх виникнення і до теперішнього часу.

5. Подальшої систематизації набули знання щодо сутності напрямів земського призріння. Час їх інституціоналізації висвітлено як перший крок у розвитку вітчизняної професійної соціальної роботи. Це стало підґрунтям для інставації деяких з них та синтезу з провідним світовим досвідом у сучасності.

Практичне і теоретичне значення одержаних результатів визначається тим, що вони можуть бути використані під час розробки регіональної стратегії розвитку соціальної роботи, реалізації соціальних програм та проєктів, мета яких полягає в розбудові та підвищенні ефективності діяльності закладів сфери соціальної роботи в умовах децентралізації, а також заходів, спрямованих на формування позитивного іміджу місцевої влади, престижу професії соціального працівника, поширення в суспільній свідомості соціально-цінних орієнтирів милосердя. Матеріали дисертації можуть бути використані в процесі викладання таких дисциплін, як «Менеджмент соціальної роботи», «Історія соціальної роботи», «Технології соціальної роботи», «Соціальна робота з різними групами клієнтів», «Соціальна робота в громаді» для студентів спеціальності «Соціальна робота». Окремі її напрацювання впроваджуються в межах повсякденної діяльності Служби (управління) у справах дітей Запорізької міської ради.

Особистий внесок дисертанта. Результати дисертаційної роботи, які виносяться на захист, отримані авторкою особисто та відображені в наукових публікаціях. Ключові результати, що увійшли до дисертації були отримані самостійно.

Апробація результатів дослідження. Результати досліджень, що включені до дисертації, обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету. Основні положення й висновки дослідження апробовані в матеріалах міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій. Зокрема на: VIII Міжнародній науковій конференції «Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: світогляд миротворення» (м. Запоріжжя, 23.03.2018); Всеукраїнській науковій конференції на знак вшанування пам'яті А. В. Бойка «Історія степової України XVII-XXI ст.» (м. Запоріжжя, 11–12 травня 2018); Всеукраїнській науковій конференції «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (м. Дніпро, 25–26 травня 2019 р.); X Міжнародній науковій конференції «Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: технології миротворення» (м. Запоріжжя, 21 лютого 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Надання

соціальних послуг в умовах децентралізації: проблеми та перспективи» (м. Ужгород, 25 вересня 2020 р.); IV Міжнародній науковій конференції «Модернізація освітньої системи: світові тенденції та національні особливості в умовах пандемії» (м. Каунас, Литва, 19 лютого 2021).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені у 11 публікаціях автора, серед яких 1 стаття опублікована за кордоном у періодичному науковому виданні країн ОЕСР (Польща), 4 статті – у наукових фахових виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз.

Структура роботи підпорядкована досягненню поставленої мети та виконанню дослідницьких завдань і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури (407 позицій), восьми додатків. Обсяг основної частини дисертації – 191 сторінка, загальний обсяг дисертації – 246 сторінок.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ ЗЕМСЬКОГО ПРИЗРІННЯ У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

1.1. Стан наукової розробки теми

З часу виходу з друку перших, пов'язаних з темою нашої дисертації, досліджень минуло майже півтори сотні років. Накопичений на сьогодні науковий доробок є багаточисельним і різнобарвним як за тематикою, так і формою, ідейними принципами і методологічними засадами написання. Систематизація його виступає невід'ємним елементом нашого дослідження, оскільки дозволить не лише виявити етапи розвитку історіографії з теми, а й дослідницькі лакуни.

У розвитку наукових поглядів щодо теми традицій та новаторства земських практик у сучасній соціальній роботі в Україні можна виокремити три етапи: дорадянський (1880-ті – 1919 рр.), радянський (1919 – 1991 рр.) та сучасний (від 1991 р. і до сьогодні). Критеріями, за допомогою яких були виявлені відмінності між ними, стали характер держави та її соціальної політики, ступінь професіоналізації соціальної роботи та пов'язана з ним тематика наукових досліджень, рівень впливу суспільних світоглядних орієнтирів та ідеологічних штампів на формування концептуальних поглядів авторів. Не меншої ваги серед останніх відіграли й мета, формат написання творів, відлуння в їх структурі соціальних і професійних запитів, теоретична і практична значущість авторського доробку.

Комплекс, пов'язаних з темою дисертації дорадянських наукових праць, почав формуватися з 1880-х рр. Цей процес відбувався в умовах існування імперського ладу, невід'ємності православної церкви від держави, співіснування Маріїнської, Людинолюбивої, земської підсистем у тодішній системі соціальної роботи, суб'єктності в останній виключно привілейованих верств – аристократії, дворянства, і, певною мірою, духовенства. Залишки феодалізму гальмували розвиток ринково-капіталістичних відносин, що спричиняло половинчастість державної децентралізації, розгортання земського устрою тільки на губерньському

і повітовому рівнях, збереження принципів становості у сфері соціальної допомоги і роботи, культивування патримоніальності серед інших її світоглядних ціннісних орієнтирів. Разом з цим, інтенсивність темпів ринково-капіталістичної трансформації сприяла раціоналізації життя українського суспільства, що відобразилося не лише в соціально-економічній та соціально-політичній сферах, а й у процесі професіоналізації соціальної роботи. Такий дуалізм призвів до включення до переліку її напрямів народної освіти і просвітництва, охорони здоров'я і медицини, надання трудової допомоги і сприяння розвитку соціальної самоорганізації, опіки і піклування за сиротами та категоріями нужденних, популяризації пенсійно-страхового забезпечення. Патронажно-клієнтельна «народність» тогочасних соціально спрямованих практик сприяла закріпленню як у науковій літературі, так і в офіційній документації її застарілої назви – «суспільне призріння». Семантично близькими до неї залишилися поняття «милосердя», «благодійність», «філантропія».

Сукупність дорадянських історичних досліджень призріння, суб'єктом якого були українські земства, можна поділити на дві групи. Об'єктом наукової уваги авторів першої з них стала історія призріння в Російській імперії та країнах Європи. Переважна більшість із них сходилася до думки про синхронність і схожість розвитку соціально спрямованих практик на території різних держав континенту, а також погоджувалася з тим, що, незважаючи на розбіжність у назвах, сфера цих практик поступово втрачала риси факультативності і добровільності та отримувала дедалі більше професійних рис. Такі історики і теоретики призріння, як Є.Д. Максимов [195], В.І. Гер'є [66], А. Якобі [392] у своїх працях обґрунтовували його місію і завдання, аналізували закономірності та напрями, характеризували принципи і технології, досліджували організаційні структури та професійний кадровий склад соціально спрямованих закладів. Земське призріння вони визначали як невід'ємну підсистему державного, мета якого полягала в забезпеченні добробуту народних мас, допомозі нужденним, опіці за сиротами й самотніми літніми людьми на місцях. Висока оцінка

земських гласних та службовців у цих напрямках надана в порівнянні із діяльністю Маріїнських установ і Людинолюбивого товариства.

Другу групу складають дослідження з історії самого земства. Як правило, їх хронологічні межі охоплюють 1864 рік, з одного боку, і певну ювілейну дату – з іншого. До цього переліку варто віднести фундаментальні ювілейні видання А. Авчинникова [1], А. Григоровського [78], К.А. Пажитнова [240], А. Русова [295]. Особливе місце серед них належить п'ятитомному виданню Б.Б. Веселовського [42-44], присвяченому п'ятдесятиріччю зі створення земської системи самоврядування.

Опису досягнень земств у галузі призріння відведене в працях другої групи особливе місце. Він обов'язково підкріплений посиланнями на законодавчі акти, містить розлогу статистичну інформацію, є багатим на фактологічний матеріал і наратив. Обов'язково в ювілейних виданнях містяться розділи, де наведені дані про розвиток земського призріння в окремих губерніях і районах України. Утім, заради об'єктивності, підкреслимо, що в цих збірках детальну характеристику отримали не лише соціально спрямовані практики призріння, а й інші напрями діяльності земств – ветеринарія, агрономія, меліорація, фінанси, співпраця з іншими державними відомствами.

Потрібно також додати, що земства Півдня і Лівобережної України широко розгорнули власну видавничу справу. З кінця XIX ст. обов'язковими стали випуск погубернських щорічних статистико-економічних оглядів та земська періодика. З друку виходили й невеликі за обсягом збірки з історії земств окремих губерній і повітів. Тема призріння серед них розкрита, наприклад, у працях А.І. Бутакова [37], С. Велецького [41], Є.С. Гордеєнка [70], Л. Зака [122], А. Конощенка [160], В.М. Хижнякова [228], Ф. Щербини [383] та інших. Але окреме місце серед них належить брошурам, авторами яких були самі земські службовці і гласні, і які були присвячені аналізу тогочасного стану та актуальним проблемам в окремих напрямках земського призріння. (На нашу думку, їх зміст потребує окремої уваги і дослідження, що й здійснено в межах підрозділу 1.2.)

Крім того, з моменту заснування і до самого припинення діяльності, земства, в тому числі й українські, стали об'єктом пильної уваги з боку громадських і політичних діячів. Різноманітні твори, що вийшли з-під їх пера, написані не в науковому, а, переважно, у публіцистичному чи, навіть, полемічному жанрах. Розміщені в них тези часто суб'єктивні, заангажовані, сформульовані з урахуванням партійно-політичної доцільності. Спектр їх – від крайньолівих [182] до правих консервативних [49] – є різнобарвним, але до суспільного і земського призріння – дуже далеким. Тому ми не бачимо великого сенсу в аналізі цих творів у тексті дисертації. Доречним, в цьому контексті, на нашу думку, може бути вислів М. Драгоманова: «... земці довели... і розуміння потреб держави, і почуття всестанової справедливості, і старанність у справі – власне, усе те, що за інших умов свого існування, земства зробили б для населення набагато більше, ніж зробили до того часу» [108, с. 103].

Формування наукового доробку з теми дисертації в 1919-91 рр. відбувалося в кардинально відмінних умовах життя суспільства ніж на попередньому етапі. Еволюцію соціально спрямованих практик у той час визначили існування СРСР, тоталітарного і, згодом, авторитарного політичного режимів у ньому, планової адміністративно-командної економіки, перетворення України з аграрної провінції в промислову аграрну республіку із сучасним територіальним оформленням, закріплення комуністичної ідеології, відокремлення церкви від держави, побудова суспільства на принципах зрівняльної справедливості і за формулою «2+1» (клас сільського пролетаріату + клас міського пролетаріату + прошарок інтелігенції). Невід'ємною складовою в цьому переліку стала й інституціоналізація радянської моделі соціального забезпечення.

Створення в 1917 р. Народного комісаріату державного призріння стало відправним моментом у формуванні централізованої системи, у підпорядкуванні якої опинилися (й були перейменовані) всі існуючі в Російській імперії соціально спрямовані заклади – земств, Маріїнського та Людинолюбивого товариств. Становлення централізованої радянської моделі соціального забезпечення, керівним органом якої були Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР

(до 1946 р.) та Міністерство соціального забезпечення УРСР (1946 – 1991 рр.), відбувалося в контексті розвитку публічного управління та адміністрування в СРСР та підпорядковувалося загальнодержавним цілям. Народна освіта, охорона здоров'я, статистика та низка інших сегментів земського призріння виокремилися в той час у самостійні галузі внутрішньої державної політики. У сфері соціального забезпечення залишилися лише ті практики земського призріння, які відповідали принципам і нормам комуністичної ідеології та завданням радянського державного будівництва. Випробувані часом, вони перетворилися на важливу складову розгалуженого радянського соціального забезпечення. Але земське їх походження було стерте зі свідомості радянської людини. Тобто традиції земського призріння перетворилися у повсякдення в роботі закладів соціального забезпечення УРСР.

У свою чергу в теорії соціального забезпечення того часу саме словосполучення «державне призріння», як і поняття «благодійність» та «милосердя», отримали негативне забарвлення. Оскільки вони уособлювали в собі дорадянський, несправедливий, капіталістичний життєвий устрій, то їх трактування в науковій літературі визначалося або як важіль маніпулювання свідомістю пригнічених мас, або як лицемірна допомога пануючого класу в експлуаторському суспільстві. Під впливом ідеологічних штампів земське призріння, як і філантропія, розглядалося як засіб буржуазії маскувати свій паразитизм та експлуаторське обличчя шляхом надання принижуючої допомоги бідним з метою відволікання їх від класової боротьби. Милосердя від «верхів» надане «низам» суспільства через органи місцевого самоврядування не могло, на думку радянських ідеологів, мати риси справедливості.

Якщо в 1920-х – на початок 1930-х рр. про земське призріння в літературі ще містяться окремі згадки, то з 1950-х рр. про нього взагалі писати стало недоцільно. Так, наприклад, сприяння українських земств розвитку форм селянської соціальної самоорганізації ще отримало увагу в дослідженнях з історії кооперативного руху І. Батюка [15], С.В. Бородаєвського [33], П. Височанського [47], С.Н. Прокоповича [284], А.В. Чайнова [371]. Але в більш пізніх працях

істориків кооперації роль дорадянських органів місцевого самоврядування заретушована. Те саме можна сказати і про праці з історії освіти, медицини, пенсійного забезпечення, страхування, опіки та піклування [398]. Ідеологеми у ставленні до українських земств містяться також у дослідженнях з історії трудової міграції О.І. Лугової [188] та М.А. Якименка [390]; соціально-економічного устрою на селі – А.Е. Аріної, Г.Г. Котова, К.В. Лосевої [8], М.О. Рубача [294], І.А. Сабадирєва [296], Є.В. Сизоненка [310]; теорії держави і права – В.С. Андрєєва [3] та Г. Герасименка [63]; соціальної статистики – О.Н. Бурдіної [36], А. Зубко [125; 126], З.М. Твердової-Савицької та Н.А. Савицького [340]. Згадки щодо напрямів призріння можна знайти в роботах про роль земської інтелігенції в суспільній боротьбі [253], про участь земських діячів у революційному русі [162], про ліберально-буржуазний характер земств [30].

Із здобуттям Україною незалежності розпочався третій етап розвитку наукових поглядів з теми традицій та новаторства земських практик у вітчизняній соціальній роботі. Їх формування відбувається в умовах переходу країни на рейки ринкової економіки, циклічної зміни форми державного правління, децентралізації унітарного устрою, перманентних криз та реформ, тривалого збройного конфлікту на Сході. На зміну принципам зрівняльної соціальної справедливості суспільство отримало риси глибокої диференціації і розшарування, депопуляції та старіння. Не менш відчутною є й проблема ломки усталених соціальних норм та цінностей, кризи сім'ї, зростання сирітства, побутового насилля, безпритульності тощо. За таких умов покладене на місцеву владу завдання розв'язання питання підтримки соціального спокою та зниження напруги, гальмування падіння рівня життя місцевого населення набуває все більшої значущості. Одним із ефективних важелів виходу з такої ситуації є побудова дієвої моделі соціальної роботи, що викликає інтерес з боку широких кіл громадськості, науковців і ще більше актуалізує тему нашої дисертації.

Сучасний науковий доробок з теми дисертації можна поділити на декілька груп досліджень. Внесок у розкриття її окремих аспектів зробили фахівці з історії-, менеджменту-, філософії-, соціології-, технологій соціальної роботи, а

також соціальної роботи з різними групами клієнтів і соціальної філософії. Переважна більшість з них є викладачами вітчизняних вишів, які з 1990-х рр. ведуть підготовку майбутніх фахівців за спеціальністю «Соціальна робота». Останнім часом авторське коло поповнюється аспірантами, посадовими особами місцевого самоврядування, співробітниками державних та приватних соціально спрямованих закладів. Звертає на себе увагу й різноманіття форм публікацій результатів досліджень, серед яких можна виділити підручники, монографії, статті, тези міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій.

Стислий опис напрямів земського призріння міститься, передусім, у підручниках, посібниках та курсах лекцій з історії соціальної роботи. Автори їх – А.Г. Горілий [72], М.В. Підгурська, А.В. Фурман [363], Г.М. Попович [262], В.А. Поліщук, О.І. Янкович [260] та інші – є прихильниками синхронічного підходу в її періодизації, що стало підґрунтям для характеристики ними соціально спрямованої діяльності земств як першого кроку в етапі професійної соціальної роботи. Але опис цього кроку, як правило, закінчується тезою про розрив еволюційного розвитку революцією 1917-1921 рр. та існуванням радянської моделі соціального забезпечення. Така позиція робить недоречним у цих виданнях саму постановку завдання пошуку традицій земського призріння в радянській та сучасній соціальній роботі.

Аналогічна звуженість дослідницького пошуку спостерігається і в роботах сучасних фахівців з історії українських земств. Це обумовлено галуззю професійного інтересу останніх, оскільки хронологічні рамки об'єкта їх наукового пізнання обмежені 1864 – 1917 роками. Хоча призріння на сторінках цих праць розглядається як лише один із напрямів діяльності губернських та повітових земств, вони є багатими на фактологічний і подієвий матеріал. Переопрацювання його стало підґрунтям не лише для розуміння сутності діяльності земств на шляху розв'язання місцевих соціальних проблем і задоволення потреб нужденних верств, а й, згодом, дозволило авторці дисертації побачити перетворення окремих їх практик у традиції радянської і сучасної соціальної роботи. Особливу увагу в цьому руслі привернула фундаментальна монографія запорізької дослідниці

А.І. Лохматової [187], в якій широко й розлого охарактеризована діяльність Катеринославського земства. Не менш значущими стали й розвідки С. Бутівченко [38], К.М. Гавриленко [56], А. Гуза [80], О. Лютої [190] щодо культурно-освітницької діяльності земських установ; А. Гапієнка [61], О. Мармазової [202] – їх просвітницької діяльності; Р. Гавриш [57], А.І. Карагодіна [141], О. Редькіної [290] – земського самоврядування та адміністрування; О. Дмитренко [101], Т. Журавльової [120], В. Половця [261], В.І. Марочко [203], В. Мойсієнка [213] – місця земських службовців у ліберальному, громадському і кооперативному рухах; О. Бакуменка [12], О.А. Макієнко [194], О. Петрова [244] – праці земських статистичних бюро; М.В. Герасименко [64], О.М. Приймака [267], О.В. Черемісіна [372] – функціонування закладів медицини та охорони здоров'я; О.В. Кравченко [169] – опіки над дітьми. Варто також згадати й публікації з історії окремих закладів сфери суспільного призріння. Так, наприклад, діяльність Гнедінського училища дослідив М.М. Антошак [6], Олександрівського училища-хутора для глухонімих – К. Петрова [247], В. Шевченко [378].

Аналіз історичної літератури з теми дисертації дозволив знайти відповіді на питання про те, які категорії осіб підлягали земському призрінню, які соціально спрямовані технології використовувались у той час, які принципи управління та адміністрування запроваджувалися для досягнення поточних організаційних завдань, які професійні норми та цінності окреслювали повсякденну діяльність земських службовців. Вони стали підставою для пошуку традицій земського призріння в сучасних практиках вітчизняної соціальної роботи, а також для розробки рекомендацій з інставрації і введення новацій. Дослідницький пошук визначив використання в нашій дисертації досягнень низки галузевих науково-практичних дисциплін соціальної роботи.

Першочергове місце серед таких досягнень належить соціальній роботі з різними групами клієнтів. У відповідності з предметом дисертації ми зосередилися лише на тих клієнтах, які підлягали призрінню з боку земств – сироти, особи з інвалідністю, літні та непрацездатні особи тощо. У ході опрацювання наукової літератури та заглиблення в тему декілька категорій –

маятникові трудові мігранти, біженці, переселенці – були залишені поза увагою, бо сформувався чітке усвідомлення неможливості використання історичного досвіду, навіть у синтезі із провідними досягненнями, в сучасній соціальній роботі. Відтак, для досягнення дослідницької мети нами були використані науково-теоретичні здобутки Л.М. Артюшкіної, А.О. Полянничко [9], С. Бадьорої [11], Г.М. Бевз [18; 19], Л.С. Волинець, А.Й. Капської, І.В. та Н.М. Комарової [324], Н.Ю. Максимової [198], В.Б. Самойленка, Н.П. Яковенко, І.О. Петряшева [207] у сфері соціальної роботи з сиротами; О.Т. Бень, О.І. Бриндзак [22], Т.І. Коленіченко [153] – з літніми людьми; І.Б. Іванової [128] Л. Качан, О. Косенко [147], О.А. Клопоти [397; 406], Р.Я. Левіна [180] – з особами з інвалідністю та особливими потребами; Л.В. Віннікової [51], А.І. Долженко [104] – з безпритульними. Жодним чином не піддаючи сумніву значний внесок цих авторів у сучасну теорію та практику соціальної роботи, зазначимо, що ретроспективні нариси в їх працях є дуже стислими. Вони, зазвичай, доходять до радянського часу і лише зрідка торкаються більш ранніх періодів історії галузі.

Аналіз використаної наукової літератури дозволив дійти до висновку про те, що перераховані в попередньому абзаці дослідники є, як правило, й фахівцями з технологій соціальної роботи. Пошук серед різновидів останніх земської спадщини став високо результативним. Виявилося, що соціальна реабілітація, абілітація, адаптація, інтеграція, супровід, сприяння, допомога, обслуговування, опіка отримали професійне окреслення саме в останній третині ХІХ – початку ХХ ст. Випробовування часом довело їх ефективність і може бути підґрунтям для подальшого вдосконалення. Під час написання дисертації у нагоді для нас стали праці з тематики технологій соціальної роботи В.В. Барабаша [330], Г.М. Бевз, В.О. Кузьмінського та О.І. Нескучаєвої [274], О.І. Галян та З.Т. Борисенко [59], Р.Х. Вайноли [40], А.Й. Капської [136], Н.М. Комарової та І.В. Пеша [210], П.Д. Павленка [239], Л.О. Сущенко [402], В.М. Шахрая [376], Н.П. Яковенко [393] та інших.

Тематика використаних у ході написання дисертації досліджень із менеджменту соціальної роботи є досить широкою. Тому ці напрацювання можна

поділити на декілька підгруп. Проблеми організації соціально-педагогічної та психологічної допомоги інвалідам у системі соціальних служб для дітей та молоді розкривають у своїх публікаціях І.Г. Єрмакова, Г.М. Несен [220], Н. Заверико [121], І.Б. Іванова [128], А.А. Колупаєва, Л.О. Савчук [155], Н. Коляда [399]; менеджменту соціальної роботи в закладах середньої та профтехосвіти – І.Л. Лікарчук [185], Н.Г. Ничкало [221], В.О. Радкевич [288], М.М. Таут [339]; організації соціальної роботи в громаді – О.В. Безпалько [20], В.І. Брудний, А.С. Крупник [322]; забезпечення та підвищення ефективності діяльності закладів соціального обслуговування – І.М. Грига [329], К. Дубич [109], Ю.О. Приймак [273], Т.В. Семигіна [306]; адміністрування системи закладів соціальної роботи – І.Є. Храпко [366]; сучасного стану та перспектив соціального забезпечення – Г.М. Бевз [19], А.В. Дутчак [111]; розвитку недержавного пенсійного страхування – Л. Баранник [13], О. Кривицька [173], А. Ткач [347], Г. Терещенко [343], О.В. Петрушка та Б.С. Шулюк [250]. Спільними рисами переважної більшості з них є дотримання структурно-функціонального підходу, увага до питання ефективності публічно-управлінських механізмів забезпечення якості, розробка положень щодо реалізації соціальних програм та проєктів, діагностика існуючих соціально-управлінських технологій. Публікації перерахованих авторів, за структурою, схожі на брошури земських службовців, носять прикладний характер і, як правило, містять у собі діагностичну та рекомендаційну складові. Останні, інколи, мають інставраційний характер, ґрунтуються на ідеї «нове – це добре забуте старе». Такі дослідники, навіть не підозрюючи, звертаються в пошуку новацій за історичним досвідом земського призріння.

Розвиток теорії та практики соціальної роботи другої половини ХІХ – початку ХХ ст., в тому числі і земського призріння, відбувався в тісному зв'язку із соціологічною наукою (більш детально це питання розкрито у підрозділі 1.2.). На сьогодні прикладні методики соціологічної науки широко впроваджуються для діагностик та пракселогії проблем соціальної роботи. Це обумовило використання авторкою дисертації напрацювань таких фахівців в означеній сфері, як В.Г. Городяненка [331], Н. Костенко та Л. Скокової [391], В. Паніотто та

Н. Харченко [243], Н.В. Паніної [242], В.А. Ядова [387]. Крім того, протягом останніх півтора десятиріч років у нашій країні отримала розвиток соціологія соціальної роботи. Публікації О.А. Безрукової [395], Т.І. Коленіченко [151], Е.М. Лібанової [184], Е.Г. Позднякової-Кирбят'євої [258], Ю.О. Приймак [273], Ю.Б. Савельєва [297], Г.А. Шепелевої [380] в цій галузевій соціології стали в нагоді під час вибору методів, розробки алгоритму, завдань, критеріїв та індикаторів соціологічного дослідження з теми.

Усвідомлення соціальної роботи як цілісного специфічного феномена об'єктивного суспільного буття, її місця в соціумі стало можливим завдяки досягненням соціальної філософії. Її загальні положення, що вплинули на формування методології нашого дослідження, викладені в працях В.П. Беха [23], Т.І. Бутченка, В.І. Воловика [55]. Варто також додати, що в її лоні отримав розвиток такий напрям, як філософія соціальної роботи. У цьому руслі О.В. Горпинич [76] розглядає соціальну роботу як чинник формування громадянського суспільства в Україні; Н.М. Горішна [73], О.В. Овод [229] – досліджують сутність професійних та комунікативних компетенцій соціального працівника в умовах трансформації сучасного суспільства; В. Бідак [24] – аналізує гуманістичну складову соціальної політики тощо.

Схожість розвитку соціальної роботи в Україні та інших країнах Європи обумовила наявність в іноземній науковій літературі досліджень, окремі аспекти яких близькі з темою нашої дисертації. Так, наприклад, характеристика напрямів земського призріння міститься в підручниках з історії соціальної роботи К.В. Кузьміна та Б.А. Сутиріна [175], М.В. Фірсова [359], О.І. Холостової [364]; в тематичних монографіях з історії земства – С. Вучиніча, Т. Емонса [407], Б. Лінкольна [401], Т. Пірсона [403], Ф. Стара [405]. Проблема підвищення рівня професійних компетенцій співробітників соціально орієнтованих закладів займаються М. Доел та С. Шадлоу [107], Л.А. Кочемасова [166], В.А. Мальцев [201]; застосуванням соціологічних методик у дослідницьких розвідках у суміжних галузях гуманітарних та суспільствознавчих наук, в тому числі й соціальної роботи, – Дж. Геррінг [398], Р. Лауер [400].

Таким чином, у розвитку наукових поглядів на окремі аспекти теми традицій та новаторства земських практик у вітчизняній соціальній роботі можна виокремити три етапи – дорадянський (1880-ті – 1919 рр.), радянський (1919 – 1991 рр.) та сучасний (від 1991 р. і до сьогодні). У межах першого етапу деякі моменти дослідницької проблеми розкриті в контексті історії земства та державного призріння. Особлива вага тут належить працям Є.Д. Максимова, В.І. Гер'є, А. Якобі, Б.Б. Веселовського. Протягом другого етапу був відкинтий не лише старий понятійно-категоріальний апарат, а й сформувався ідеологема про відсутність земських традицій у радянській моделі соціального забезпечення. Хоча перейменовані практики земського призріння досить широко використовувалися в радянській моделі, у науковій літературі про них згадувалося лише в руслі критики дореволюційного ліберально-буржуазного руху та історії кооперації. На сучасному етапі пов'язані з нашою дисертацією аспекти розглянуті в працях з історії-, технологій-, менеджменту-, соціології-, філософії соціальної роботи, соціальної роботи з різними категоріями клієнтів. Серед їх загалу варто виділити важливий внесок таких авторів, як Г.М. Бевз, О.В. Безпалько, А.Й. Капська, А.І. Лохматова, М.В. Підгурська, І.В. Пеша, Г.М. Попович, В.А. Поліщук, О.М. Приймак та Ю.О. Приймак, Т.В. Семигіна, А.В. Фурман, О.І. Янкович. Але при цьому, потрібно підкреслити, що комплексне дослідження з теми традицій та новаторства земських практик у соціальній роботі в Україні відсутнє, що лише підсилює актуальність нашої дисертації.

1.2. Сутність та теоретичне підґрунтя земського призріння

Створення земської системи призріння стало невід'ємною складовою низки ліберальних реформ 1860-80-х рр. і являло собою закономірне явище в умовах ринково-капіталістичної трансформації українського суспільства. Початок реформ збігся із проголошенням Маніфесту від 19 лютого 1861 р., яким селяни отримали свободу, можливість займатися торгівлею та промислами, переходити до складу інших соціальних станів, а також право на обштинне самоврядування та

волосний суд. Скасування кріпацтва, з одного боку, позбавило поміщиків від обов'язку соціального піклування над селянами, а з іншого, – поставило питання про створення дієвої соціально спрямованої організаційної структури для останніх [78, с. 6]. У свою чергу строкатість благодійних закладів у містечках повітових та губернських центрах також вимагала значного впорядкування. На середину XIX ст. там діяли і заклади приказів суспільного призріння, і товариства імператриці Марії, й імператорського Людинолюбного товариства, і приватні соціальноорієнтовані організації. Серед них, наприклад, Київське товариство надання допомоги бідним та Житомирське благодійне товариство. Кількісний склад їх дорівнював майже двом сотням, а спектр практик соціального призріння мав чітко виражений становий та, інколи, національний характер [363, с. 122]. Необхідність впорядкування та професіоналізації діяльності цих закладів, виведення державного призріння на близький до європейського зразку рівень обумовили прийняття 1 січня 1864 р. «Положення про губернські та повітові земські установи». Саме на останні, як на новостворені органи місцевого самоврядування, і покладалася справа призріння [1, с. 9].

З самого початку земства були запроваджені лише в 34 з 55 губерній Російської імперії. Перші з них в Україні були відкриті в Херсонській (квітень 1865 р.), в Полтавській, Чернігівській (вересень 1865 р.), в Харківській (жовтень 1865 р.), в Катеринославській (вересень 1866 р.) та Таврійській (жовтень 1866 р.) губерніях. На Київщині, Поділлі та Волині перша, і невдала, спроба введення модифікованого земського устрою мала місце лише у 1903 р. Перезапуск її відбувся у 1910 р. з суттєвими обмеженнями та обов'язковим прямим призначенням усіх членів земських управ та земських гласних урядом [43, с. 164]. Це обумовлювалося небажанням допуску польської шляхти та латифундистів до керівних посад. Запровадження земств на Правобережжі відбувалося із ускладненнями, подекуди, навіть із конфліктами на національному підґрунті. Тому цілком логічно, що напередодні Першої світової війни вони не мали усталених традицій соціально-управлінського та соціально спрямованого функціонування [290, с. 48]. У цьому руслі привертає до себе увагу ситуація в

м. Одеса (на той час повітового центру Херсонської губернії), де міська дума та управа мали статус незалежних земських зборів та управи. Такий стан справ існував лише в Санкт-Петербурзі та Москві [127, с. 38].

У розвитку концепції земського призріння можна виокремити два етапи. Перший розпочався з моменту оформлення нормативно-правових засад функціонування системи досліджуваних закладів. Згідно зі змістом Положення 1864 р. земства ставали органами громадського характеру і являли собою приклад відмови держави від завідування далекими для неї місцевими господарськими та суспільними справами. У колі останніх земствам надавалося право самостійного прийняття рішень лише із застереженням про неможливість втручання у справи урядових, станових та громадських установ. На той час на губернські та повітові земства покладалися справи утримання та догляду за місцевими шляхами сполучення, в'язницями, богадільнями, медициною, ветеринарією, поштою, притулками, освітою, музеями, бібліотеками, театрами, а також розвиток страхування, місцевої торгівлі та промисловості. Для посилення організаційної потужності земствам шести українських губерній були, хоча й тимчасово, передані в підпорядкування прикази суспільного призріння [197, с. 51]. Утім, такий широкий спектр напрямів діяльності невпинно призводив до накладання функцій земства на обов'язки місцевої державної адміністрації. Унаслідок цього, у сфері призріння стала помітною тенденція витіснення земствами влади та впливу останніх [63, с. 97]. Держава немовби відступала перед земствами, як органами міського самоврядування в питаннях менеджменту соціального призріння та благодійності.

Визнаючи значну роль земських установ у зростанні кількості соціальноорієнтованих закладів уряд наголошував на тимчасовості передання їм приказів суспільного призріння до моменту затвердження спеціального Статуту про громадське призріння. Робота в цьому напрямі проводилася в МВС з 1872 р., але не мала значного успіху. Лише у 1892 р. із заснуванням урядової комісії під головуванням статс-секретаря К.К. Грота справа зрушилася з місця. У 1897 р. комісія отримала три альтернативних законопроекти, спільними рисами яких

стали: обов'язковість призріння для державного та земського врядування, диференційований підхід до розрядів (груп) об'єктів піклування, пріоритет трудової допомоги, врахування місцевих особливостей. Крім виокремлення категорій осіб, які підлягали піклуванню, були виокремлені головні типи соціальної допомоги, а саме: постійне піклування над непрацездатними (строкове – по відношенню до сиріт, тимчасове – у разі хвороби, відсутності заробітку) та трудова допомога [116, с. 9-16].

Другий етап у розвитку концепції земського призріння розпочався в березні 1910 р. Відправним моментом став I з'їзд діячів суспільного та приватного призріння. Не піддаючи сумніву роз'яснення уряду про необов'язковість, а лише добровільність земського призріння, депутати з'їзду наголосили на визначальному місці останнього у справі благодійності на території країни. Тому було сформульовано пропозицію про доречність надання земствам доглядової та координаційної функцій над усіма благодійними та соціальноорієнтованими закладами. Організація справи суспільного призріння мала б стати не правом, а обов'язком земств, що спричиняло зміни в принципах їх фінансування та витрат. Земства, таким чином, отримували б можливість установаження місцевих надбавок до державного прибуткового податку, а у великих містах пропонувалося введення цільового податку на соціальне призріння. Для ефективності призріння над особливими категоріями нужденних – душевно хворими, глухонімими, прокаженими, невиліковно хворими – пропонувалося встановлення особливих дотацій з боку держави. З'їзд наголосив на необхідності скасування обмежень станового, релігійного, етнічного характеру при отриманні соціальної допомоги чи благодійності. Наголошувалося також на наданні трудової допомоги для працездатних осіб [78, с. 20].

Потрібно також звернути увагу на науково-теоретичні та парадигмальні обрії, що окреслили і зумовили розвиток практик земського призріння. Складовими їх стали роботи не лише українських, а й французьких, англійських, німецьких та російських дослідників. У другій половині XIX ст. в лоні філософського світогляду та соціологічної науки, під значним впливом

лібералізму та вчення про солідарність, відбулося зародження теорії соціальної роботи. Оскільки це протікало в тісному взаємозв'язку із процесом становлення професійності у сфері соціальноспрямованих практик, де важелі публічного управління та адміністрування поступово отримували домінуюче положення над приватною благодійністю, то цілком логічно, що сутність базового концепту тут полягала в природній відповідальності та моральному боргу держави перед групами суспільства, що потребують допомоги за неможливість забезпечити останнім гідний рівень життя [359, с. 409]. Тобто, фундаментальні проблеми тогочасної теорії соціальної роботи пов'язувалися із роллю держави та органів місцевого самоврядування у справі соціального сприяння, супроводу, опіки, попечительства, а також відносинами державних інститутів захисту та контролю з приватною благодійною діяльністю. Саме такий підхід визнавався Дж. Мілем, Л. Бланом, д'Оссонвілем, Е. Дюркгеймом, Ч. Бутом за єдино вірний, що надало їм можливість сформулювати ідеї про доречність активної домінуючої позиції урядових і муніципальних закладів у справі соціальної допомоги, і про право на неї окремої особистості. Питання класифікації групових об'єктів соціальної допомоги, разом із змістом, спрямованих на задоволення їх потреб, технологій, стали найбільш актуальними в теорії соціальної роботи останньої третини ХІХ – початку ХХ століть.

Так, наприклад, у роботі «Нужда, порок і благодійність» (1889) французького мислителя та літератора д'Оссонвіля сутність державної благодійності визначалася як сукупність цільових програм, суб'єктами реалізації яких виступали органи місцевої влади, а об'єктом – особи, що опинилися у складаних життєвих обставинах, хворі та літні люди [84, с. 18]. Обґрунтування необхідності реалізації державних соціальних програм, як засобу попередження пауперизму та бідності, знаходимо і в роботах англійського соціального реформатора, урбаніста Чарльза Джеймса Бута. (Завдячуючи 17-ти томному виданню «Життя та праця людей у Лондоні», робота над яким тривала з 1889 по 1903 рр., йому приписують і першість у використанні соціологічних методик у дослідженні жебрацтва) [359, с. 422]. Натомість, представник французької

класичної школи соціології Е. Дюркгейм, у контексті аналізу питань морального стану суспільства та солідарності, дійшов до висновку про те, що між державою та індивідом існує значна соціальна дистанція. У результаті цього держава, на його думку, була неспроможною здійснювати функцію благоустрою у сфері соціального забезпечення, зайнятості населення, охорони здоров'я, особливо жінок та дітей. У фундаментальній монографії «Про розподіл суспільної праці» [112] він глибоко і повно охарактеризував кризу традиційних асоціацій взаємодопомоги. Неспроможність ринкового суспільства генерувати заміну останнім підштовхнуло дослідника до ідеї соціальної кооперації і підтримки соціально-професійної взаємодопомоги на рівні територіальних громад. Ці нові асоціації, разом із родинними формами підтримки, були б здатні, за твердженням Е. Дюркгейма, розвинути функції взаємодопомоги. Вони мали б значну ефективність, бо соціальна підтримка в них надавалася б безперервно на постійній професійній основі.

Земськими діячами та науковцями Лівобережжя і Півдня України, а також губерній європейської частини Російської імперії, питання підтримки та захисту нужденних розглядалися в досліджуваний період у контексті як державного управління, так й інститутів суспільного призріння. Підґрунтям рефлексії тут слугував феномен повсякденного життя місцевих територіальних спільнот. Як і в колах європейських теоретиків соціальної допомоги дискусія серед вітчизняних дослідників точилася з приводу ролі та місця держави в системі суспільної благодійності. Вона актуалізувала низку питань: 1) про об'єкт та суб'єкт соціальної допомоги; 2) про обов'язковість та добровільність призріння; 3) про ведення випадку та профілактику; 4) про соціальні передумови бідності і пауперизму; 5) про роль держави в регулюванні соціальних проблем; 6) про шляхи нейтралізації соціальної нерівності через механізми соціального забезпечення, народної освіти, університетської політики, соціальної медицини; 7) про історію теорії та практики призріння; 8) про соціальну допомогу в кризових ситуаціях [245, с. 39]. Значущість цих питань та інтенсивність їх обговорення коливалася в другій половині XIX – на початку XX ст. залежно від хвиль розвитку

окремих галузей і напрямів земського, відомчого призріння і приватної благодійності. При цьому методологічним базисом наукових поглядів М. Ісакова, П. Георгієвського, В. Гер'є, С. Гогеля, А. Горовцева, А. Раєвського, Д. Столипіна, А. Кауфмана, М. Каришева, М. Тезякова, Б. Гуревича, які стали фундаторами соціологічної парадигми в соціальному призрінні, і про яких мова піде нижче, виступили теорії солідарності, розподілу праці, громадянського суспільства.

Вплив поглядів перерахованих дослідників, передусім соціологів, на розвиток тогочасної теорії та практики соціальної роботи простежити досить легко. При цьому, з одного боку, метод соціологічного опитування широко використовувався не лише для обґрунтування наукових ідей, а й діагностики соціальних проблем, патологій, для виявлення рівня складності життєвих обставин нужденних. А з іншого, – основи теоретичного аналізу особистісних якостей вибудовувалися з урахуванням стану тогочасної соціальної допомоги і земського призріння.

Історично вітчизняна практика соціального призріння дитинства складалася з технологій допомоги та підтримки. Українські земства координували тут свою діяльність із священиками та поліцією. Патронаж байстрючат та підкидьків, наприклад у Київському земстві, здійснювався в межах шести форм, а саме виховання в прийомній сім'ї, годування немовлят вдома матер'ю, віддавання немовлят на вигодовування, утримання в сім'ї школярів, навчання майстерності, віддавання в usługовування на умовах сімейної опіки [262, с. 92]. До того ж, розвиток відхожих промислів та маятникової трудової міграції актуалізував проблему бездоглядності дітей, яка вирішувалася земствами шляхом організації ясел та безкоштовних колискових [266, с. 16]. У цьому зв'язку усвідомлення соціально-патологічних елементів інституту дитинства знайшло своє відображення в дослідженнях останньої чверті XIX – початку XX століть. Зміст їх, як правило, складався з декількох частин – аналізу причин виникнення патогенних форм та проявів в їх історичній та соціальній обумовленості; рекомендацій законодавчого та соціально-педагогічного характеру; переліку методів боротьби з цим явищем; описом конкретного позитивного випадку

вирішення проблеми. Означеному напрямку присвячені дослідження таких тогочасних фахівців, як Д. Дриль, М. Шимановський, С. Гогель, М. Гернет. Окремо варто звернути увагу на публікації Б. Гуревича стосовно розбудови мережі ясел та приютів у Маріупольському повіті Катеринославської губернії [81, с. 118].

Низький рівень писемності в умовах зростання попиту на кваліфіковану робочу силу обумовив особливу увагу земств до питання освіти. На повітовому рівні по всій території Лівобережжя та Півдня відкривалися трьох- та чотирьохрічні земські школи, обов'язковими дисциплінами в яких були читання, арифметика, письмо і закон Божий [72, с. 123]. У промислових регіонах відкривалися недільні школи, де освіту отримували не лише діти, а й ремісники та фабрично-заводські робітники [175, с. 381]. Разом із попечительством над освітою на плечі земств покладалося й утримання книжкових складів, бібліотек, народних театрів та будинків. Не маючи дозволу на організацію чи втручання у сферу середньої освіти, земства, тим не менше, мали можливість вносити оплату за навчання учнів чоловічих та жіночих гімназій. Для неповнолітніх правопорушників відкривалися ремісничо-виправні притулки та землеробські колонії [363, с. 133].

Обґрунтування необхідності розвитку початкової та середньої спеціальної земської освіти, навчального попечительства було здійснено в чисельних працях гласного Олександрівського повітового земства, педагога зі світовим ім'ям, публіциста барона М.О. Корфа. Будучи прихильником навчання дітей українською мовою, він не лише обґрунтував роль аналітико-синтетичного методу в педагогіці, а й розробив методику одночасного ведення уроків одним учителем у трьох класах. Завдяки його енергії була створена система початкової сільської освіти на Катеринославщині [164]. Важливими були й розробки щодо теорії та практики земського призріння в освіті професора економіки, земського гласного попечителя училищ на Катеринославщині та Херсонщині М.О. Каришева, серед наукових інтересів якого особливе місце займало питання вирішення нужд і потреб селянства засобами просвітництва [142]. Формулювання

місії, завдань, аналіз стану та рекомендації щодо подальшого розвитку земської освіти і призріння в ній знаходимо також у роботах катеринославських земців М. Сосновцева і М. Лямця, чернігівських – А. Клеппера й М. Буштедта, О. Канощенко – з Херсонщини і багатьох інших.

Третім та одним із найвагоміших напрямів земського призріння стала медико-санітарна діяльність. Губернські та повітові земства не лише фактично створювали мережу медичних закладів у сільській місцевості, а й замінювали фельдшерську допомогу на лікарську. Якщо в адміністративних центрах земства відкривали стаціонарні лікарні, то в сільській місцевості – фельдшерсько-акушерські пункти, аптеки [64, с. 84]. Утім, незважаючи на потужні кроки, нестача стаціонарних місць у земських лікарнях відчувалася навіть напередодні війни. Це сприяло розвитку такої форми земського призріння, як «Patronage familial». За певну плату родини селян чи міщан брали на себе зобов'язання догляду за хворими. Окремою статтею проходили витрати по оплаті сімейної опіки психічно та соматично хворих [187, с. 128]. Варто також звернути увагу на те, що в окремих українських губерніях мали місце спроби введення медичного страхування [78, с. 18].

Крім того, оскільки в 1860-70-х рр. в країні сформувалося декілька відомчих форм суспільного призріння, між якими часто виникали непорозуміння, то значної актуальності набуло питання регулювання їх зусиль. На цьому у своїх роботах наголошували В. Гер'є, П. Георгієвський, Д. Жбанков, П. Куркін, М. Капустін, С. Новосельський. Вони стверджували, що прямування еволюційним шляхом розвитку вимагало створення єдиної організаційної структури [66, с. 12]. У цьому руслі, догляд за убогими та каліками – земства успадкували від приєднаних до нього приказів суспільного призріння. Цей догляд отримав подальше розширення ще й на тих осіб, які були безхатченками, жебраками, засудженими на заслання та ув'язненими. З цією метою в українських губерніях зводилися денні та нічні приюти, нічліжні будинки, в яких надавалася можливість безкоштовно, або за мінімальну плату, отримати медичні послуги. Земства щорічно надавали для цих категорій осіб пожертви, суми для яких виділялися із

власного фонду або збиралися за допомогою традиційного «кружечного» збору. Що ж стосується отриманих від приказів богадільень, то вони були реорганізовані, а їх мешканці поділені на два розряди – суто богадільці (невеликовно хворі, непрацездатні за віком або хворобою) та працездатні богадільці. Для останніх створювалися ремісничкі богадільні, продукти виробництва яких реалізовувалися в земських магазинах [178, с. 82]. На повітовому та губерньському рівнях питання розвитку медико-санітарного та патронажного напрямів земського призріння розкривала в своїх працях значна когорта дослідників. Серед службовців Чернігівського земства означені напрями характеризував у своїх роботах Є. Святловський; Катеринославського – М. Лямець, І.А. Бутаков; Маріупольського – С. Гампер; Олександрівського – П. Каменський та А. Мальцев.

Одне із центральних місць в теорії та практиці земського призріння займало питання підвищення добробуту і рівня життя населення. Як і в роботах європейських філософів та соціологів провідна роль тут відводилася державі. Так, наприклад, М. Ісаков визначив призріння, як спеціальну галузь господарства держави. Належність останнього до справи випадкової благодійності він критикував виходячи з положень соціологічного доробку Е. Дюркгейма. У роботі «До питання про ставлення держави до суспільного призріння» (1894) дослідник переосмислив концепцію цього представника французької школи соціології щодо взаємодії індивіда та колективу. В основі її М. Ісаков вбачав загальнолюдське прагнення до взаємодопомоги, яке зберігало свою значущість в умовах розвитку буржуазного суспільства та розподілу праці. Саме в цьому розподілі праці, а не в дюркгеймівському репресивному та реститутивному праві, він побачив місце взаємодопомоги. У такому звичайному прояві взаємності для досягнення спільної мети як більшої матеріальної користі, на його думку, містилася велика ідея взаємодопомоги, яка забезпечувала досягнення мети шляхом об'єднання зусиль і компетенцій одинаків у спільну діяльність [193, с. 63]. Схожі ідеї знаходимо і в науковому доробку С. Гогеля, який стверджував, що кооперація та співробітництво виступали не лише загальними принципами будівництва сучасного людства, а й слугували практичному здійсненню принципу

солідарності [68, с. 114]. Оскільки переважна більшість населення країни на той час вела сільський спосіб життя, то державну підтримку розвитку соціальної взаємодопомоги та кооперації ці дослідники вважали найбільш прийнятною по відношенню до різних прошарків селянства.

Як у теорії, так і на практиці опікування питанням селянського добробуту вважалось невід'ємною складовою земського призріння. Справа, в цьому контексті, пов'язувалась не лише із щоденною працею земських агрономів та ветеринарів, організацією показових ланів та ділянок, створенням прокатних станцій сільськогосподарських машин та реманенту, пропагандою прогресивних агрономічних знань. Адже земства взяли на себе обов'язок поширення ринкових форм соціальної самоорганізації селянства – сільськогосподарських спілок, селянських товариств, кооперації. Об'єднання земськими діячами представників заможного та середняцького селянства в товариства або спілки створювало можливості прямого виходу на ринок збуту. Воно не лише посилювало конкурентоздатність селянства, а й підвищувало рівень їх добробуту і знижувало ризик розорення [268, с. 136]. Такі земські службовці та гласні, як І. Коновал, Б. Леонтович, М. Земцов, Д. Столипін, А. Калужний, С. Прокопович, М. Соколов не лише звертали увагу своїх колег на означені моменти під час чисельних доповідей на губернських та повітових зборах й у змісті власних брошур, а й брали активну участь у справі популяризації ділянкових форм господарювання, кооперації, меліоративної та агрономічної допомоги тощо.

Не менш важливими були теоретичні розробки та пов'язана з ними сукупність земських практик, спрямованих на попередження та профілактику зубожіння населення. Об'єктом уваги в межах цього напрямку стали селяни, які не мали прав на отримання кредиту в банку, безробітні, непідготовлені до праці, боржники державних податків, переселенці, маятникові трудові мігранти. Світоглядним підґрунтям тут стала ідея обов'язковості виплати винагороди сільськогосподарським працівникам і нужденним особам за надану економічну вигоду народному господарству. Виходячи з обов'язків держави – призрівати ослаблені або розвинені не повною мірою трудові ресурси – В. Гер'є,

О. Горовцев, А. Раєвський, Д. Жбанков, А. Кауфман, М. Тезяков, М. Турчанінов, І. Янзін, П. Чижевський та інші обґрунтовували у своїх роботах принцип державного регулювання суспільного призріння, необхідність якого була викликана умовами еволюції народногосподарських відносин. При цьому методологічною основою доведення вірності означеного принципу в роботах В. Гер'є стала ідея солідарності [66, с. 43]. У свою чергу О. Горовцев підкреслював, що така підтримка є умовою повернення людини до економічної та соціальної самостійності, що вона забезпечує право людини на працю [74, с. 302]. У А. Раєвського зустрічаємо, в цьому контексті, думку про те, що трудова допомога являє собою різновид продовольчої, яка повинна бути цілою системою державного управління зайнятстю [289, с. 29]. Ґрунтуючись на таких ідеях українські земства організовували странноприймні будинки, санітарно-продовольчі пункти та станції, зводили тимчасові бараки для згаданих категорій нужденних. Для впорядкування відносин з потенційними працедавцями та полегшення пошуку роботи вони використали досвід Франції щодо заснування довідкових бюро та контор. Особливого розвитку цей напрям отримав на Лівобережжі та Півдні. Новий підих йому надала Перша світова війна – з початком бойових дій в українських губерніях розгорнув свою діяльність Всеросійський земський союз, головним обов'язком якого стала допомога біженцям, пораненим, створення лазаретів та санітарних поїздів.

Останнім у цьому переліку важливим напрямом діяльності земств стало створення основ пенсійного забезпечення та соціального страхування. Цей напрям отримав оформлення в руслі ідей солідарності та теорії трудової школи в дослідженнях Д. Максимова, А. Горовцева, В. Гер'є, А. Раєвського, Г. Швігтау, Н. Вігдорчика, М. Борисова, А. Анциферова та інших. У цих працях, як правило, емеритура та страхування розглядалися як різновид соціального забезпечення, механізм функціонування якого полягав у перекладанні матеріальних зобов'язань на плечі клієнтів. На думку Н. Вігдорчика, історичними коріннями воно заглиблювалося в традиційні форми призріння бідних, являло собою тип організованої взаємодопомоги і, в перспективі, мало охопити широкі верстви

суспільства [46, с. 191]. Мета цих заходів полягала у створенні гарантій на майбутнє нижчим службовцям, які не мали права на отримання державної пенсії. Емеритальні каси під егідою земств почали відкриватися після 1883 р. з умовою формування їх фондів за рахунок щорічних відрахувань земств на користь нижчих службовців, відрахунків їх членів із власної заробітної плати та премії, одноразових вступних внесків. Паралельно зі створенням системи пенсійного забезпечення земства засновували спеціальні позико-благодійні фонди та капітали, каси взаємодопомоги та кредитно-позикові товариства [347, с. 28].

В організаційно-управлінському відношенні земства являли собою типову традиційну лінійно-функціональну структуру. Вони знаходилися у прямому підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ. Як на губернському, так і повітовому рівнях їх представницькими органами були виборні земські збори, а виконавчими – земські управи [63, с. 24]. Увесь соціально-організаційний простір земства умовно поділявся на три підсистеми, а саме: перший елемент, до якого належали голови дворянства, представники відомств та депутати від єпархій; другий – виборні земські гласні та члени земських управ; третій – рядові земські службовці [290, с. 39].

У земських зборах брали участь земські гласні та представники від місцевої державної адміністрації. Засідання їх проходили не менше ніж один раз на рік і тривали від 5 до 10 днів. На губернських як і на повітових зборах вирішувалися питання контролю та перевірки звітності управ, формування кадрового складу останніх, складання та розподіл кошторису, встановлення розміру податків та списання недоїмок, трансакції натуральних податків у грошові, операції з нерухомістю. Розмежування компетенцій між ними полягало в тому що, у веденні перших знаходилися розкладка податей, дозволи на проведення ярмарок, торгів, базарів, справи зі страхування та освоєння займів, то других – виконання фіскальної функції [240, с. 27].

Обов'язки земських гласних виконувалися безкоштовно на громадських засадах. Вибори їх відбувалися за принципами цензовості і представництва всіх соціальних станів, тобто за трьома куріями – землевласників, міських виборців та

виборців від сільських общин [49, с. 65]. При цьому до кінця 1880-х рр. в Україні простежувалася чітка тенденція зменшення частки дворянства серед виборних членів земських зборів. Корективи тут внесло Положення про губернські та повітові земські установи від 12 червня 1890 р., за яким дворянство отримало домінуючу квоту [253, с. 57].

Виконання розпоряджень, рішень та інструкцій земських зборів покладалося на губернські і повітові земські управи. До постійного складу їх входили три посадові особи – голова та два невід’ємних члени. Але в деяких випадках, за рішенням зборів або розпорядженням міністра внутрішніх справ, їх кількість могла бути збільшена від чотирьох до шести осіб. Термін перебування на посадах в управі дорівнював трьом рокам з автоматичним отриманням права бути гласним відповідних земських зборів. Якщо голови повітових управ затверджувалися губернатором, то губернських – особисто міністром МВС [42, с. 95].

Усі члени земських управ отримували заробітну плату, прирівнювалися до державних службовців та, навіть, мали мундири. Екстраполюючи відомості про кадровий склад їх на Катеринославщині за 1887-1891 рр. на загальну ситуацію можна говорити про те, що переважна більшість їх – майже три чверті – за соціальним походженням були дворянами; близько 17% – селянами і поселянами; 6% – сільськими обивателями; 3% – різночинцями. При цьому, специфіка професійної діяльності обумовила наявність у них досить високого рівня освіти. Чверть із них закінчили вищі навчальні заклади, понад третини – гімназії, пансіонати і різні училища, сьома частина – сільські школи. Нерідкісними були випадки наявності у членів земських управ диплома кандидата права [214, с. 57].

Безпосереднє виконання робіт на місцях, у межах напрямів земської соціальноорієнтованої діяльності та призріння, покладалося на найманих земських службовців, кількість яких на повітовому рівні дорівнювала приблизно двомстам особам. До складу їх входили вчителі, медики, статистики, ветеринари, агрономи, інженери та інші. Умови праці цих представників службової інтелігенції були досить складними. Тому земські збори у переважній більшості

українських губерній не обмежувалися лише виплатою заробітної плати чи відшкодувань на відрядження. Як правило, у разі відсутності службового житла, виплачувалися «квартирні кошти», відшкодовувалися витрати на опалення. Земським службовцям Херсонської губернії, наприклад, у 1910 р. у зв'язку із підвищенням вартості продуктів харчування та оплати за житло було проведено індексацію заробітної плати в обсязі 50% [187, с. 104].

Привертає на себе увагу питання фінансової потужності земств та обсягу їх витрат на соціальне призріння. На відміну від своїх попередніх аналогів ці органи не були повністю дотаційними. Прагнення бути самодостатніми у фінансовому сенсі сприяло успішності земств.

Перелік джерел прибутку українських земств був дуже широким. До складу його входили: судовий збір; прибутки від власної нерухомості; податки з операцій з нерухомістю, із землі, з фабричних та заводських приміщень, з промислових свідоцтв, із патентів на виноробні та горілчані заводи, з продажу спиртовмісних виробів. Якщо в перші десятиліття діяльності кількість джерел прибутку українських земств була варіативною, то з 1899 р. всі збори та податки надходили до бюджету земств виходячи з положень «Статуту про земські повинності». Дотації від держави досліджувані соціальноорієнтовані установи отримували лише для часткового покриття витрат на початкові школи та агрономічну справу [226, с. 79-82].

Податки збиралися згідно із затвердженим на земських зборах кошторисом та мали розкладковий характер. Ця процедура проходила у два етапи – з губерній вони розподілялися по повітах, а з повітів – на платників безпосередніх податків. Утім, варто зазначити, що на початку ХХ ст. лєвова частка бюджету формувалася за рахунок надходжень від оподаткування землі (42%) та нерухомості (37%). Прикладом можуть слугувати відомості про прибутки Катеринославського губерньського земства. Якщо у 1890 р. за рахунок останнього було отримано 14 800 крб., то у 1901 р. 1 285 000 крб. Аналогічні показники з податку на землю дорівнювали 915 тис. крб. та 1 478 тис. крб., а з надходжень від торговельних та промислових закладів – 102 тис. крб. та 182 тис. крб. відповідно [113, с. 50].

Особливістю бюджету Херсонського земства було те, що значну частку в ньому складала прибутки від створеного у 1864 р. Земського банку Херсонської губернії. Спеціалізація його полягала в наданні позик під заставу землі. Кошти, у вигляді заставних листів, надавалися терміном на 34 роки та 11 місяців під ставку 7% річних. Якщо на момент створення статутний капітал банку дорівнював лише 100 тис. крб., то в 1881 р. – 2,7 млн крб., а в 1913 р. оборотний капітал його склав 429 млн крб. [31, с. 184-191]. Земський банк обслуговував губернії Південного Степового району – Херсонську, Таврійську, Катеринославську та Бессарабську.

На початок ХХ ст. чисті прибутки земств в українських губерніях дорівнювали сумі майже у 60 млн крб. Залежно від місцевих умов на соціальне призріння витрачалося від 5 до 12 відсотків, на опіку та піклування – від 2,5% до 4%, попечительство – 6-9%, соціальний супровід – 2-3%. [381, 1914, с. 102-109]. Хоча на соціальноорієнтовану діяльність земства виділяли коштів приблизно в 15-20 разів менше ніж було потрібно, з витрат на призріння по 34 губерніях Російської імперії, південні та лівобережні їх установи займали провідні місця з найбільш важливих напрямів. Після Пермї Полтавська, Херсонська і Харківська губернії займали друге, третє та четверте місця в державі за розміром витрат та якістю народної освіти [383, с. 193]. Полтавське, Харківське та Катеринославське земства входили в першу трійку за показниками сприяння економічного добробуту населення [42, с. 604]. За обсягами витрат на охорону здоров'я населення перше місце належало Катеринославському земству, а третє та четверте – Харківському та Херсонському [42, с. 611].

Таким чином, створені у 1864 р. як органи місцевого самоврядування земства отримали від держави обов'язок реалізації функції соціального призріння. Ця функція займала третю частину в переліку земських завдань і, протягом більш ніж півстоліття, розвивалася у вигляді патронажу над сиротами, байстрючатами, психічно та соматично хворими, попечительства над виховними, освітніми та медичними закладами, соціального супроводу переселенців, біженців та трудових мігрантів, профілактики соціальних патологій, забезпечення зростання добробуту і рівня життя населення, сприяння розвитку соціальної кооперації, страхування,

емеритури. Безпосереднє виконання перерахованих напрямів покладалося на плечі земських службовців – учителів, лікарів, фельдшерів, земських старост, агрономів, агротехніків, ветеринарів; земські гласні, а також співробітники вищого та середнього розрядів, поряд із виконанням професійних обов'язків, часто виступали в статусі благодійників і фундаторів соціально спрямованих закладів. При цьому земське призріння розвивалося в тісному зв'язку з тогочасною теорією соціальної роботи, концептуальні положення якої отримували оформлення завдяки доробку соціологічної науки, ідеям лібералізму, солідарності, розподілу праці. Науково-практичні праці представників провідних кіл українського земства створювалися під впливом ідей Дж. Міля, Л. Блана, д'Оссонвіля, Е. Дюркгейма, Ч. Бута, М. Ісакова, П. Георгієвського, В. Гер'є, С. Гогеля, А. Горовцева, А. Раєвського, Д. Максимова. Але значних успіхів земське призріння отримало лише на території шести лівобережних та південних губерній. На Правобережжі України внаслідок комплексу соціально-політичних причин воно не мало усталеного вигляду та стійких традицій.

1.3. Понятійно-категоріальна база, принципи та методи дослідження

Характеристики понятійно-категоріальної бази, а також використаних принципів і методів наукового пізнання виступають невід'ємними складовими дослідження традицій та новаторства земських практик у сучасній соціальній роботі в Україні. При цьому специфіка теми обумовила використання не лише сучасних, а й «реліктових» і «меморіальних» понять. Міждисциплінарний статус її став причиною застосування когнітивного підходу.

Поняття «призріння» ввійшло в мовний обіг наприкінці XVII ст. й до 1917 р. перебувало в діалектичному зв'язку з терміном «благодійність» [82, с. 594]. У розвитку поєднаності цих двох понять протягом означених двох з половиною століть можна виокремити три етапи: 1) семантичної синонімічності; 2) сенсового доповнення; 3) етимологічної опозиції. На першому етапі синонімами слова «призріння» виступали «супровід», «прихильна увага», «опіка»,

«догляд», «пiклування», «попечительство». Змiст благодiйностi, як «доброї справи», був семантично близьким до призрiння, що пiдсилювалося пануванням у суспiльствi релiгiйного свiтогляду, добровiльностю та необов'язковiстю обох типiв соцiально спрямованих практик.

Певне розмежування мiж цими поняттями простежується з останньої чвертi XVIII ст. внаслiдок вкорiнення словосполучення «суспiльне призрiння», що прямо пов'язувалося з дiяльностю заснованих Катериною II адмiнiстративно-територiальних закладiв – Приказiв суспiльного призрiння [362, с. 40]. Суспiльне призрiння на той час визначалося як сфера суспiльної та державної допомоги нужденним, де центральна влада встановлювала норми i правила її надання [313, с. 421]. При цьому урядова iнiцiатива окреслювалася не як вимога до суспiльства, а як заклик до милосердя пiдданих, що залишало суспiльному призрiнню певнi ознаки благодiйностi. Пiдкреслимо, що родоутворююча категорiя «соцiальне», яка з кiнця XVIII ст. входить до широкого європейського наукового та фiлософського обiгу, не використовується в офiцiйнiй iмперській документацiї. Такий стан речей спочатку був пов'язаний з несприйняттям революцiї i республiканського устрою у Францiї, якi несли свiтоглядну загрозу монархiчному ладу в Росiї. Згодом ця наукова категорiя стала пiдцензурною внаслiдок чисельних замахiв на iмператорiв i державних осiб з боку соцiалiстiв-революцiонерiв, а також з причини поширення в суспiльствi соцiалiстичних iдей. Саме тому, на нашу думку, нi в буденнiй українській мовi, нi в документообiгу iмперських установ XIX – початку XX ст. не зустрiчається словосполучення «соцiальне призрiння».

Семантичний розрив мiж благодiйностю i призрiнням простежується з середини XIX ст. Він обумовлений декiлькама чинниками. По-перше, це був час перетворення добровiльних практик соцiальної роботи на професiйну дiяльность. Усi дослiдники, хто торкався проблеми перiодизацiї як свiтової, так i вiтчизняної iсторiї соцiальної роботи, наголошували саме на такiй трактовцi значущостi другої половини XIX ст. Благодiйность виключно заради спасiння душі почала втрачати своє значення i на змiну їй прийшли рацiональнi практики, спрямованi

на підтримку соціального спокою і зниження суспільної напруги. По-друге, відбувається структурування наукового світогляду, кристалізуються об'єкти суспільствознавчих і гуманітарних наук. Мало й місце становлення соціологічної парадигми, яка стала єдиною основою тогочасної теорії соціальної роботи. По-третє, і в філософії, і в науці повного розмежування отримують поняття «суспільство» та «держава». Як наслідок, словосполучення «суспільне призріння» етимологічно зближається з поняттям «благодійність», що призводить до виникнення опозиційної до них понятійної номінації «державне призріння». Якщо об'єкт цих двох різних за назвами практик був спільним – нужденні категорії населення, то суб'єкт різнився по своїй суті. Суб'єкти суспільного призріння діяли виходячи з принципів приватної благодійності, громадянськості, факультативної ініціативи, безкорисливості [301, с. 57]. Надання владними установами організованої допомоги для вирішення соціальних проблем нужденних категорій стало принципом державного призріння [301, с. 93].

Стосовно дефініції останнього в науковій літературі того часу мала місце дискусія, учасниками якої стали Є.Д. Максимов, В.Ф. Дерюжинський, М. Ісаков, А. Горовцев, В.І. Гер'є. Так, перший із них підкреслював, що призріння, будучи галуззю державного управління, не відкидає релігійно-чуттєвої, по своїй суті, благодійності. Воно намагається врегулювати, впорядкувати, спрямувати благодійність та підпорядкувати її державним інтересам. Унаслідок цього, на думку Є.Д. Максимова, державне призріння є не добровільним, а обов'язковим [196, с. 23]. З такою позицією погоджувався В.Ф. Дерюжинський, додаючи, що у ставленні до нужденності, як до суспільного явища, в державному призрінні реалізуються інтереси держави, а в приватній благодійності на перший план виходять індивідуальні особливості окремої нужденної особи. «В основі державного призріння, – на його думку, – знаходиться принцип обов'язковості для всіх випадків, що підпадають під риси нужденності; підґрунтям приватної благодійності є факультативність, яка відкриває можливість спрямовувати допомогу туди, де вона визнається найбільш необхідною та доцільною» [99, с. 37]. У свою чергу В.І. Гер'є визначав державне призріння лише як таке, що

здійснюється за кошти державного казначейства і реалізується підпорядкованими державній адміністрації закладами [66, с. 19].

Дещо іншу позицію займали М. Ісаков та А. Горовцев. Відправним моментом у формулюванні ними визначення державного призріння було визнання його невід'ємною підсистемою призріння суспільного. Останнє, на думку М. Ісакова, являло собою сферу діяльності державного організму. Під державним призрінням він розумів «...законом установлену суспільну (соціальну? – Авт.) допомогу...яка надається виходячи не з відчуття любові до ближнього, а як обов'язок, з розрахунку економічної користі держави...і реалізується спеціальними особами, які користуються усіма перевагами громадянської державної служби» [360, с. 8]. Аналізуючи систему державного управління, А. Горовцев підкреслював той факт, що історично сформована в ході еволюції суспільства ідея права на допомогу зробила органи влади заручниками обов'язковості підтримки нужденних, з нехтуванням рівня актуалізації проблеми нужденності у свідомості останніх. Унаслідок чого перевагу він надає не державному, а приватному призрінню, яке має більш високий рівень гнучкості та уважності до кожного окремого випадку. Такі риси дозволяють йому ввійти у стан дійсно нужденного та виявити рівень потреби в допомозі, з одного боку, а з іншого, – виступають запобіжником від зловживань нужденних і виникнення в їх середовищі паразитизму. Але оскільки приватне призріння на той час було безсистемним, волонтаристським та не мало достатнього обсягу коштів для вирішення проблем нужденних, то А. Горовцев не міг не звернути уваги на позитивні досягнення державного призріння. Серед них дослідник виокремив організаційну структурованість та гідне фінансування для забезпечення запобігання нужденних від загибелі [360, с. 7].

Виходячи з вищенаведеного, земське призріння ми можемо визначити як невід'ємну складову державного призріння в 1864 – 1917(18) рр., обрій реалізації якого окреслювався губернським та повітовим рівнем. Соціально спрямованими практиками його стали: забезпечення зростання добробуту і рівня життя населення; патронаж над сиротами, байстрючатами, психічно та соматично

хворими; попечительство над виховними, освітніми та медичними закладами; сприяння розвитку соціальної кооперації та пенсійного страхування; соціальний супровід переселенців, біженців та трудових мігрантів; профілактика соціальних патологій. Реалізація цих напрямів відбувалася переважно за власні кошти земств, і лише частково – з державних дотацій.

Традиції земського призріння, таким чином, являють собою використанні у 1864-1918 рр. земськими службовцями соціальноорієнтовані практики, що збереглися дотепер та ефективно використовуються в сучасній вітчизняній соціальній роботі. Деякі з них збереглися в «чистому» класичному вигляді; інші – внаслідок впливу ідеологічних штампів і подальшої професіоналізації соціальної роботи – перейменовані та відкориговані; є й низка тих, що стали основою для окремих напрямів соціально спрямованої діяльності. Новаторством практик земського призріння, у свою чергу, можна вважати ті різновиди останніх, що можуть бути відроджені в умовах сучасної соціальної роботи.

Формулюючи визначення поняття «земське призріння» варто звернути особливу увагу на те, що розквіт земських соціально спрямованих практик припадав на кінець XIX – початок XX ст. Хронологічно цей процес збігається з часом інституціоналізації та поширення європейськими країнами понятійної номінації «соціальна робота». Саме тоді серед теоретиків та практиків розгорнулася дискусія щодо уніфікації назви досліджуваного різновиду суспільної діяльності. Найбільшої уваги отримали три підходи – соціальна благодійність (М. Річмонд), соціальна діяльність (Альбрехт), соціальна робота (С. Паттен). Останній варіант був запропонований у 1900 р. на конгресі благодійних сил у Парижі й мав чіткі риси наслідування соціологічної концепції Е. Дюркгейма. Перші ж дві назви на початку XX ст. не отримали підтримки та поширення – в умовах професіоналізації праці варіант М. Річмонда контрастував добровільністю, а Альбрехта, відповідно, відсутністю меж цілеспрямованої дії [359, с. 19-22]. Утім, визнання й закріплення у світовій практиці поняття «соціальна робота» відбувалося ще протягом першої третини XX ст.

Але понятійна номінація «соціальна робота» не була сприйнята співробітниками українських земств. З одного боку, вона містила категорію «соціальне», доля якої була вирішена ще наприкінці XVIII ст. (див. вище.), з іншого, – рівень її семантичної конкурентоздатності не витримував ніякої критики в порівнянні з поняттями «суспільне призріння» та «державне призріння». Поширенню поняття «соціальна робота» серед губернських та повітових земських службовців заважали не лише норми професійної етики, а й політична реакція, що розгорнулася в Російській імперії після придушення революції 1905-1907 рр. Утім, заради об'єктивності, всі ці поняття зникли після встановлення в Україні радянської влади.

Як застарілий словник професійних термінів суспільного і державного призріння, так і ноумени соціальної роботи залишилися за сферою ділового спілкування службовців радянських соціально спрямованих закладів. Вони отримали негативне забарвлення та ототожнювалися з ворожим імперським капіталістичним устроєм. Вибудована радянська модель соціального забезпечення принесла новий професійний понятійний апарат, за яким, подекуди, крилися старі, перевірені часом, практики земського призріння (див. 3.1.). Здобуття Україною незалежності і розбудова принципів соціально-сервісної держави спонукали до створення нової системи соціальноорієнтованих практик. Одним із візуальних маркерів на цьому шляху варто вважати інституціалізацію їх назви, що була запропонована ще у 1900 р. С. Патеном – соціальна робота. Такий крок є свідченням не лише європейського вибору українського суспільства, а й наочним прикладом дії закону діалектики «заперечення заперечення» в тріаді – «суспільне призріння» – «соціальне забезпечення» – «соціальна робота».

Разом з цим, на нашу думку, характеристика понятійно-категоріальної бази дисертації була б не повною без проведення аналогій між двома різночасовими науковими дискусіями – щодо сутності поняття «державне призріння» 110-130-річної давнини, з одного боку, та сучасною – відносно визначення «соціальна робота» – з іншого. Наявність їх виступає свідченням наукового плюралізму, розвитку методології соціальної роботи, вдосконалення соціально спрямованих

практик в умовах децентралізації. Дефініція «соціальна робота», як і колись «державне призріння», не має єдиного формулювання. Вважаємо тут необхідним навести ті, що використовуються сучасними вітчизняними науковцями. Одними з перших, хто звернув увагу на необхідність формулювання дефініції «соціальна робота» стали А. Капська та О. Холостова. Так, перша вважає, що поняття «соціальна робота» позначає «вплив професіоналів, громадськості та соціальних інститутів на суспільство шляхом формування і реалізації соціальної політики, спрямованої на створення сприятливих умов життєдіяльності кожної людини і сім'ї» [135, с. 14]. Соціальна робота, на думку другої, є «..особливим різновидом діяльності, метою якої є задоволення соціально гарантованих та особистісних інтересів різних груп населення, створення умов, що сприяють відновленню чи покращенню здатності людей до соціального функціонування» [135, с. 9]. У свою чергу, П.Д. Павленок зазначає, що соціальна робота охоплює всі прошарки й групи населення, які потребують захисту, підтримки, допомоги, всі основні сфери життєдіяльності соціального характеру, поєднує зусилля всіх організацій, закладів, підприємств, осіб, що займаються соціальною діяльністю, у ній використовуються всі відомі в теорії і практиці засоби, функції, управлінські форми та методи, напрями роботи, які могли б забезпечити соціальну захищеність людей [237, с. 29]. Такої ж думки дотримується Т.В. Семигіна [304, с. 12]. У свою чергу М.П. Лукашевич, І.І. Мигович під соціальною роботою розуміють професійну діяльність соціальних інституцій, державних і недержавних організацій, груп та окремих індивідів із надання допомоги у здійсненні успішної соціалізації особами чи групам людей у випадках, коли за відсутності належних умов у суспільстві або особистих вад їх соціалізація утруднюється, призупиняється або відбувається у зворотному напрямі [189, с. 11]. Привертає на себе увагу й позиція Г.М. Попович, яка зазначає, що соціальна робота – це робота із ситуаціями, зумовленими соціальною дезадаптацією клієнтів (індивідуальною, сімейною, суспільною), яка пов'язана з економічними, політичними, культуральними та духовними умовами їх життєдіяльності та усвідомлюється як несприятлива. Тому вони орієнтовані на реалізацію потреб клієнтів через

допомогу, розвиток їх внутрішніх і залучення зовнішніх ресурсів, а також зміни або реформування окремих елементів соціальної системи задля покращення умов життєдіяльності людини [263, с. 6].

Крім того, О.В. Горпинич дотримується думки, що теорія соціальної роботи – це наука про закономірності і принципи функціонування та розвитку конкретних соціальних процесів, явищ, відносин, їх динаміку під цілеспрямованим впливом організаційних, психолого-педагогічних і управлінських чинників при захисті громадянських прав та свобод особи в суспільстві. Це особливий державно-громадський організм, покликаний вчасно реагувати й компетентно розв'язувати соціальні проблеми на всіх рівнях структури суспільства [75, с. 68]. О.В. Тищенко розглядає соціальну роботу як складову соціального забезпечення, яка реалізується у сфері соціального захисту й спрямована на надання допомоги тим категоріям громадян, котрі потрапили в складні життєві обставини [346, с. 97]. У той же час В.А. Поліщук акцентує увагу на тому, що соціальна робота – це сукупність професійних дій, спрямованих на вирішення різноманітних гострих соціальних проблем захисту і допомоги населенню; створення механізмів прогнозування, які дозволяють б регулювати співвідношення фахівців різного профілю адекватно розвитку системи соціального обслуговування [259, с. 12].

Безумовно, порівняння змісту означених різночасових наукових дискусій дозволяє позиціонувати їх як історичні кроки в розвитку методології і понятійно-категоріальної бази соціальної роботи. У них віддзеркалено стан синхронічних, різних за якістю і кількістю соціально спрямованих практик, образи суб'єктів та об'єктів соціальної допомоги. Утім, подальша деталізація понять є, на нашу думку, більш доречною в наступних розділах дисертації.

Формулювання теми дисертації окреслює коло проблемних питань методологічного характеру. Серед них найбільшу увагу привертають такі: 1) чи повинні виявлення земських традицій та розробка рекомендацій з інставації історичного досвіду в сучасній вітчизняній соціальній роботі проходити в руслі ціннісних орієнтирів земського призріння і його соціологічної спадщини?;

2) розвиток професійної соціальної роботи останньої третини ХІХ – поч. ХХІ ст. відбувався в синхронічному чи діахронічному діапазоні?; 3) який сегмент займають практики земського призріння в сучасній соціальній роботі, і який ступінь видозмінення вони мають?; 4) наскільки відмінним є перелік груп клієнтів земського призріння і сучасних його трансформ?; 5) розвиток професійної соціальної роботи в Україні є циклічним, багатолінійним, стрибковидним чи самотутнім?; 6) відродження практик земського призріння має проходити у «чистому» вигляді чи з врахуванням сучасного світового досвіду?; 7) чи була б актуальною тема нашої дисертації за умов відсутності децентралізації державного устрою в Україні?... Відповіді на них за допомогою інструментарію і досягнень лише однієї науки, і, навіть, лише наукового світогляду, була б, на нашу думку, неповною. Глибина і результативність дослідницького пошуку були б більш вагомими за умов використання одного із міждисциплінарних підходів.

Вибір когнітивного підходу як методологічної основи дослідження традицій і новаторства практик земського призріння в сучасній вітчизняній соціальній роботі є не випадковим. З одного боку, він уже досить тривалий час використовується в дослідницькому пошуку соціогуманітарного, соціокультурного, суспільствознавчого спрямування [150, с. 27-29], в тому числі, і в роботі фахівців обраного нами напрямку. З іншого, – застосування його було результативним при вирішенні складних пошукових проблем, що вимагало залучення доробку декількох – вміщених у когнітивну парасолу – дисциплін [254, с. 43-47]. Перелік останніх не є догматичним і може змінюватися, підбиратися пошукачем у відповідності до мети дослідження. Крім того, метод когнітивного картування, що є одним із найбільш вагомих у переліку інструментаріїв зазначеного підходу, часто використовується в комбінації з методами інших підходів [308, с. 29-34]. Без використання його в комплексі з ретро- та футуропспективним і наративним методами досягнення низки завдань нашої дисертації було б неможливим.

До складу когнітивної парасолі нашого дисертаційного дослідження увійшли соціальна філософія і філософія соціальної роботи (вершина 1),

соціальна робота з різними групами клієнтів (вершина 2), технології соціальної роботи (вершина 3), соціологія соціальної роботи (вершина 4), історія соціальної роботи (вершина 5), менеджмент соціальної роботи (вершина 6) (див. додаток А). Згідно з правилами застосування головних та другорядних когнітивних трикутників у цій парасолі перейдемо до характеристики тих завдань та аспектів, що можуть бути розкриті в межах нашої теми.

Використання наукового доробку дисциплін центрального трикутника (вершини 1-3-5) дозволило охарактеризувати часовий відтинок від останньої третини ХІХ ст. і до сьогодні як етап професійної соціальної роботи. Розвиток протягом цього етапу організаційних, деонтологічних та консенквенціальних цінностей, технологій, параметрів якості діяльності, обрію охоплення категорій громадян мав прогресивний характер і, в цілому, проходив схожими курсами з соціальною роботою в країнах Центральної та Західної Європи. Для них і для України цього часу притаманна ще й чітка тенденція подальшого домінування інституціоналізованої (організованої, законодавчо регульованої, раціональної) системи соціальної роботи над відкритою (непрофесійною, добровільною, перманентною). Фактологічно база центрального когнітивного трикутника стала в нагоді при дослідженні еволюції і взаємозв'язків теорії, практики і спеціалізованої освіти сфери соціальної роботи.

У межах досягнень дисциплін другого головного трикутника (вершин 1-6-5) розвиток соціальної роботи визначено як синхронічний, оскільки траєкторія його збіглася зі змінами державного устрою, політичних режимів, моделей соціальної політики в нашій країні. Це, у свою чергу, дозволило сформулювати тезу про циклічність розвитку новітньої історії соціальної роботи. У його першій фазі, протягом 1864-1921 рр., співіснували і державний і суспільний (недержавний) її сектори. При цьому, в першому мали місце процеси передання функцій призріння від центральної влади до земських органів місцевого самоврядування. З 1920-х рр. і до кінця 1990-х рр. тривала фаза державної централізованої історії соціальної роботи, яка в історіографії отримала назву радянської моделі соціального забезпечення і відлуння якої простежувалося на зламі ХХ-ХХІ ст. Протягом

останніх 10-12 років знову простежуються риси, що є схожими з тенденціями першої фази – передання функцій і фінансування соціальної роботи від центру на місця, а також інтенсивність темпів розвитку недержавного сектора соціальної роботи.

Дисципліни третього трикутника (вершини 1-6-2), що відіграє в когнітивній парасолі роль перехідного, чи допоміжного, мають весь необхідний інструментарій для окреслення і порівняння соціального образу об'єкта і суб'єкта соціальної роботи першої і третьої фаз, охарактеризованої вище спиралевидної моделі розвитку. З такої позиції нам вдалося побачити як спільні, так і відмінні риси в переліку різночасових груп клієнтів, зіставити образи якості задоволення їх потреб, простежити закономірності розвитку менеджменту соціальної роботи. Четвертий та останній, головний трикутник, що пов'язаний з вершиною № 1 когнітивної парасолі – вершини його 1, 2, 3 – став, у свою чергу, основою для футуроспекції та розробки рекомендацій з інставації чи подальшого розвитку практик земського призріння в сучасній вітчизняній соціальній роботі.

Три останні трикутники – один головний (вершини 3-4-5) та два допоміжних (вершини 2-3-4 та 4-5-6) – мають спільний ключовий момент, сутність якого полягає в об'єднуючій позиції соціології соціальної роботи. У межах напряму дослідницького пошуку першого з них, нами визначено роль соціологічної парадигми в історії теорії та практики вітчизняної соціальної роботи земського періоду. Передусім виявлено вплив європейської соціологічної науки другої половини XIX – поч. XX ст. на формування професійних поглядів службовців губерньських та повітових земств, на розвиток методики збирання і обробки соціально-статистичної інформації під час проведення вибіркового перепису населення в губерніях Лівобережжя та Півдня України. Цей трикутник став базовим для усвідомлення перспектив розвитку сучасної соціальної роботи в межах її соціологічного підходу. Його значення стало вирішальним при пошуку відповіді на запитання про причини життєздатності практик земського призріння в радянський час і в незалежній Україні. Результати дослідження, отримані в площині використання доробку дисциплін когнітивного трикутника 4-5-6, є

значущими, передусім, для фахівців з історії соціальної роботи. Вони містять систематизовану інформацію про напрями земського призріння, про роль в окресленні їх вибірових переписів місцевого населення. Не менш цікавим для нас стало й відкриття зв'язку між земською соціально-статистичною аналітикою та обґрунтуванням необхідності організаційного будівництва губернських і повітових структур. Звертають на себе увагу й заходи губернського земського керівництва щодо соціального захисту, забезпечення і добробуту рядових службовців.

Роль соціального моніторингу та інших методів соціологічного дослідження в соціальній роботі з різними групами клієнтів стала мікропредметом уваги під час використання досягнень дисциплін останнього трикутника (вершини 2-3-4). Окреслення їх як інструменту аналізу громадської думки, як засобу контролю та забезпечення якості соціального обслуговування, як першого кроку у формуванні інтегрованої моделі соціального обслуговування в громаді стало для нас підґрунтям для визначення структури третього і четвертого розділів дисертації. Дослідницька вага цього трикутника була відчутною й при побудові ланцюгів когнітивної спадковості сучасних технологій соціальної роботи від практик земського призріння.

До принципів наукового пізнання, використаних під час написання дисертації, належать: історичний, термінологічний, системний, діалектичний, багатофакторності, світоглядного плюралізму, неупередженості, а також принцип об'єктивності.

Принцип історизму при розкритті об'єкта нашого дослідження знайшов відображення в розгляді його із позиції як внутрішньої сутності, так і сукупності історичних зв'язків та фіксування якісних змін у його структурі в цілому. Еволюцію соціальної роботи з часу заснування земств і дотепер розглянуто завдяки цьому принципу з позиції динаміки, а не сталості, з визначенням взаємозумовленості етапів її розвитку. Час виникнення і становлення професійної соціальної роботи – з останньої третини XIX ст. і дотепер – розглянуто з урахуванням історичних зв'язків та фіксуванням якісних змін.

Зазначимо, що будь-яке теоретичне дослідження потребує уточнення понятійного апарату конкретної галузі науки, в нашому випадку – «соціальної роботи». За допомогою термінологічного принципу, який передбачає вивчення історії категорій і позначуваних ними понять, ми звернули увагу на дискусійність та уточнили зміст понять «суспільне призріння», «державне призріння», «соціальна робота». Крім того, нами сформульоване визначення поняття «земського призріння». Підкреслимо, що дефініції використаних у дисертації понять ґрунтуються на тлумачних та професійних словниках.

Принцип системності вимагає розмежування зовнішньої і внутрішньої сторін матеріальних чи соціальних систем, сутності та їх проявів, виявлення різних сторін предмета, розкриття форми й змісту, елементів і структури, випадкового й необхідного і т.д. Цей принцип направляє мислення на перехід від явищ до їх сутності, до пізнання цілісності системи, а також необхідних зв'язків розглянутого предмета з навколишніми його предметами, процесами. Його було застосовано при характеристиці ролі практик земського призріння в системі сучасної соціальної роботи в Україні.

Принцип багатфакторності дозволив дослідити вплив різних суб'єктивних та об'єктивних чинників на долю практик земського призріння в радянській моделі соціального забезпечення і в сучасній вітчизняній соціальній роботі. За його допомогою виявлені приклади стирання соціально-історичної пам'яті, трансферних перейменувань практик земського призріння, причини життєздатності останніх у сьогоденні, а також окреслено коридор можливостей їх відродження.

У ході написання дисертації було використано також принцип світоглядного плюралізму, сутність якого полягає у визнанні можливості існування кількох точок зору на проблему, що досліджується. Він став у нагоді під час характеристики стану наукової розробки теми. Не менш вдалим було його використання при з'ясуванні сутності дискусій з проблем стану і перспектив розвитку інтернатних та геріатричних установ, якості соціальної роботи в

загальноосвітніх та професійно-технічних закладах, розбудови соціальної роботи на рівні регіону та громади.

Неупередженість та об'єктивність як принципи наукового пізнання займають важливе місце в методологічній основі нашого дисертаційного дослідження. За їх допомогою стало можливим всебічне неупереджене розкриття досліджуваного предмета, а також його складових. Значення цих принципів при виявленні, характеристиці, визначенні ролі і дієвості традицій земського призріння в сучасній вітчизняній соціальній роботі можна визнати першочерговим.

Реалізація вищезгаданих принципів стала можливою за допомогою загальнонаукових (аналізу, синтезу, абстрагування, індукції, дедукції, класифікації, періодизації, логічного), міждисциплінарних (когнітивного картування, ретроспективного, футуроспективного, наративного), а також конкретнонаукових (фокусованих групових дискусій, глибинного інтерв'ю та контент-аналізу) методів. При оцінці їх можливостей треба враховувати, що жоден із них сам по собі не може цілком забезпечити роботу над вирішенням складної дослідницької проблеми. Тому їх арсенал використовується комплексно, у найтіснішому взаємозв'язку. Метод аналізу, сутність якого полягає в розкладанні об'єкта на складові частини, сторони, тенденції розвитку і способи функціонування з метою їх самостійного вивчення, був використаний при дослідженні напрямів і практик земського призріння, а також їх ролі в сучасній системі соціальної роботи. Його протилежність – метод синтезу – став у нагоді при створенні узагальнюючого образу земської традиції у вітчизняній соціальній роботі перших десятиліть ХХІ ст. У свою чергу, абстрагування, як прийом, за допомогою якого відбувається уявне виділення, вичленовування ознак, властивостей і відношень конкретного предмета або явища від інших або несуттєвих моментів, допомогло нам окреслити сегмент соціальної роботи, де сьогодні найбільш щільно зосереджені практики земського призріння.

Методи індукції та дедукції використовувалися протягом написання всієї дисертації. Але якщо перший з цієї пари став найбільш ефективним при написанні

проміжних і кінцевих висновків, то другий – уможливив внутрішній зв'язок між фактологічним матеріалом другого, третього та четвертого розділів. Як приклад: уточнення образу земського призріння стала характеристика попечительства в медико-санітарній галузі і діяльність Олександрівського училища-хутора для глухонімих (підрозділ 2.2.); наголошення на виведенні медицини та охорони здоров'я зі сфери призріння і місцевого самоврядування в окремий напрям державної політики дозволило зосередитися на характеристиці діяльності реабілітаційних центрів у цілому та запорізькому «Джерелі» для дітей з вадами слуху – зокрема (підрозділ 3.1.); рекомендації з приводу відродження земських практик на регіональному рівні в площині створення комплексних реабілітаційних центрів і сезонних лікувально-оздоровчих таборів для дітей з інвалідністю (підрозділ 4.1.) стали основою для розробки концепції реабілітаційного комплексу для дітей з кохлеарною імплантацією (підрозділ 4.3.).

Крім того, під час написання дисертації широкого використання отримав метод класифікації. Оскільки сутність його полягає у виокремленні певних груп, типів та видів елементних складових предмета, то означений метод допоміг при характеристиці напрямів земського призріння, типів сучасних закладів інституційного догляду та виховання, різновидів соціального замовлення, технологій соціальної роботи тощо. Поряд з ним важливе місце зайняв логічний метод пізнання, що дозволив виявити глибинні причинно-наслідкові зв'язки між етапами розвитку професійної соціальної роботи останньої третини XIX – перших десятиліть XXI ст. Його використання також дозволило визначити передумови та причини значущості чинників розвитку сучасної вітчизняної соціальної роботи. Ефективність логічного методу отримала вищих показників завдяки використанню методу періодизації, за допомогою якого в розвитку професійної соціальної роботи ми виокремили три періоди – дорадянський (важливе місце в якому зайняло земське призріння), радянського соціального забезпечення (де певна частина земських практик була відкинута, а значна – перейменована і продовжувала існувати), сучасний (де земські практики займають окремий сегмент у вітчизняній соціальній роботі, а також існує потенціал земського

ренесансу). Те, що невід'ємним елементом використаних у дисертації загальнонаукових методів виступив порівняльно-історичний, дозволило знайти відповідь на питання про ступінь схожості або відмінності земських і сучасних технологій соціальної роботи, суб'єктів та об'єктів останньої, соціально-політичних та економічних умов їх розвитку.

Оскільки когнітивний підхід визначений нами методологічною основою дослідження, то цілком логічним є факт використання міждисциплінарних методів наукового пізнання. Визначальну роль тут відіграв метод когнітивного картування. Завдяки йому окреслено коридор норм, ціннісних орієнтирів, регуляторів, інституційних засад, системоутворюючих чинників розвитку соціальної роботи у XX – XXI ст. Цей метод став основою пошуку відповіді на питання про долю практик земського призріння в окреслений час (див. додаток Б). Невід'ємними його супутниками виступили ретро- та футуроперспективний методи. Перший із них став у нагоді під час вивчення етапів попереднього розвитку досліджуваного предмета та пов'язаних із ним соціальних систем (розділ 2). За допомогою його здійснено характеристику розвитку та сучасного стану практик земського призріння (підрозділ 3.1.). На основі другого – розроблено рекомендації щодо відродження та подальшого розвитку практик земського призріння у хронологічній перспективі еволюції соціальної роботи (розділ 4). Їх потенціал значно підвищився завдяки нарративному методу, залучення якого дозволило сконцентрувати увагу на описі однотипних, але різночасових, організаційних форм та технологій соціальної роботи.

Конкретнонаукові, а саме соціологічні методи, відображають специфіку об'єкта дослідження, його предмет і завдання. Актуальність їх використання не викликає сумніву з таких причин: 1) соціологічна парадигма виступала єдиним підґрунтям теорії та практики земського призріння; 2) соціологічні методи дослідження виступають невід'ємним інструментом діагностики соціальних проблем, розв'язання яких, передусім, можливе засобами соціальної роботи; практична соціальна робота на сьогодні неможлива без соціологічного супроводу; 3) соціологія соціальної роботи входить до переліку дисциплін, розміщених у

когнітивній парасолі (вершина 4) нашого дослідження. Виходячи із специфіки теми, ми обрали якісну стратегію збору та обробки соціологічної інформації, реалізація якої стала можливою за допомогою методів фокусованої групової дискусії та глибинного інтерв'ю. Поряд з ними вагому роль відіграв метод контент-аналізу (підрозділ 3.2.).

Таким чином, традиції та новації практик земського призріння являють собою елементи і технології професійної соціальної роботи, суб'єктом яких протягом 1864-1918 рр. були підпорядковані органам місцевого самоврядування заклади та, які, у першому випадку, є дієвими дотепер, а в другому – можуть бути відродженими і модернізованими згідно з вимогами часу. Дослідження їх валідності стало можливим завдяки використанню базових положень когнітивного підходу. У парасолі останнього були об'єднані доробки таких дисциплін – соціальної філософії, філософії соціальної роботи, соціальної роботи з різними групами клієнтів, технологій соціальної роботи, соціології соціальної роботи, історії соціальної роботи, менеджменту соціальної роботи. Науковий рівень дисертаційного дослідження забезпечили принципи багатофакторності, неупередженості, історизму, реалізація яких відбулася завдяки загальнонауковим, конкретнонауковим та міждисциплінарним методам пізнання. Специфіка теми обумовила особливу вагу серед останніх методів когнітивного картування, ретро- і футороспективного, а також наративного.

РОЗДІЛ 2. НАПРЯМИ ЗЕМСЬКОГО СОЦІАЛЬНОГО ПРИЗРІННЯ

2.1. Земські соціально-статистичні дослідження та переписи

Доцільність існування та діяльності установ, закладів, організацій з різною суспільною місією в будь-який час визначалася рівнем їх соціальної значущості. Соціальне покликання, що обумовлювало сенс функціонування земських статистичних бюро, було тісно пов'язане з питаннями про те чи досягли результати досліджень і переписів поставлених цілей, чи виправдалося саме існування, ресурсні витрати влади на діяльність цих закладів. У цьому контексті, варто згадати відомого земського статиста О.Ф. Фортунатова, який підкреслював взаємозв'язок загальнодержавного значення земської статистики з місцевим практичним призначенням [361, с. 39]. Вважалося, що держава не може ефективно функціонувати без правильно організованої статистичної справи, яка охоплювала явища не лише економіки, але й констатувала стан речей у духовній, соціальній та культурній сферах життя населення. Тому корисність земства визначалася переважно в площині розвитку джерел народного добробуту, корисності для своєї місцевості, можливості розв'язання соціальних проблем та зниження рівня суспільного напруження. Статистичні дослідження О.Ф. Фортунатова та переписи, таким чином, спрямовувалися на виявлення, опис, діагностику цих проблем, вони стали для зборів та управ теоретичною і цифровою базою пошуку шляхів подальшого розвитку. Відправним моментом тут виступав розповсюджений у тогочасній філософії та науці постулат про обчислення соціальних, економічних, політичних, психічних і біологічних проявів людського буття за допомогою математичних моделей, найдосконалішою з яких є статистика [144, с. 24]. Унаслідок чого вимоги, завдання, виклики до земської статистики з боку як держави, так і ліберальних кіл суспільства обумовили форми та принципи її організації.

У діяльності українських земств нараховувалося понад два десятки напрямів, унаслідок чого існувала постійна необхідність систематичного обліку як самої діяльності цих закладів, так і змін з об'єктом їх організаційного впливу.

Хоча першочергове призначення земських соціально-статистичних досліджень знаходилося у практичній площині, їх дані слугували основою для розкладки податків та повинностей, для розуміння продовольчих і нагальних потреб населення [5, с. 49]; за їх допомогою завжди отримувалася ще й інформація про освіту, медицину, піклування, опіку, стан здоров'я населення, місцеву промисловість, торгівлю, соціальні патології тощо. Ліберально налаштовані земські діячі вбачали в статистиці своєрідний соціальний рупор, за допомогою якого необхідно звертати увагу держави на життєво важливі потреби народу, повсякдення його нужденних верств, зловоденні проблеми суспільного життя [12, с. 334]. При цьому мав місце і зворотний зв'язок, оскільки вимоги уряду та місцевої державної адміністрації містили в собі принцип обов'язковості підтвердження клопотань земств цифровими показниками.

Тобто, статистична справа являла собою той із напрямів практичної діяльності земств, на основі якого складалася аналітична діагностика економічних, господарських, демографічних, соціальних процесів і проблем. Цифрова статистична інформація була відправним моментом у прийнятті рішень під час окреслення довгострокових цілей та тактичних завдань земств на повітовому і волосному рівнях діяльності. Результати переписів та експедицій давали земствам підґрунтя для розуміння сутності господарсько-побутового та соціального становища підпорядкованого їм населення. Інформативна значущість статистики полягала в тому, що вона була емпіричною основою, на яку спиралися земства у своїй повсякденній діяльності, в тому числі й у сфері призріння.

Статистичні бюро чи комісії знаходилися у підпорядкуванні губернських земських управ. До реорганізації у 1901 році їх кадровий склад був нечисельний. До нього, як правило, входили завідувач, помічник завідувача, п'ять – шість статистиків, близько десятка реєстраторів, рахівників та креслярів. Ці фахівці не обиралися як земські гласні, а наймалися для виконання окреслених завдань. Інколи, як консультанти, до засідань бюро запрошувалися викладачі Харківського, Одеського та Новоросійського університетів. На місцях останніми створювалася мережа позаштатних кореспондентів, які на добровільних засадах

надавали необхідну інформацію. Такими могли бути земські вчителі, лікарі, фельдшери, агрономи, ветеринари, сільські старости, бібліотекарі та інші [4, с. 174]. Багатий особистий досвід, наполегливість у пошуку більш практичних методів дослідження та у їх проведенні були тими особистими якостями, які визначали соціальних портрет земських статистиків [244, с. 128].

У розвитку земської статистичної справи можна виокремити два етапи. З початку 1880-х рр. і до прийняття закону від 8 червня 1893 року про правила оподаткування земствами приватної власності тривав перший етап. Основні принципи організації та проведення вибіркового і подвірних переписів у цей період установлювали самі земські статисти, окреслилися методики обробки цифрових даних. Увага приділялася не лише питанням оподаткування, а й висвітленню загальних господарських, економічних та побутових аспектів. З 1893 р. розпочався другий етап, під час якого земства втратили автономність у сфері прийняття рішень щодо соціальної статистики. Правила з проведення експедицій та переписів стали визначати спеціальні комісії, керовані урядом. Відбулося вдосконалення методики обробки даних; об'єктом дослідження став не населений пункт, а окремих двір у ньому; до статистичних таблиць та бланків опитування були включені питання соціального та соціальноорієнтованого характеру; результати досліджень стали друкуватись у щорічних погубернських статистичних та статистико-економічних оглядах, тематичних статистичних довідниках тощо. Протягом усього часу існування земські статистичні заклади в українських губерніях пройшли складний шлях розвитку та становлення. Інколи їх робота тимчасово припинялася. Досить часто їх діяльність знаходилася під впливом боротьби між тими ідейними та політичними течіями, що існували в губернських земських зборах та управах [125, с. 16].

Зібрані в ході земських переписів відомості дозволяли службовцям провести глибинний аналіз багатьох сфер суспільного життя, передусім існуючих форм соціальної самоорганізації, рівня освіти, здоров'я, опіки, піклування, попечительства, особливостей повсякдення, агрокультури тощо. Не менше уваги приділялося збору матеріалу етносоціального, соціально-релігійного, соціально-

демографічного, соціально-професійного, соціально-економічного характеру. Хоча первинною метою цих статистичних заходів було формування можливостей і перспектив оподаткування населення, оцінки якості ґрунтів [217, с. 35], однак перерахованим вище аспектам відводилася особлива роль. Земські діячі шукали в цих статистичних дослідженнях вказівки або натяки на те, у якому напрямі повинна розвиватися їхня діяльність як закладів, що переслідують користь та потреби населення [361, с. 54].

Зазначимо, що в губернських статистичних бюро не існувало єдиної методики збору матеріалу. Найбільш розповсюдженими в Україні стали методики розроблені Московським (в основі полягала експедиційна форма збору матеріалу) та Чернігівським (в основі з бланковою формою) земствами. Відмінність першої полягала в тому, що статистики особисто відвідували обстежувані населені пункти, а другого – у надсиланні опитувальних бланків позаштатним співробітникам. Останніми дуже часто виступали вчителі, сільські старости, приватні власники, працівники волосних правлінь. При цьому у кожному конкретному випадку вибір методики залежав від суб'єктивних чинників – переважно від досвіду і професійної підготовки керівника статистичного бюро [244, с. 76].

З моменту заснування у вигляді одиниць статистичного дослідження земські бюро у 80-х рр. XIX ст. обрали окремі села. Але з кінця 1880-х рр. такий підхід був визнаний помилковим, оскільки і селянська громада на Лівобережжі, і сільська община на Півдні не являли собою соціальний моноліт, а, інколи, мали ознаки штучності створення. Тому об'єктом статистичного аналізу як у містечках, так і в сільській місцевості, став двір, який одночасно був і податною одиницею, і родинним господарством [269, с. 125]. У цьому контексті критеріями аналізу та класифікації дворів стали: площа надільної, власної, орендованої орної та присадибної ділянок, стан житлових та господарських споруд, кількість власних та найманих робочих рук, забезпеченість худобою та реманентом. Додатковою інформацією могли фігурувати відомості про наявність рахунку в банку чи позики в касі, етнічну та релігійну належність, залучення двору до земського патронажу

або утримання при ньому непрацездатних родичів чи сиріт, рівень освіти членів родини тощо [113, с. 51]. Але під час обробки статистичних даних, під час складання таблиць, головним методом первинного аналізу стало угруповання дворів за соціально-економічними показниками.

Як приклад, соціально-статистичні експедиції Херсонського та Катеринославського земств концентрували свою увагу на питаннях розподілу податків, землеволодіння, землекористування, агрокультури, господарського повсякдення, побутових відносин, розподілу громадських обов'язків у сільських общинах. Кількість пунктів в опитувальному бланку могла доходити в деякі роки до трьохсот [79, с. 56]. Але Чернігівське, Харківське, Таврійське статистичні бюро, які обирали одиницею опису двір, мали на сторінках бланку-опису не більш ніж 150 запитань [126, с. 132].

Хоча головна мета земських переписів полягала в отриманні інформації про становище населення і його основні господарські заняття, виявленню соціальних проблем та патологій під час їх проведення відводилося не менш важливе місце. Поряд із пошуком закономірностей соціально-економічного розвитку досліджувалися питання якості життя, повсякдення, добробуту населення. Як наслідок, формувалося усвідомлення необхідності реалізації соціально спрямованих заходів, упровадження нових та оптимізація існуючих напрямів призріння. Отримані статистичні дані друкувалися в земських довідникових виданнях, на сторінках яких, у вигляді таблиць, відображались зміни у господарському та соціальному розвитку, вплив загальних тенденцій на буденне, фінансово-економічне, соціальне життя місцевого населення. Використання цих комбінаційних таблиць дозволяло створити картину життя сільського населення губернії, повітів, волостей, окремих селищ, окремих дворів.

Значну увагу земські статисти приділяли проблемі зайнятості місцевого населення, особливо селянства, частка якого в різних регіонах складала майже 80%. Головними критеріями тут виступали характер повсякденної зайнятості, станове походження, стиль життя, спосіб існування та місце постійного проживання. Це дозволило виокремити серед українського селянства три головні

соціально-професійні групи – економічно самостійних селянських родин, сільського пролетаріату та сімей з комбінованими формами господарювання [333, с. 21]. Належність родини до однієї з цих груп пов'язувалася не лише з розміром отриманого від общини наділу, кількістю ревізьких чоловічих душ, осіб працездатного віку та площею власної землі. Рівень майнового забезпечення окремого господарства також виступав індикатором взаємозв'язку між виокремленими групами та стратифікаційним поділом населення українських губерній.

Аналізуючи соціальну ситуацію в сільській місцевості окремих господарств, земські статисти зазначали, що група економічно самостійних селянських родин охоплювала представників кулацької, заможної та стійкої середняцької страт й була нечисельною. Натомість сільський пролетаріат складав ту соціальну верству, що існувала виключно за рахунок найму. Якщо його частка на Півдні України напередодні Першої світової війни дорівнювала 20-23%, то на Правобережжі – майже половині населення [269, с. 125]. Такий стан речей оцінювався земськими діячами як досить складний, такий, що вимагав втручання та уваги. При цьому, чисельність найманого пролетаріату суттєво зростала на півдні в період сезонних сільськогосподарських робіт на 700-900 тисяч осіб за рахунок відходників з інших губерній України [375, с. 135]. Виявлення цієї проблеми поставило Катеринославське, Херсонське та Таврійське земства перед необхідністю врегулювання, упорядкування потоків сільськогосподарських трудових мігрантів у зв'язку з неможливістю існування за рахунок сезонних трудових мігрантів та створення для них мінімальних умов життя під час роботи та в моменти її пошуку.

Особлива увага земців була прикута до потенційно середняцьких та бідняцьких селянських родин, які складали економічно несамостійну соціально-професійну верству. На відміну від охарактеризованих вище прошарків, в таких родинах протягом другої половини XIX – початку XX ст. простежувалися хиткість та розпад господарства. Нестача землі та реманенту обумовлювали життєву необхідність формування сімейного бюджету за рахунок відходництва.

Маятникова міграція, у цьому контексті, дуже часто призводила до відриву представників визначеної верстви від сільського господарства, а також стала однією із головних передумов кризи традиційної селянської родини. Тенденція розмивання цієї соціальної групи шляхом незначного поповнення заможної верстви та, в основній своїй масі, переходу до стану сільського чи міського пролетаріату була визначена земськими статистами загрозливою [161, с. 61]. Зубожіння середняцтва не лише суттєво зменшувало кількість стабільних платників податків, а й створювало підґрунтя для соціальних катаклізмів. Профілактика зубожіння просто мала стати одним із напрямів соціального призріння земств в умовах ринково-капіталістичної трансформації українського суспільства.

Вихідці із селянства в містах чи промислових центрах українських губерній також стали об'єктом уваги земських статистів. У соціальному просторі міст і містечок селянство проживало як постійні та тимчасові мешканці. Частка останніх в них коливалася, згідно із показниками земської статистики, від 45% до 72% [340, с. 321]. Селяни-відходники мешкали в містах тимчасово, як правило без родини, за короткотерміновим паспортом. Якийсь відтинок часу вони жили в селі, а певний – у місті, інколи по декілька років не поверталися додому. Більшість із них була зайнята сезонними роботами – розвантаженням суден, будівництвом або працювали у видобувній галузі [223, с. 148]. Відхід селян, переважно чоловічої статі, до міст поставив проблему обтяження жінки непритаманною важкою фізичною працею, нестачі часу на виховання дітей, виникнення соціального сирітства, бездоглядності літніх людей [241, с. 31]. До того ж, внаслідок принесення відходниками квазікультурних елементів міського стилю життя в сільській місцевості акумулювалася система причин соціально-побутової, світоглядної та господарської кризи. Цей процес відзначався також спалахами епідемій венеричних захворювань у селах, на що неодноразово вказували земські лікарі [225, с. 156].

Земськими переписами в українському суспільстві було виявлено й проблеми соціально-демографічного характеру. З розвитком міст та

промисловості в усіх регіонах підросійської України в останній чверті XIX – на початку XX ст. у статевовіковій структурі сільського населення простежувався певний дисбаланс. Ознаками його стали розбіжності в кількості чоловіків та жінок у групі репродуктивного працездатного віку, непропорційність у співвідношенні крайніх вікових груп, відносно низький середній показник тривалості життя. Земські службовці, особливо Лівобережжя та Півдня, серед причин цих соціальних аномалій наводили достатньо високий коефіцієнт смертності крайніх вікових груп, збереження серед селянства регіону традиційної моделі шлюбності з притаманним для неї дуже високим коефіцієнтом народжуваності, а також «маятникову трудову міграцію» та відходництво. Вирішення цих проблем пов'язувалося з необхідністю розвитку земської медицини [224, с. 96].

Рівень писемності та освіченості населення також став об'єктом уваги під час земських переписів. Під час проведення останніх статистичних зосереджувалися на виявленні таких соціальних груп, як освічені, неосвічені та напівосвічені із обов'язковим зазначенням статевого та вікового чинника.

Уже під час перших експедицій вони дійшли висновку, що рівень освіченості як сільського, так і міського населення в усіх українських губерніях був порівняно невисоким, що відповідало сутності, обсягам, якості реалізації соціально спрямованих технологій у внутрішній політиці Російської імперії. Із зазначенням набагато вищого рівня освіченості дворян, духовенства та купецтва, земські кореспонденти підкреслювали повільність динаміки зростання кількості освічених селян. Коефіцієнт зростання цього показника дорівнював лише 2,45% протягом чверті століття передуючого Столипінській реформі. На 1906 р. неписемними в сільській місцевості українських губерній залишалося три чверті населення, хоча це й було дещо нижче середніх показників по Російській імперії. Коливання по губерніях сягали від 21,5% на Катеринославщині до 27,9% у Таврійській губернії. Крім того, коефіцієнт відмінності за показником рівня освіченості між селом та містом дорівнював по різних повітах від 32 до 41% [340, с. 221-236]. Особливістю Півдня України, в цьому контексті, виступала наявність значної кількості напівосвіченого населення.

Аналіз статистичних даних давав можливість свідчити земським службовцям про нижчий рівень писемності жінок у порівнянні з чоловіками. У середньому по українських губерніях на зламі XIX – XX ст. на 1000 жінок припадало лише 150 освічених, у чоловіків цей показник був у 2,5 рази вищим [80, с. 11]. Незважаючи на те, що початкова освіта була одним із найпріоритетніших напрямів повітових земств, що поряд із земськими існували церковно-приходські школи, що до класів ходили і дівчата і хлопці, співвідношення писемних серед останніх було не однаковим – в Олександрівському повіті ця пропорція складала 10:27, Мелітопольському – 10:21, Новомосковському – 10:27, Херсонському – 10:22 [340, с. 195-204]. Відтак, перебування освіти в орбіті земського призріння було цілком закономірним. В умовах ринково-капіталістичної трансформації, зростання попиту на кваліфіковану робочу силу, актуалізації загальнонаціональної потреби в раціоналізації масової свідомості вирішення проблеми неписьменності та неосвіченості повністю коригувалося із запитом на підвищення рівня соціального здоров'я населення.

Складовою індексу соціального здоров'я виступав і коефіцієнт соматично та психічно хворих. В умовах українського традиційного суспільства до початку XIX ст. ними опікувалися родичі, церковні та сільські громади, монастирі. Після впровадження приказів суспільного призріння їх могли віддавати до богаділень. Утім, уже на кінець 1860-х рр., коли в Україні формувалася регіональна товарна спеціалізація, відбувалося зростання промисловості, поглиблювалася диференціація суспільства, розорення та зубожіння стало звичайним явищем, значно прискорився темп життя, сформувалися чіткі уявлення про соціальні патології, медична соціальна спільнота почала бити на сполох, наголошуючи на зростанні кількості душевнохворих та ексклюзії людей із фізичними вадами [175, с. 396]. Вирішення цієї проблеми було покладено на земства. Але, чи не найперше, означені категорії індивідів стали об'єктом статистичної уваги лише в ході Всеросійського подвірного перепису населення 1897 р. Отримані цифрові дані дозволили умовно свідчити про кричущість проблеми соціальної депривації.

У середньому в підпорядкованих українським земствам сільських та міських населених пунктах на 10000 населення припадало 45 фізично чи психічно хворих. Тільки на Півдні цей показник дорівнював 37:10000. При цьому серед хворих земські статисти окремо виділяли сліпих (12:10000), глухонімих та німих (12:10000), а також психічно хворих (10:10000) [340, с. 344-348]. Звертаючи увагу на те, що в умовах домінування аграрного способу життя, не лише в селі, але й у переважній кількості містечок, неможливість хворих виконувати важку сільськогосподарську роботу виступала як узвичаєння, земські діячі наголошували на доречності інституціоналізації піклування за останніми [285, с. 46].

Таким чином, завдяки діагностичній, аналітичній, узагальнюючо-систематизуючій функціям, земські соціально-статистичні дослідження та переписи відіграли визначальну роль у розвитку справи призріння. Виявлені під час їх проведення соціальні проблеми, аномалії та патології ставали не лише об'єктом пильної уваги та глибинного аналізу з боку співробітників і гласних українських земств. Систематизований цифровий матеріал виступав для останніх базисом для обґрунтування фундації чергових напрямів соціально спрямованої діяльності, для розбудови організаційної структури, для впровадження технологій і програм по збереженню соціального спокою, зниженню соціальної напруги, підвищенню добробуту і рівня життя населення. Виявлення таких проблем, як поглиблення соціального розшарування, дисбаланс у соціально-демографічній структурі, соціальне сирітство, криза традиційного піклування та опіки, невідповідність маятникової трудової міграції, каскадна ломка звичаїв, соціальних норм, цінностей, зростання частини депривованих соціальних груп – стали для земств каталізаторами розбудови земської освіти, медицини, санітарно-профілактичних пунктів, допомоги біженцям і переселенцям, емеритури і кас взаємодопомоги, діяльності з організації соціальної кооперації, стипендіальних і пенсійних програм тощо.

2.2. Призріння у сфері охорони здоров'я та освіти

Внесок земств у розвиток освіти та медицини був непересічним. Якщо напередодні 1864 р. в середньому на кожну з лівобережних та південних губерній припадало 9 лікарень та фельдшерсько-акушерських пунктів, то на кінець XIX ст. – близько 100 з 2000-2500 ліжкомісцями [140, с. 112]. Кількість богаділень та інвалідних будинків зросла у 2 рази. При цьому, якщо на Катеринославщині вона дорівнювала середньостатистичній нормі, то на Херсонщині була вищою у 2,5 рази [64, с. 86]. У середньому на кожну із шести губерній цього регіону припадало 1200 земських навчальних закладів, 70 бібліотек, 8 музеїв, 30 аптек [178, с. 25]. У той же час на тоді ще не земському правобережжі спостерігалася зворотна тенденція – лікарняних закладів стало менше на 2, богаділень та інвалідних будинків у 2,6 рази [340, с. 348]. В умовах існування патримоніальної моделі соціального призріння його функції покладалися на співробітників освітніх та медико-санітарних земських закладів.

Призріння у сфері охорони здоров'я на кінець XIX ст. знаходилося у стані становлення. Загалом на повітовому рівні відбувався перехід від роз'їзної до стаціонарної системи медичного та санітарного обслуговування. Це сприяло суттєвим якісним змінам у співвідношенні частки лікарів, фельдшерів та акушерів. Унаслідок цього вже на початок XX ст. в середньому по Лівобережжю та Півдню на 10 тисяч мешканців сільської місцевості припадало 2,2 лікаря, 2 фельдшера та 2,2 акушера [178, с. 29]. Особливо позитивні зміни мали місце в Харківському, Ізюмському, Сумському повітах Харківської губернії; Полтавському, Золотоношському, Переяславському – Полтавської; Херсонському, Ананіївському, Одеському – Херсонської; Чернігівському та Мглинському – Чернігівської; Катеринославському, Олександрівському – Катеринославської та Бердянському – Таврійської губернії. На їх території при загальнодержавній нормі забезпечення лікарським персоналом 1:25000 населення, показник дорівнював 3,5:10000. До того ж, співвідношення між лікарями, фельдшерами та акушерами в різних губерніях було неоднаковим. Якщо в Херсонській воно дорівнювало пропорції 54:36:44, то в Таврійській – 22:22:23

[227, с. 63]. При цьому про престиж та гідні умови праці земського сільського лікаря чи фельдшера можна говорити лише умовно. Їх робочий день був ненормованим, рівень соціально-професійного захисту недостатнім, заробітна плата лікаря коливалася від 1500 до 2000 крб. на рік. Мешкали вони, переважно, у прибудованому до головного будинку лікарні чи фельдшерського пункту приміщенні [372, с. 243]. Земський лікар у провінції знаходився в таких умовах, що навіть поза власним бажанням повинен був бути енциклопедистом; він мав не лише лікувати, а й займатися профілактикою захворювань; соціальним оточенням він визнавався носієм загальної санітарної та гігієнічної культури.

Отже, з 1880-х рр. й до Першої світової війни, у земських губерніях підросійської України відбувався процес розвитку та становлення системи охорони здоров'я. Зростала не лише мережа закладів, відбувався перехід від надання фельдшерської до лікарської медичної допомоги, а також від роз'їзної до ділянкової медицини. Лікування та охорона здоров'я втратили ознаки територіальної обмеженості і поступово охопили не лише повітовий, а й волосний рівні. Хоча призріння саме в лікувальних закладах виступало не першочерговою функцією, в них чітко простежувалися тенденції до зростання соціальної спрямованості – в деяких повітових лікарнях помітним стало зменшення оплати, до 12-15 коп. на добу, за перебування; часто оплата бралася лише з мешканців інших повітів або губерній; у «заможних повітах» визнавалося доцільним прагнення до безкоштовного лікування представників найнижчих незаможних верств суспільства [301, с. 78].

У сфері охорони здоров'я функції та принципи соціального призріння реалізувалися в досліджуваний період у межах декількох форм. Найбільш розповсюдженими серед них стали забезпечення життєвого мінімуму особам з обмеженими, внаслідок незадовільного стану здоров'я, та задоволення вітальних потреб осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах. У першому випадку призріння розповсюджувалося на людей з вадами зору, слуху, психіки, частка яких дорівнювала 0,4% від усієї кількості населення. У відповідності до даних

земської статистики про ці категорії хворих уже в 1890-х рр. на території земських губерній України стали створюватися спеціалізовані заклади.

Так, наприклад, у відповідь на звернення директорів Херсонських та Катеринославських народних училищ повітові земства, наприкінці XIX ст., спрямували свою роботу на вивчення проблем сліпих [212, с. 203] та глухонімих [353, с. 86] дітей. За наочну основу були взяті заклади Москви та Санкт-Петербурга, ознайомлення з діяльністю яких пройшли південноукраїнські земські лікарі під час стажування. Отримані знання та досвід стали передумовою для фундації Олександрівського хутора для глухонімих (напередодні незалежності – спеціальна школа-інтернат, а нині Запорізький навчально-реабілітаційний центр «Джерело»). Зведення та функціонування останнього знаходилося під патронатом Олександрівського земства, міської думи, Імператорського товариства Марії Федорівни. Ним особисто опікувався міський голова Ф.Ф. Мовчановський [246, с. 256].

Будівництво Олександрівського хутора для глухонімих почалося 11 травня 1903 р. Згодом він являв собою автономну спеціалізовану локацію, на території якої розташовувалися школа, лікарня, церква, гуртожитки, окремо для дівчат з учительками та хлопців з учителями. Поряд був розташований, розрахований на 500 працівників (виключно для випускників Олександрівського та подібних училищ), Маріїнський машинобудівний завод землеобробних машин та агрегатів, друкарня, триповерхова будівля для адміністрації з пекарнею, пральнею і банею, а також метеорологічна станція. Неподалік від головних корпусів знаходилися дитячий садок [171, с. 2] та школа для невстигаючих. Окремо, на господарській території хутора площею 70 га були розташовані стайні для коней, хлів для свиней, пташник, молочна ферма, пасіка, парники, теплиці, фруктовий сад, поле, город, ділянка з 10000 кущів казаплексської і німецької троянд, з метою добування рожевого масла. Усі приміщення мали водогін, парове опалення, електричне освітлення та струм, каналізацію, телефонний зв'язок [247, с. 203].

Навчання в Олександрівському хуторі тривало 9 років. Загальноосвітні та спеціалізовані дисципліни викладалися в класах, кількість учнів в яких не

повинна була перевищувати 10-11 осіб. Протягом трьох останніх років головна увага приділялася отриманню ремісничої професії. По закінченню повного навчального циклу випускники повинні були вміти не лише читати, писати, а й голосно говорити членороздільною мовою, розуміти мову інших за виразом обличчя, тобто читати з губ [378, с. 151].

Якщо на момент відкриття на хуторі навчалось 28 дітей, то через шість років ця кількість перевищила дві сотні. Провідні науковці та практики, які відвідували Олександрівський хутір, говорили про нього із захопленням. Так, наприклад, Ф.А. Рау називав його «... новою зіркою у справі виховання і навчання глухонімих дітей. Усе, що вимагає сучасна наука, знаходить там своє здійснення»; «Усе, що люди придумали до цього часу для полегшення й поліпшення справи освіти глухонімих, тут існує і практикується», – зазначав М. Лаговський [199, с. 14]. Крім того, вихованці Олександрівського хутора-училища щороку на літні канікули виїжджали на оздоровлення до заснованої тим же Ф. Мовчановським школи-санаторію у м. Євпаторія. Так, наприклад, протягом літа 1908 р. в останній оздоровлювалися 30 вихованців з Олександрівська, а в 1909 р. – їх кількість уже дорівнювала 50 особам [300, с. 146]. Але внаслідок інтриг катеринославського та олександрівського чиновництва проти Ф.Ф. Мовчановського хутір для глухонімих почав занепадати. У 1912 р. він підпав під реорганізацію [133, с. 31], а в 1917 р. припинив своє існування [378, с. 156]. Утім, заради об'єктивності, варто зазначити, що Олександрівське училище не могло вмістити в собі всіх глухонімих дітей та підлітків. Переважна їх більшість в регіоні лише перебувала на обліковому контролі у повітових та волосних земських лікарнях й утримувалася родичами.

Психічнохворі особи стали об'єктом земського призріння з 1880-х рр. Земські статисти фіксували в той час стійку тенденцію до зростання кількості цієї категорії хворих і пояснювали її карколомними змінами в буденному житті, кризою соціальних норм та цінностей, неспроможністю пристосування до вимог часу [187, с. 157]. Усталеною до початку ХХ ст., в цьому руслі, стала практика утримання душевнохворих у богодільнях при губернських земських лікарнях. За

існуючою проєктною нормою кількість ліжкомісць в цих відділеннях не повинна була перевищувати півсотні, що не збігалось з реаліями життя і часто викликало занепокоєння медичного персоналу. При цьому найбільш складною була ситуація в тих губерніях, де спостерігалось різке зростання промисловості та гірничовидобувної галузі [37, с. 126].

Показовою, в цьому сенсі, була ситуація на Катеринославщині, в губернському центрі якої в психіатричному відділенні земської лікарні утримувалося близько 400 хворих. При цьому половина з них були хронічними. Губернське земство вийшло зі складного становища неординарним шляхом – біля станції Одинцовки Катеринівської залізниці на ділянці площею 52 десятини, для цієї категорії осіб було вирішено звести спеціалізовану ремісничо-землеробську колонію. Землі під неї були надані в благодійний дар дворянином В.І. Закржевським. На території колонії, яка мала вигляд простого селища, знаходилося 16 житлових будинків та швейна, слюсарна, кравецька, кузнецька майстерні. Цікаво, що споруди не мали ґрат на вікнах, замків на дверях, високого паркана [287, с. 41]. У 1908 р. територія колонії зросла до 409 дес. землі, значна площа якої перебувала під садом, городом, орними ділянками. У не обтяжуючих для психіки обсягах зусиль на них працювало 338 психічнохворих. Цікавим також був той факт, що доглядали за ними, на чолі з директором, два лікарі, шість фельдшерів та декілька осіб службового персоналу [206, с. 74].

Приклад з Одинцовською колонією був, скоріше, гротескним. Подібних закладів на території Лівобережжя та Півдня України майже не існувало. Тому повсякденні практики призріння за психічнохворими пов'язувалися з такою формою, як *Patronage familial*. За звичаєм до останньої також долучалися такі категорії, як підкидьки та сироти. Передання на кормління, виховання, догляд чи під опіку представників цих соціально депривованих груп було на той час цілком закономірним, оскільки в умовах ринково-капіталістичної трансформації українського суспільства земство, фактично, інституціоналізувало узвичаєну в традиційну добу форму родинного піклування.

Можливість граничної соціалізації спокійних душевнохворих у формі Patronage familial реалізувалася через механізм прийняття рішень губернських земств з 1892 р. Для Катеринославського, Харківського та Полтавського земств цей підхід був прийнятним, оскільки утримання такої людини в селянській родині обходилося у 2 рази дешевше ніж у богадільні. Обрана для Patronage familial селянська родина отримувала за догляд душевнохворої особи від 80 до 100 крб. на рік [37, с. 183]. Остання, таким чином, опинялася у звичайних, знайомих із дитинства, умовах, що, за спостереженнями земських лікарів, пробуджувало у хворих дрімотні залишки свідомості та розширювало розумовий кругозір [285, с. 42]. Але ці ж лікарі вказували на чисельні випадки використання психічнохворих як майже безоплатної робочої сили [271, с. 14]. Хоча вони інколи порівнювали Patronage familial з «неморальною біржею праці», результати його не викликали сумніву та широко використовуються в сучасній практиці соціальної роботи.

Як зазначалося, підкидьки та сироти також входили до обрію функціонування сімейного патронажу. Під опіку селянських родин вони потрапляли, як правило, з дитячих відділень при богадільнях губернських земських лікарень [232, с. 64]. Обов'язковим пунктом в угоді між земством та патронажною сім'єю було фактичне усиновлення або удочеріння такої дитини. За це із земської страхової каси сім'я отримувала певні кошти до моменту досягнення останньою 10-ти річного віку – у 1867 р. на утримання однієї дитини видавалося 3 крб. на місяць, у 1881 р. – 4 крб., у 1912 р. – 6 крб. [169, с. 66]. У середньому земства лівобережних та південних губерній щорічно виділяли на дитячий Patronage familial від 35 до 40 тисяч карбованців [165, с. 129]. Дещо відрізнялася лише Катеринославщина, де на ці потреби з кошторису виділялися до 10 тис. крб. Але і кількість усиновлених сиріт та підкидьків на її території чомусь була порівняно меншою – тільки 216 осіб, наприклад, у 1900 р. [266, с. 68].

Разом з цим, значна кількість дітей сиріт в Україні перебувала не на сімейному патронажі, а в дитячих притулках. Останні почали створюватися при

богадільнях приказів суспільного призріння ще у 1830-х рр., і були передані земствам після 1866 р. На їх утримання губернські збори щороку виділяли значні кошти, а саме: Катеринославському притулку – 1000 крб, Олександрівському – 1250 крб, Новомосковському – 600 крб, Слов'яносербському – 500 крб тощо [169, с. 66]. Поряд із притулками, в інших відділеннях богаділень, утримувались одинокі літні особи та невиліковні хворі.

Невід'ємною складовою вітчизняної патронімічної моделі соціальної роботи та педагогіки в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. входила не лише профілактика фізичного, а й соціального здоров'я населення. Обов'язковим напрямом тут виступала ліквідація неписьменності та призріння дітей. Тому цілком логічно, що такі вікові групи, як діти та підлітки, ввійшли в коло уваги українських земств.

Важлива роль у земському призрінні, за таких умов, відводилася співробітникам освітніх та освітньо-виховних установ. З моменту формування освітньо-виховного напрямку у 1880-х рр. й до початку Першої світової війни їх кількість в українських губерніях зросла в 1,8 рази й дорівнювала майже 8 тисячам осіб [57, с. 9]. Забезпечення навчально-виховних закладів кадровим складом на їх території було поставлено на гідний рівень і відповідало загальним середнім показникам по 34 губерніях Російської імперії. Тобто, один земський учитель припадав на 2 тисячі осіб. При цьому, на відміну від показників якісного складу церковно-приходських, у земських школах вчителів першої категорії працювало понад 40%, другої – 15%, третьої – майже 45% [80, с. 12]. Аналіз цього співвідношення дозволяє стверджувати, що рівень освіти у дво- та трикласних земських школах був дещо вищим у Київському та Черкаському повітах Київщини; Кам'янець-Подільському та Вінницькому – Поділля; Харківському та Сумському – Харківщини; Олександрівському та Маріупольському – Катеринославщини; Херсонському та Одеському – Херсонщини; Бердянському – Таврії, – оскільки частка вчителів першої категорії в них перевищувала половину від загального складу [340, с. 133-136].

Умови праці земських вчителів, особливо сільських, не вирізнялися комфортністю. Подібно до умов житла лікарів, вчителі мешкали в окремих кімнатах при школах. Заробітна плата їх коливалася від 150 до 300 крб. і могла отримуватися за угодою – не менше третини сплачувала повітова земська управа, а решту чи у вигляді грошей, чи продуктів харчування та дров – місцева громада [160, с. 27].

Освітньо-виховний напрям був одним із найважливіших у діяльності вітчизняних земських закладів призріння, склад яких протягом досліджуваного періоду формувався за рахунок ясел, початкових народних шкіл, ремісничих училищ. Про значущість його може свідчити такий уривок із звіту Слов'яносербської повітової земської управи за 1905 р.: «Перетворення останніх десятиліть захопили зненацька сільське населення краю, яке жило тривалий час розміреним патріархальним життям. Темне та інертне, воно зовсім не було підготовленим до тих нових умов, у які його поставило відкриття величезних мінеральних багатств краю. Попит на робочі руки в промисловості та сільському господарстві спричинив зростання заробітної платні, але, разом з цим, змінив традиційний уклад селянського життя. Він познайомив населення не лише з досягненнями цивілізації, а й з її вадами, на які так падка некультурна маса» [192, с. 7-8]. Земські діячі наголошували на зниженні морального рівня сільського населення, й особливо молоді, зменшенні авторитету голів сімей, значущості громадської думки, виникненні скептицизму.

Завданнями земської освіти, в цьому контексті, стало не лише збільшення кількості народних шкіл чи сільськогосподарських і ремісничих училищ, а й заохочення дітей, особливо селянських, до засвоєння ідей цивілізованості, освіченості, досягнень культури [164, с. 49]. За 30 років перед Першою світовою війною кількість учнів у сільських земських школах в Україні зросла більш ніж два рази. На 1913 р. цей показник дорівнював майже 800 тисячам осіб, 4/5 з яких навчалися у народних школах, а інші – в училищах [202, с. 11].

Згідно зі змістом типової програми в земських школах викладалися такі дисципліни, як граматики, читання, арифметика. Але для підсилення освітнього

процесу елементами призріння до неї часто вводилися необов'язкові предмети соціальноорієнтованого характеру. Так, наприклад, уже в перші роки ХХ ст. земські сільські вчителі Верхньодніпровського повіту ввели до навчального процесу уроки моралі; у школах Маріупольського повіту мало місце викладання основ сільського господарства; на Херсонщині учні обов'язково відвідували уроки гігієни [172, с. 15]. Крім того, поширення отримала практика проведення відкритих просвітницьких лекцій для селян на теми здорового способу життя, сутності загальнолюдських цінностей, розвитку художньої літератури, культури агрономії тощо [58, с. 127]. До того ж, такі заходи, як відкриття школи, початок навчального року, випускні іспити супроводжувалися суспільно значущими, громадсько-виховними моментами. Завдяки зусиллям вчителів та земських попечителів вони поступово отримували не лише ознак узвичаєння, а й свята села. Обов'язковими складовими таких заходів стали: урочиста атмосфера, присутність повітового чи волосного керівництва та батьків, нагородження найбільш успішних учнів, висловлення подяки благодійникам, або селянам, які зробили внесок у розбудову школи [187, с. 136].

Але, незважаючи на широкі заходи з популяризації необхідності освіти та зусилля вчителів щодо переконання батьків про необхідність відвідування їх дітьми уроків, майже половина мешканців шкільного віку систематично пропускала заняття. У сільській місцевості південноукраїнських губерній ситуація земськими попечителями на зламі століть визнавалася дуже складною, оскільки школи відвідувало не більше ніж 6 – 8 % дітей [268, с. 68]. Причинами такого стану речей стали не лише неналежний для самого процесу навчання рівень архітектурних або санітарних умов у приміщеннях, досить високий рівень плинності вчительських кадрів, з одного боку, а й обов'язкова залученість дітей до трудомістких сільськогосподарських робіт – з іншого. Навіть на кінець ХІХ ст. ставлення до дитини на селі було просто як до маленького дорослого, поклик якого – працювати згідно з фізичними можливостями. Селяни дуже часто наголошували на непотрібності навіть початкової освіти [190, с. 98].

У земських сільськогосподарських та ремісничих училищах, поширення мережі яких в українських губерніях почалося з середини 1880-х рр., спеціалізовану освіту отримували випускники початкових народних шкіл. Переважна більшість з останніх за соціальним походженням були селянами та міщанами. Навчання відкривало для них канал висхідної вертикальної мобільності, по проходженні якого вони поповнювали верстви висококваліфікованих технічних службовців та сільської інтелігенції. У стінах цих закладів утворювався специфічний комунікативний простір, у межах якого формувалися та закріплювалися контакти найбільш прогресивних представників селянства та міщанства із земцями, діячами просвітницького руху, місцевою адміністрацією. Крім головної – освітньої – функції, в цьому просторі реалізувалися елементи патерналістської моделі призріння, що ототожнювалося із наданням найкращим учням земських стипендій. У середньому на утримання училищ губернські управи виділяли близько 70 тисяч карбованців щороку [38, с. 6]. Але не можна стверджувати, що напередодні Першої світової війни середня спеціальна освіта стала масовою. Ремісничі та сільськогосподарські училища функціонували в межах навчальних округів лише в частині повітових та деяких волосних центрів. На початок ХХ ст. їх кількість не перевищувала півсотні. В одному з найбільших на території Олександрівського повіту Катеринославської губернії – Гнедінському сільськогосподарському училищі – навчалось лише 90 осіб [6, с. 126]. Існували заклади з кількістю учнів від 15 до 30 осіб [163, с. 309].

Земське призріння в сільськогосподарських та ремісничих училищах мало утримання у вигляді надання учням стипендій, одягу, місця в гуртожитку, підручників, харчування. Масовими були приклади оплати за навчання із земських кас та нагородження відзнаковими подарунками за високі досягнення в навчанні. З боку земств перераховані заходи реалізовувались як благодійні вчинки і не були обов'язковими. Але той факт, що вони мали значний обсяг й були цілеспрямованими, безперервними та систематичними, дозволяє свідчити про них як про складові константної соціально спрямованої програми. Так,

наприклад, Катеринославське губернське земство ще на початку 1870-х рр. для учнів чоловічих та жіночих гімназій заснувало низку стипендій [185, с. 93]; обсяг земського субсидіювання сільськогосподарських училищ на початку ХХ ст. був у два рази більшим ніж від держави, внаслідок чого учні щоденно отримували чотириразове харчування, за потреби – ліжко-місце в гуртожитку; одяг парадний та за сезоном [21, с. 69]; у Гнедінському ремісничому училищі, крім виплати стипендій, Олександрівське повітове земство субсидіювало оплату учнів за навчання та проживання, а також за власний кошт дарувало кращим випускникам набори інструментів за обраною спеціальністю [6, с. 124].

Із середини 1890-х рр. на Лівобережжі та Півдні України земства почали відкривати дошкільні виховні заклади – ясла та сезонні дитячі притулки [81, с. 128]. Цей новий напрям соціального призріння мав на меті хоч якось вирішити проблему дитячої бездоглядності, а саме звільнити селянські сім'ї від зайвого клопоту під час сільськогосподарських робіт; полегшити життя жінок у тих родинах нуклеарного типу, чоловіки з яких перебували на відхожих промислах; уникнути пожеж від дитячих підпалів. Ясла та садки виконували також санітарно-профілактичну функцію, оскільки на них покладалося завдання запобігання шлунково-кишковим інфекціям у дітей [187, с. 152]. В їх стінах виховувалися діти віком від 1 до 10 років. Поряд із задоволенням вітальних потреб – наглядом, годуванням, сном та відпочинком, наданням одягу – дітям у цих закладах прищеплювалися елементарні норми поведінки та культурні звички [169, с. 67].

Фінансування ясел та сезонних дитячих притулків відбувалося переважно з коштів страхових земських кас. У середньому губернські збори затверджували на ці заклади не більш ніж 400-500 крб. на повіт [53, с. 232]. Тому в деяких повітах Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини та Катеринославщини в їх розвиток здійснювалися епізодичні благодійні внески Маріїнського відомства. Незначний обсяг асигнувань, а також новизна справи, до якої місцеве населення ставилося з великою осторогою, стали причиною того, що кількість садків та притулків збільшувалася дуже повільно. Усього, наприклад, на території Катеринославської губернії в 1899 р. діяло лише 2 ясел. Але у 1901 р. їх кількість зросла до 27, а у

1902 р. до 52 [25, с. 14]. Згідно із земською статистикою у південноукраїнських повітах з інтенсивним розвитком товарного землеробства, видобувної та металургійної промисловості їх кількість у 1909 р. збільшилася до 217. Під доглядом у них знаходилися близько 12 (близько 3% від цієї вікової групи) тисяч дітей. У середньому в одному такому земському дитячому закладі виховувалося 55-60 осіб [340, с. 303-306].

Таким чином, освіта та медицина ввійшли в орбіту земського призріння лівобережних та південних українських губерній на початок 80-х рр. ХІХ ст., чим було започатковано його освітньо-виховну й медико-соціальну підсистему. Спрямованість їх на розв'язання проблеми фізичного та соціального здоров'я населення забезпечила інтенсивний розвиток мережі лікарень, фельдшерсько-акушерських пунктів, шкіл, сільськогосподарських і ремісничих училищ, лекторіїв, бібліотек, ясел, богаділень, спеціалізованих закладів для соматично і хронічно хворих, а також сімейного патронажу. Природне поєднання в їх діяльності патримоніально-традиціоналістських та ліберально-прогресивних рис мало позитивний ефект – за три з половиною десятиліття значно знизилися показники смертності, бездоглядності, неписьменності; опіка та піклування почали поступово отримувати упорядкованого вигляду; з'явилися паростки соціальної допомоги та забезпечення; вихідці з народу отримали можливість користуватися таким ліфтом висхідної соціальної мобільності, як професійна освіта й ввійти до складу нечисельної і, майже, замкнутої соціальної спільноти сільської та технічної інтелігенції; з'явилися норми та взірцево-показові приклади ефективної соціальної інтеграції осіб з особливими потребами засобами інклюзивної освіти. Утім, попри значні досягнення, благами охарактеризованих у цьому підрозділі підсистем земського призріння було охоплено ледве п'яту частину тих, хто міг би ними скористуватись.

2.3. Земська допомога та супровід учасників міграційних процесів

З кінця XIX ст. земське призріння розповсюджується на сферу організації та впорядкування макросоціальних міграційних процесів. Об'єктами його стали сільськогосподарський пролетаріат, який щорічно здійснював маятникову трудову міграцію між східними, центральними та південними губерніями України у пошуках заробітку, переселенці періоду Столипінської аграрної реформи та біженці років Першої світової війни. Соціальний супровід та допомога для цих мільйонів людей стали головними формами земського призріння.

Формування регіональної економічної спеціалізації в Україні в останній чверті XIX ст. стало причиною виникнення такого явища, як трудова маятникова міграція. Особливо виразною вона була на території південних губерній, до яких з Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини щовесни на сезонні сільськогосподарські роботи йшло від 750 до 900 тисяч осіб [375, с. 135]. Саме для впорядкування потоків останніх з 1890 –х рр. земства вибудовували мережу лікувально-продовольчих пунктів. Серед низки завдань, що покладалися на них, головними були призріння за сезонними сільгоспробітниками та упередження епідемій холери, дизентерії, черевного тифу, поширення трахоми й сифілісу [174, с. 3]. Тобто, поряд із соціально-доглядовою, ці пункти, за певних обставин, могли виконувати ще й санітарно-карантинну функцію.

В умовах розвитку товарного землеробства, порівняно нижчої щільності населення, масовості сезонної трудової міграції, екстенсивності аграрного устрою та відсутності правових регуляторів між суб'єктами пропозиції та надання праці відносини між власниками господарств і сільгоспробітниками відзначалися своєю утилітарністю. Хоча оплата праці прийшлих наймитів й була порівняно вищою ніж в інших регіонах (доходила до 45 крб. на місяць), поміщики та куркульство, як правило, ніколи не вважали доцільним сплачувати хоч якусь компенсацію у разі каліцтва, хвороби чи загибелі під час роботи [45, с. 68]. Виходячи з цього, земські лікувально-продовольчі пункти в регіоні стали тими локаціями, у яких прийшли, а часто і місцеві наймити могли мінімально задовольнити свої вітальні потреби. Штучна затримка достатньо великих груп осіб у цих пунктах завжди

спричиняла дефіцит робочої сили, що підштовхувало роботодавців до певних поступок у питаннях поденної зарплатні та умов праці під час тижнів найбільш інтенсивної стради [26, с. 95].

Губернські та повітові земські управи засновували лікувально-продовольчі пункти в тих місцях, де традиційно спостерігалися великі скупчення трудових мігрантів – поблизу літніх ярмарок та станцій Джанкой-Феодосійської, Сюзово-Севастопольської гілок південної залізниці. Перші з них були збудовані на Херсонщині у 1892 р. в містечках Березівці, Бобринцях, Вознесенську. На Катеринославщині вони розташувалися в Луганську, Бахмуті, Алмазній, Маріуполі. На території Таврійської губернії діяльність лікувально-продовольчих пунктів отримала поширення лише на території материкових повітів – Бердянському, Мелітопольському, Дніпровському. Уже на початок ХХ ст. кількість цих локацій в регіоні зростає до чотирьох десятків. Переважна більшість з них мала сезонний характер функціонування – з квітня по жовтень [341, с. 33]. На їх утримання земства щороку виділяли від 42 до 56 тисяч карбованців. Але цих коштів завжди не вистачало, у зв'язку з чим земствам часто допомагали міські управи й комітети Червоного Хреста [65, с. 49]. На зведення перших пунктів на Херсонщині 20 тисяч крб. пожертвував імператор Микола II [342, с. 14].

У розвитку справи земських лікувально-продовольчих пунктів можна виокремити три етапи. Протягом першого – з початку та до кінця 1890-х рр. – пункти створювалися переважно на Херсонщині і складалися з амбулаторії, їдальні та розташованого поблизу них навісу. Сільгоспробітники могли перебувати в них від декількох днів до тижнів, отримували дворазове харчування, проходили медичне обстеження та мінімальне лікування. Персонал у них складався з фельдшера та кухарок [116, с. 16-19]. З кінця ХІХ й в перші роки ХХ ст. розпочався другий етап, під час якого зростає соціально-пропускна спроможність пунктів, кількість співробітників, а також ускладнилася архітектура. Поряд з амбулаторією та харчовим блоком почали зводити бараки та інколи лазні. При цьому, якщо на першому етапі споруди, переважно, були орендованими у приватних осіб, то на другому зводилися земствами і

знаходилися в їх власності [235, с. 48]. Протягом третього етапу, що тривав з початку ХХ ст. і до революції 1917 р., земства не лише суттєво збільшили кількість цих локацій, а й перейшли до практик первинної координації потоків трудових мігрантів. Крім того, бараки були замінені стаціонарними нічліжками, поряд із лазнею почали зводити душові кімнати для дезінфекції. Зросла кількість ліжкомісць в амбулаторіях. При цьому динаміка зростання кількості цього типу земських пунктів була суттєвою лише до Першої світової війни. Але з 1914 р. їх кількість почала невпинно скорочуватися [188, с. 73].

Соціальні послуги, що надавалися в лікувально-продовольчих пунктах, носили базовий характер. Ті, хто їх відвідував, отримували можливість задоволення мінімальних вітальних потреб. Передусім у них можна було отримати їжу, необхідну медичну допомогу та продезінфікувати одяг і власні речі. Задля забезпечення хоч якоїсь фінансової самодостатності цих пунктів переважна більшість повітових земств установлювала плату за харчування у розмірі від 3 до 6 копійок. Утім, варто зазначити, що на Катеринославщині та Херсонщині мали місце приклади тимчасового переходу до безоплатного надання їжі [235, с. 24, 71].

Земські лікувально-продовольчі пункти не могли охопити своєю діяльністю весь конгломерат прийшлої та місцевої найманої робочої сили в регіоні. Соціальна місія цими локаціями була виконана лише частково. Хоча обсяги соціально-пропускної спроможності пунктів постійно зростали, їх послугами могла користуватися лише частина сільськогосподарського пролетаріату. Земські статистики зазначали, що на початок ХХ ст. досліджувані соціальноорієнтовані локації могли надати допомогу 60 – 170 тисячам осіб, або 12-19% від усієї кількості потребуючих [27, с. 72].

З кінця ХІХ ст. об'єктом земської уваги стали переселенці. Причинами виникнення цього масового соціального явища в Україні стали: порівняно вищий показник щільності населення, нестача земельних ресурсів для потреб селянства, небажання останнього поривати з традиційним устроєм життя, неможливість промисловості поглинути надлишок робочої сили на селі [270, с. 74]. У роки

зародження переселенський рух був самовільним і неупорядкованим, обсяги його були досить незначними навіть після зведення Сибірської Східної залізниці [351, с. 214]. Перетворення його в масове явище відбулося в роки Столипінської аграрної реформи. Тому, якщо до 1907 р. земства лише спостерігали за переселенням з українських губерній до східних окраїн Російської імперії – фіксували кількісні показники вихідців, звертали увагу на це явище у щорічних звітах, чисельних публікаціях у місцевій пресі, то з початком реформи вони активно включились як в організацію ходацьких та переселенських партій, тобто, соціальний супровід, так й у сферу надання соціальної допомоги останнім.

Лівобережжя та Південь України стали регіонами масового виходу переселенців. У роки аграрної реформи на ці території припало 35,8% від загальної кількості включених у міграційні потоки по Російській імперії [394, с. 81]. Лише протягом 1906-1910 рр. з цих регіонів виїхало близько 911,5 тис. осіб. Центрами виселення стали Харківська, Катеринославська, Полтавська, Чернігівська та Херсонська губернії [390, с. 67]. Найбільш інтенсивним вихід був у Дніпровському, Олександрівському, Катеринославському, Богодухівському, Харківському, Полтавському, Бердянському, Мелітопольському та Херсонському повітах, тобто там, де рівень соціального розшарування селянства, обсяги землевпорядних робіт та закріплення общинних наділів у приватну власність були найвищими [270, с. 76].

Рух переселенців з України був спрямований на схід – до Сибіру та Казахстану. Під час вибору нового місця проживання переселенці з українських губерній віддавали перевагу тим областям колонізації, де природно-кліматичні умови, заняття та національний склад населення були схожими з аналогічними на батьківщині. Тому до Томської, Акмолінської, та Семиріченської областей виїхало понад 60% переселенців. У той же час, для порівняння, до Тургайської області від'їхало 4%, до Семипалатинської – 3%, Уральської – 0%; ґрунти і клімат на їх території був непридатним для землеробства, населення – неслов'янським, неправославним [389, с. 163].

Включення до переселенського руху давало можливість українському селянству суттєво покращити свій рівень матеріального добробуту. У регіонах колонізації їм надавалися будівельний та посівний матеріал, від 60 до 100 десятин орної землі, по декілька десятин лісу, лугів та інших угідь. Крім того, переселенці отримували документи на пільговий проїзд залізничним транспортом та 200-300 крб. грошової допомоги. Тому цілком логічно, що основна маса вихідців із України до районів колонізації належала до малоземельного та потенційно середняцького селянства [349, с. 261]. Цікавим було й те, що до цього міграційного руху з південних губерній масово долучалися й міщани [350, с. 256]. Утім, останнє цілком пояснюється переважно сільськогосподарським заняттям мешканців тамтешніх містечок.

Правовими засадами регулювання переселенського руху в досліджуваний період стали «Тимчасові правила про добровільне переселення сільських обивателів та міщан-землевласників» від 06 червня 1904 р., інструкція «Про порядок застосування Закону від 6 червня 1904 року» та «Правила про введення механізму обмеженого ходацтва та переселення» від 11 січня 1909 р. В організаційному відношенні, у 1904 р. переселенська справа в країні була передана від Комітету Сибірської залізниці до Переселенського управління МВС та Міністерства землеробства. У 1907 р., згідно з наказом Миколи II, таке подвійне підпорядкування було припинене і справа передавалася виключно в руки переселенського управління [28, с. 63-69]. На місцях вона покладалася на губернські та повітові землевпорядні комісії, обов'язковими членами яких стали співробітники земських управ. При цьому варто зазначити, що організація переселенських та ходацьких партій являла собою лише одну з багатьох функцій цих комісій. Поряд з нею останні повинні були займатися розверстанням та виділом надільних общинних земель на хутори та відруби, вирішенням поземельних спорів, проведенням межових робіт, організацією меліоративної та агрономічної позикової справи, закріпленням наділів у приватну власність [270, с. 57]. Тому робота з переселенцями інколи розглядалася членами землевпорядних комісій як додаткова або половинчаста – формально вони

повинні були лише організовано вивезти ходаків чи переселенців з території свого справочинного підпорядкування.

Перетворення переселенського руху на масове соціальне явище поставило перед урядом та місцевою державною бюрократією низку питань. У регіонах колонізації не вистачало співробітників для нарізки земель переселенцям, організація заселення їх часто велася на неналежному рівні; частка самовільного ходацтва та переселення постійно загрозливо зростала над упорядкованою; чисельними стали приклади невдалого ходацтва та переселення, наслідком яких ставало розорення та зубожіння [389, с. 171]. Тому цілком логічно, що в губерніях масового виходу урядовці почали шукати більшої підтримки земств в організації переселенської справи. Зазначимо, у цьому контексті, що на необхідність її впорядкування вказували члени південноукраїнських губернських та повітових комісій «Наради із потреб сільськогосподарської промисловості» ще у 1902-1904 рр. [270, с. 28]

Унаслідок такого стану речей 3-6 жовтня 1907 р. земствами у Харкові проведено Перший обласний Переселенський з'їзд. На ньому було прийнято рішення про доручення їх до справи заселення окраїн і запровадження там земського устрою. Результатом з'їзду стало створення в губернських та повітових земствах України переселенських відділів. Визначальну роль в організації справи на цьому етапі відіграв голова Полтавської губернської земської управи Ф.О. Лизогуб. Його зусиллями українські губернські земства почали створювати власну переселенську організацію, до якої спочатку входило вісім губерній. Але наприкінці 1908 р. Катеринославське земство, внаслідок того, що при розподілі виділених переселенських ділянок особлива увага надавалося лише повітам з великою кількістю малоземельних селян, вийшло зі складу організації [145, с. 398]. Остаточо 16-17 лютого 1909 р. на черговому з'їзді було засновано Південноросійську обласну земську переселенську організацію (ПРОЗПО), прийнято її статут, затверджено склад, структуру та кошторис. Ця організація розповсюджувала свою діяльність на території Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Воронежської та Волинської губерній.

Вищим органом управління в ній стала Рада Уповноважених земств, до складу якої входили, з правом вирішального голосу, по два уповноважених від губернських земств, члени губернських землевпорядних комісій, завідуючий бюро, радники, обласні агенти та особи, уповноважені земствами на місцях [390, с. 72]. Головними її функціями стали створення та розподіл власного земельного фонду в областях колонізації, впорядкування переселенського руху, координація діяльності з державними переселенськими установами.

Створення ПРОЗПО та долучення її до переселенської справи стало значущою подією в розвитку земського соціального призріння в Україні. На її членів було покладено організацію ходацьких та переселенських груп, переїзд останніх до місць колонізації в Сибіру чи Казахстані, заселення та надання допомоги при заснуванні господарства. Соціальний супровід, у цьому руслі, проходив у декілька етапів – організація груп ходаків для ознайомлення з умовами життя та господарювання в областях колонізації, а також закріплення там за ними переселенських ділянок; по поверненню ходаків – організація переселенських груп, від імені яких перші закріплювали землі в областях заселення; супровід та допомога переселенцям під час переїзду на нове місце; надання соціальної, юридичної, агрономічної допомоги переселенцям на перших кроках життєдіяльності на новому місці. При цьому ще перед першим етапом агенти ПРОЗПО повинні були власними силами робити об'їзд переселенських ділянок в областях заселення. Це відбувалося, у багатьох випадках, в умовах бездоріжжя, поганої погоди. Відстань розвідки інколи сягала понад 400 верст. Під час підготовчої роботи з ходаками та переселенцями вони допомагали оформлювати проїзні документи, перепустки до місць колонізації, посвідчення для пільгового проїзду залізницею, талонів на харчування в санітарно-продовольчих пунктах [350, с. 229-230]. Для своєчасної підготовки відповідної кількості вагонів повітові земства повинні були за добу надати списки губернській управі про кількість переселенців. Крім того, агенти ПРОЗПО вели пропагандистську роботу, популяризуючи брошури, агітки, невеличкі збірки з

описом життя та господарювання у відведених для заселення областях Сибіру, Казахстану та Зауралля.

Але варто зазначити, що внесок ПРОЗПО у справу організації та впорядкування переселенського руху не мав великих обсягів. Причинами такого стану речей стали: обмеженість кошторису, незначний склад агентів, відмова держави у фінансуванні земських починань. До того ж, остання й сама не завжди була спроможною на ефективні дії, що мало прояв у наявності серед переселенців майже половини самовільних. Унаслідок інтриг та чвар у 1910 р. було навіть створено особливий циркуляр, згідно зі змістом якого агенти ПРОЗПО могли вести лише другорядні роботи й у співпраці з чиновниками Переселенського управління виступали тільки як приватні особи [28, с. 73].

Південноросійська обласна земська переселенська організація не змогла повною мірою розкрити свій потенціал. Утім, навіть за вищезгаданих обставин, за даними статистики Челябінського пропускного пункту (що в роки Столипінської аграрної реформи був ключовим при перетинанні переселенцями межі між європейською та азійською частинами імперії), її агентами було перевезено 3% від усієї кількості учасників досліджуваного міграційного процесу [146, с. 81]. Навіть в умовах нормативних обмежень єдиним агентом ПРОЗПО в Херсонській губернії М. Зборовим лише протягом 1913 р. було створено 4 партії переселенців, до складу яких входило загальною кількістю 418 осіб [270, с. 79]. До того ж, початок Першої світової війни не дав можливості ПРОЗПО реалізувати план з поліпшення умов переселення повною мірою. З осені 1914 р. переселенський рух суттєво скоротився, а сили повітових та земських управ в Україні були переорієнтовано на надання соціальної допомоги пораненим та біженцям.

Початок Першої світової війни знову поставив перед земствами питання необхідності розбудови мережі лікувально-продовольчих пунктів. Причиною цього стало таке соціальне явище, як біженство з прифронтових та охоплених бойовими діями територій – Волині, Поділля, Буковини, Галичини, Гродненщини, Холмщини, прибалтійських та польських володінь Російської імперії [309, с. 114]. При цьому ці пункти було б більш правильно називати продуктовими, оскільки

надання первинної медичної допомоги займало в них далеко не першочергове місце, а подекуди, було взагалі відсутнім [117, с. 291].

Перші біженці на території Катеринославської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Херсонської губерній з'явилися вже наприкінці 1914 – початку 1915 рр. [291, с. 3]. Той факт, що Перша світова війна була в історії людства першою фронтальною, обумовив інтенсивність потоків біженців. Статистичні дані щодо динаміки цього процесу дозволяють свідчити про те, що в листопаді 1915 р. їх частка складала від загальної кількості 23,4%, у грудні того ж року – 24,7%, у лютому 1916 р. – 25,9%, у червні 1916 р. – 26% [117, с. 59]. Тобто, з підвищенням інтенсивності бойових дій кількість біженців зростала пропорційно.

На кінець літа 1917 р. на Одещині перебувало 24796 осіб, Катеринославщині – 234 700, на Полтавщині – 56 540, на Чернігівщині – 39 106. При цьому, якщо на початок квітня 1918 р. кількість біженців на територіях Східної та Південної України дорівнювала 800 тис., то на кінець червня – уже понад 830 тис. осіб. Загальна чисельність евакуйованих з окупованих Австро-Угорщиною районів становила понад 1 млн осіб. Утім, значна кількість їх не бажала зупинятися на прифронтовій території та мала на меті опинитись у більш спокійній частині імперії. Свідченням цього слугує хоча б той факт, що на початок жовтня 1918 р. тільки в районах Харківського та Катеринославського залізничних вузлів було скупчено 1 млн 400 тис. осіб [119, с. 221].

Організаційно-правова основа соціальної роботи з біженцями в період Першої світової війни почала формуватись 14 вересня 1914 р. Відправною датою тут стало заснування Комітету імператорської Високості великої княжни Тетяни Миколаївни [118, с. 104]. Коли біженство стало масовим явищем, IV Державною Думою було прийнято Закон «Про влаштування біженців», що був підписаний Миколою II 30 серпня 1915 р. Згідно зі змістом цього документа біженцями визначались особи, які залишили окуповані, або ті, що опинилися під загрозою окупації, місцевості або виселені за розпорядженням воєнної та цивільної влади з району воєнних дій. Такими ж визнавалися й цивільні піддані тих держав, що знаходилися у стані війни з Російською імперією, та внаслідок життєвих обставин

опинилися на території останньої. При цьому наголошувалося, що злочинці та вислані під нагляд поліції з району воєнних статус біженця отримати не могли [369, с. 186].

Основний обсяг поточної соціально спрямованої роботи з біженцями в Україні було покладено на повітові земські та міські управи. Вони синхронізували свою роботу з місцевими комітетами її Високості великої княжни Тетяни Миколаївни та Союзу міст. У вересні 1915 р. для координації їх дій було створено дорадчий орган – Особливу нараду із влаштування біженців [106, с. 159-161].

Повсякденну соціально спрямовану діяльність з біженцями повітових земських управ в українських губерніях можна поділити на два напрями. У межах першого здійснювалися заходи, що фактично копіювали роботу із сезонними трудовими мігрантами на Півдні України та переселенцями років Столипінської аграрної реформи. Земства на залізничних вузлах, які стали ключовими пунктами на шляхах руху потоків біженців, влаштовували мережу пунктів харчування. У приміщеннях останніх відвідувачі мали можливість задовольнити свої вітальні потреби – отримували сухі пайки, окріп, гарячу їжу; для жінок з дітьми відводилися окремі приміщення. На відміну від лікувально-продовольчих пунктів кінця XIX – початку XX ст. пункти харчування були зорієнтовані на постійний високий рівень поточності відвідувачів. Функціонування стаціонарних підрозділів у них не мало сенсу [179, с. 228-230].

У межах другого напрямку земства розгорнули роботу із забезпечення осілих біженців продуктами харчування. Особливого поширення він отримав на території правобережних губерній. Унаслідок того, що регіон опинився у прифронтовій смузі, спостерігалася картина різкого погіршення життя місцевого населення. Але останні хоча б мали власний дах над головою, зберігали джерела для існування, соціальні зв'язки та можливості. Біженці ж у регіоні, згідно із відгуками земських службовців, опинилися у вкрай скрутній ситуації – капітали їх були вкрай обмеженими, умови життя мінімальними. За тих обставин, що ціни на харчування зросли більш ніж у 5 разів, земства спрямували свою діяльність на постачання біженцям предметів першої необхідності за низькими цінами. При

наявності можливостей губернські земські збори Чернігівщини, Полтавщини та Київщини рекомендували повітовим управам надавати таку ж допомогу місцевому населенню [117, с. 352-357].

Таким чином, подальший розвиток ринково-капіталістичних відносин, зміна курсу аграрної політики, Перша світова війна стали причинами багатомільйонних міграційних процесів, участь у яких взяли сезонні сільськогосподарські робітники, селяни та міщани-переселенці, біженці. Соціальний супровід та допомога їм стали невід'ємними складовими земського призріння. При цьому у кожному із трьох випадків організаційні та впорядні заходи починалися із створення санітарно або лікувально-продовольчих пунктів, де люди могли отримувати їжу, тимчасовий відпочинок, елементарні медичні та консультативні послуги, дезінфікувати власні речі. Але залежно від чисельності, територіального охоплення, рівня державної значущості міграційних потоків українські земства розширювали цей перелік. У разі виникнення масових захворювань серед сезонних трудових мігрантів означені соціально спрямовані локації перетворювалися на Півдні України в ізолятори та карантини; в роки Столипінської реформи обласна земська переселенська організація створювала додаткові ходацькі та переселенські партії, супроводжувала їх до нового місця проживання, організувала пільговий проїзд і перевезення майна; під час війни земські службовці підшукували біженцям тимчасове житло, надавали допомогу коштами тощо. Але власних організаційних, фінансових, кадрових потужностей земствам вистачало лише для охоплення соціальним призрінням 12-20% від усієї кількості учасників міграційних процесів.

2.4. Емеритура та соціальне сприяння

З початку 1870-х рр. й до національно-визвольних змагань в орбіті земського призріння перебували справи фундації пенсійної системи та соціального сприяння розвитку громадсько-господарських форм самоорганізації. Якщо в першому випадку об'єктом призріння стали земські службовці, то в

другому – маси сільського населення. Заходи по заснуванню внутрішньо організаційної емеритури і соціальної кооперації мали яскраво виражений соціально спрямований характер, переслідували забезпечення суспільної стабільності та підвищення якості життя. Їх реалізація, в концептуальному відношенні, коливалася між попечительством та благодійністю, була дуже витратною, що часто викликало у вищого керівництва занепокоєння [261, с. 77].

В умовах зростання кадрового складу службовців керівництво земств повинно було визначитися з вирішенням питання їх соціального забезпечення. Чисельний штат третього земського прошарку – конторники, кур'єри, діловоди, писарі, вчителі початкових шкіл, агрономи, лікарі, землеміри, фельдшери, акушери – не мав статусу державних службовців, а, відповідно, й права на пенсію [343, с. 52]. Маючи невеликий розмір заробітної плати земські службовці весь час намагалися перейти на іншу, більш престижну, роботу. Щоб знизити рівень плинності кадрів, було прийнято рішення про організацію для цих осіб емеритальних кас. Після тривалих дискусій з урядом Положення про них було затверджено 5 квітня 1883 р. Згідно зі змістом останніх мета такого кроку полягала в заснуванні гарантій на майбутнє нижчим земським службовцям шляхом постійних добровільних внесків у фонд кас з подальшою можливістю отримання пенсійних виплат та позик [347, с. 27].

Емеритальні каси створювалися і функціонували на губернському рівні. До їх складу, в обов'язковому порядку, залучалися всі службовці земських та підпорядкованих відомчих установ. Виборні гласні, при цьому, не отримали такої можливості. Статути кас затверджувалися на губернських земських зборах й містили в собі такі обов'язкові пункти, як мета створення та склад учасників каси, грошовий фонд та кошторис, розподіл касових сум та запасний капітал, загальні положення про права, розмір пенсій та виплат вкладникам, пенсії сиротам, капіталізація пенсій, нарахування пенсії за стажем та вислугою, управління та звітність, статистика. Кожен статут затверджувався на рівні Міністерства внутрішніх справ. При цьому, згідно з територіальним підпорядкуванням, діловодство та звітність по емеритальних касах здійснювалися співробітниками

губернської земської управи, а поточний і підсумковий контроль – губернськими земськими зборами [43, с. 326-334].

Грошовий фонд земських емеритальних кас поповнювався з трьох типів надходжень. По-перше, це щорічні внески самих земств, розмір яких не повинен був перевищувати 3-10% від їх прибутків по губернії. Другу статтю надходжень складала: обов'язковий вступний внесок, відрахування від заробітної плати (2-6%) та премій (6-10%) земських службовців [384, с. 11]. Нарешті третім засобом поповнення були залишки від асигнувань на службовців та канцелярію, а також кошти зі штрафів. Отримані надходження вкладалися під відсотки в банківські установи та державні цінні папери [13, с. 168].

Якщо внесок земських службовців, які були обов'язковими учасниками кас, мав фіксований відсотковий розмір, то в добровільних членів – вчителів приватних шкіл, приватних адвокатів, нотаріусів, лікарів та інших категорій не земської належності – він міг коливатись. Оскільки останні ставали добровільними учасниками кас, їх відрахунки дорівнювали не менш ніж 12% від прибутку чи зарплати [187, с. 147].

Отримання обов'язкового чи добровільного членства в емеритальній касі визначалося заявою та заповненням особової картки. До неї додавалися метрика, посвідчення про освіту, місце роботи, сімейний стан тощо. Перший екземпляр картки надсилався в управління каси, а другий залишався у справі інспекції. Співробітник останньої, у разі переїзду учасника каси до іншої губернії, повідомляв про це в управління, після чого обидві картки пересилалися на нове місце. Набуття членства призводило до відкриття особистого пенсійного рахунку, на який надходили відрахування та прибутки від фінансових операцій. Такі надходження складала близько 3-4% щорічно [43, с. 336].

Розмір виплат знаходився у прямій залежності від внесків та вислуги років земського службовця і розраховувався за допомогою спеціальних таблиць. При цьому термін вислуги повної пенсії коливався в різних категорій осіб від 15 до 30 років, що пов'язувалося з існуючими на той час актуарними методиками розрахунку виплат пенсіонеру. Так, наприклад, вчитель земської початкової

школи із стажем роботи 15 років та обов'язковим членством в емеритальній касі міг отримати пенсію у розмірі 65 крб.; при вислuzі 20 років – 106 крб.; 25 років і вище – 166 крб. Якщо вчитель працював менше 10 років, то відповідно зменшувався й коефіцієнт пенсії. Ті, хто пропрацював на земській службі менше 2 років не мали права на виплати [381, с. 119]. Крім того, за умовами емеритури, член каси міг одноразово забрати всі кошти, що залишалися у нього на рахунок. Пенсійний рахунок переоформлювався на вдову чи сиріт у разі смерті учасника каси. Звертає на себе увагу той факт, що методика актуарних розрахунків для членів емеритальних кас, розроблена професором Київського університету А. Граббе ще на початку ХХ ст., й досі використовується страховими компаніями та пенсійними фондами в країнах Західної Європи [347, с. 29].

Разом з цим, у Положенні 1883 р. існувало декілька моментів, які ускладнювали діяльність земських емеритальних кас. З одного боку, для їх створення потрібна була згода усіх земських службовців губернії, а з іншого – фінансові ускладнення викликали розбіжності рівнів диференціації внесків та виплат. Крім цього, підпорядкованість кас губернській земській управі викликало певне невдоволення службовців, оскільки повітова їх ланка опинялася без можливостей впливу на процес прийняття рішень і корекцію обсягів виплат. З цих причин на території українських губерній емеритальні каси були відкриті лише на Чернігівщині (1888 р.), Херсонщині, Таврії (1895 р.) та Катеринославщині (1896 р.). Ситуація не змінилася навіть у 1900 р., коли до положень були внесені зміни про можливість згоди на їх утворення двох третин повітових управ [187, с. 141].

Унаслідок фінансової нестійкості та виникнення дефіциту в кошторисі в трьох, із чотирьох існуючих в Україні, емеритальних касах існування земської внутрішньо організаційної пенсійної системи на початку ХХ ст. взагалі опинилося під загрозою. На засіданнях Таврійської та Херсонської губернських управ неодноразово розглядалося питання припинення функціонування емеритури. Справа була доведена до принципу несплати пенсіонеру суми більшої ніж на його особистому рахунку [1, с. 68].

Загальногубернський характер діяльності емеритальних кас, які згодом були реорганізовані в Україні в пенсійно-страхові, не задовольняв бажання пересічних земських службовців в отриманні соціальних гарантій. Саме тому на зламі ХІХ – ХХ ст. у повітових земствах стали створюватися каси взаємодопомоги. Члени останніх мали можливість отримання одноразових виплат, а також безвідсоткових та пільгових позик. Такі каси відкрилися в Конотопі, Лебедині, Єлисаветграді, Сумах, Вінниці, Бердянську [43, с. 338]. Хоча кількість їх була незначною, вони стали тими соціальними установами, що слугували для громадськості морально-етичними прикладами розширеного розуміння справи соціального призріння та благодійності.

Поряд із відносно ефективними спробами створення системи внутрішньо корпоративного пенсійного забезпечення та соціальної допомоги українські земства спрямували свою діяльність на розбудову форм громадської самоорганізації. Цей напрям соціального сприяння знайшов свій вираз у спонуканні сільського населення до розвитку самоуправлінської активності. В умовах підтримки державою общинного устрою та залишків феодалізму на селі він міг бути реалізований у межах розбудови соціальної та сільськогосподарської кооперації. Визначальне значення земств тут полягало в організації відносин дрібних виробників сільськогосподарської продукції з фінансовими державними закладами у сфері отримання пільгових позик та створення кооперативних товариств [15, с. 23]. Поштовхом у цьому напрямі став розісланий у 1871 р. повітовим земським управам циркуляр кредитної канцелярії Міністерства фінансів «Про організацію ощадно-позикових товариств». Інституціалізація його у вигляді нормативно-правового документа визначилася в десятому томі Уложень, Положеннях про установи дрібного кредиту від 1895 р., Положеннях про сільський кредит від 1904 р., а також типовому статуті [284, с. 19].

Згідно зі змістом означених документів земства шести українських губерній зобов'язувалися сприяти розвитку кредитних та позиково-ощадних товариств. Якщо напрями діяльності, внутрішньо організаційна структура, процедура діловодства, розмір позик, відсоток у них були схожими, то принципи заснування

та формування статутного капіталу – суттєво різнилися. Якщо перші в основі статутного капіталу мали певну грошову суму, то другі – пайові внески членів товариства, що виступало передумовою отримання дивідендів [101, с. 147].

Згідно із нормативними паперами, під час виконання процедури реєстрації, засновники товариств повинні були дотримуватися таких кроків: звернення до повітового земства як посередника між товариством та місцевим відділенням Державного банку для отримання первинного пакета документів та консультації; формування статутного капіталу; подання заяви із трьома примірниками статуту товариства до повітових земських зборів; отримання дозвільних документів та призначення товариству земського інспектора чи попечителя; проведення загальних зборів товариства з метою обрання правління та початку діяльності [7, с. 21-27]. За таким алгоритмом із середини 1880-х рр. і до Першої світової війни в 67 губерніях та областях Європейської частини Російської імперії було затверджено статuti 1510 кредитних та позиково-ощадних товариств, з яких 837 (55,4% від загальної кількості) знаходилися на території шести українських земських губерній. Якщо взяти останню цифру за абсолют, то на Полтавську губернію припадало 6% (51 товариство), Харківську – 8,4% (71 товариство), Чернігівську – 7% (59 товариств), Херсонську – 42,6% (357 товариств), Катеринославську – 20% (169 товариств), Таврійську – 15,5% (130 товариств) [332, с. 28-31]. Тобто, лєвова частка створених за сприяння земств селянських кооперативних об'єднань, а саме 656 або 78,3%, припадала на Південь України, який уже на кінець XIX ст. перетворився на регіон товарного виробництва збіжжя, мав значно чисельніші прошарки заможних та середняцьких господарств. Представники останніх, будучи безпосередніми дрібними і головними виробниками сільськогосподарської продукції, потребували додаткових коштів, що могли бути отримані у вигляді позики [268, с. 139]. Саме південноукраїнські земства, на відміну від Чернігівського, Полтавського та Харківського, звітували про високі показники розвитку сільськогосподарської кооперації, а в останніх трьох приймалися рішення про визнання безперспективності цього напрямку соціального сприяння.

Варто також звернути увагу на загальноукраїнську тенденцію щодо домінування створених земствами кредитних товариств над позиково-ощадними. На території Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини, Херсонщини, Таврії воно дорівнювало пропорції 3:1, а Харківщини – 5:2. Утім, на повітовому рівні це співвідношення кардинально змінювалося там, де прошарок середняцтва був більшим. На 1911 р. такими стали Бердянський (2:3), Мелітопольський (1:2) та Дніпровський (1:2) повіти. При цьому на означені три повіти північного Приазов'я припадало 69,9 млн крб. статутного капіталу, що виводило їх на перше місце в загальноукраїнському відношенні. У середньому на одне створене за сприяння земств кооперативне об'єднання припадало, таким чином, 85,5 тисяч крб. Найбільшими, за показниками кількості членів та розміром статутного пайового капіталу, тут були Велико-Копанське, Григорівське, Андріївське, Костянтинівське та Покровське позиково-ощадні селянські товариства. Співвідношення земського та селянського капіталів в їх статутних фондах дорівнювало пропорції 66:34, а в обіговому – 29:71 [177, с. 87].

У діяльності кредитних та позиково-ощадних товариств чітко виокремлювалися два напрями. В основі першого – фінансового – знаходилася створена за сприяння земства позикова каса, у якій члени кооперативного об'єднання могли отримувати грошові кошти під 6-8% річних. Така ставка була для селян привабливою, оскільки лихварі давали позики під 40-60%. Дуже часто це робилося навіть під заставу не цього річного, а майбутнього врожаю [268, с. 241].

Відкриття позикової каси при товаристві, таким чином, позбавляло його членів від лихварської фінансової кабали. Отримання «дешевих грошей» для придбання реманенту, посівного чи будівельного матеріалу, худоби чи птиці, у важкі роки – для сплати державних податків, лікування, придбання продуктів харчування чи одягу, стало для селян не лише запобіжником від розорення, а й засобом підвищення господарського статку і життєвого рівня [33, с. 285]. Аналіз спектра витрат позичальників кас дозволяє стверджувати, що отримані кошти використовувалися на задоволення як господарських, так і споживчих потреб.

Переважна більшість коштів – 44% – витрачалася на купівлю чи оплату оренди орної землі; 19,4% – на придбання тяглової (коней та волів) худоби; 8% – на закупівлю будівельних матеріалів; 3,7% – сортового посівного матеріалу; 1,4% – покращеного реманенту [47, с. 27]. Відтак, лихварство, як соціальне явище, не могло конкурувати з капіталами позикових кас і поступово втрачало свої позиції. Звертає на себе увагу факт, що в тих волостях Херсонщини, де земства найбільш активно діяли в цьому напрямі лихварі зменшували свої відсотки у 2-3 рази. Як гротескний приклад, після створення Андріївського позиково-ощадного товариства в Бердянському повіті Таврійської губернії лихварство взагалі зникло у радіусі 30 верст. Місцеві лихварі, що опинилися в безвихідному становищі, віддали власні кошти товариству на правах паїв статутного фонду [268, с. 244].

Сутність другого – торговельного – напряму функціонування позиково-ощадних та кредитних товариств полягала в акумулюванні їх членами продукції сільськогосподарського виробництва в партії більш-менш конкурентної ваги та якості. Об'єктом продажу товариств найбільш часто виступали збіжжя, соняшникове насіння, крупна та дрібна рогата домашня худоба, мед, віск, сушена та курінна риба [14, с. 53]. За сприяння земств селянські кооперативні об'єднання, у цьому контексті, ставали більш конкурентними на ринку збуту по відношенню до купців чи лихварів. Об'єднаний селянський капітал і врожай невеликими кроками починав витискати крупних однаків трейдерів, що контролювали ярмаркову оптову торгівлю на Півдні України [52, с. 468]. Голови товариств за допомогою земських інспекторів та попечителів напряму виходили на замовників сільгосппродукції оминаючи і ярмарок, і перекупників. Саме такий підхід не лише призвів до зниження в регіоні значення лихварства, а й уможливив отримання членами кредитних та позиково-ощадних товариств прибутків суттєво більшого розміру. Додамо, що максимальних обсягів торговельний напрям діяльності товариств отримав в роки Першої світової війни, коли на земства було покладено обов'язок організації постачання продуктів харчування до діючої армії [231, с. 24]

Візією земського соціального сприяння розвитку кооперативного посередництва на селі виступала, таким чином, організація оптових закупівель та

збуту продукції. Обсяги останніх визначалися системою транспортних і ринкових відносин. Як закупити за оптовими цінами машини, добрива, посівний матеріал, так і вигідно продати продукти сільськогосподарського виробництва окремим товариствам було не завжди під силу. Тому саме земські попечителі та інспектори виявилися спроможними у вирішенні питань організації ефективного розподільчого механізму закупівель для груп кредитних та позиково-ощадних товариств [102, с. 51].

Успішність діяльності земств у сфері соціального сприяння розвитку останніх на Півдні України обумовлювалася масовістю їх членів та проникненням у середовище місцевого селянства дрібнопідприємницької свідомості. Напередодні Першої світової війни кооперативним рухом в регіоні було охоплено понад 60% сільського населення [283, с. 72-74]. Порівняно вищий рівень розвитку аграрного капіталізму, близькість азовських та чорноморських портів, включеність селян до земельного ринку й перетворення їх на головних виробників сільськогосподарської продукції, слабкість общинного устрою, швидке поширення відрубно-хуторської системи, криза поміщицького господарства, соціальна стабільність тридцяти передвоєнних років, відчутна підтримка з боку земств – виступали тими базовими умовами, які забезпечили б інтенсивний еволюційний характер становлення соціальної кооперації на селі.

Поряд із сприянням розвитку кооперативного руху на повітові земства були покладені зобов'язання заснування на селі соціальних організацій благодійного характеру. Хоча останні, згідно зі змістом типового статуту, й отримали назву сільськогосподарських спілок, однак соціальна місія їх мала всі ознаки агрокультурної патронімії та допомоги. При цьому відправним обґрунтуванням заснування спілок стало визнання не лише багатоукладності селянського устрою, екстенсивності землеробства, а й глибокої соціальної диференціації, неспроможності громади задовольнити колективні та родинні господарські потреби, співіснування патріархальних та капіталізованих форм повсякденної самоорганізації праці [203, с. 138].

Незважаючи на те, що створення сільськогосподарських спілок мало відбуватися в усіх земських губерніях України, найбільшого розповсюдження вони отримали лише на Півдні. З середини 1880-х рр. і до 1913 р. на території останнього повітові земські управи заснували 276 таких об'єднань, з яких 38% припадало на сільську місцевість Херсонської, 41% – Катеринославської та 21% – на три материкові повіти Таврійської губернії [371, с. 193-196]. Унаслідок незначної чисельності діяльність сільськогосподарських спілок формально охоплювала від однієї до декількох волостей. Але насправді можливість отримання їх послуг мали лише мешканці того села, де були розташовані земські склади чи прокатні стани. Тобто, за вказівками земських ревізорів, в середньому членами цих спілок виступала лише незначна кількість – від 30 до 50 – осіб [333, с. 33].

Під час заснування сільськогосподарських спілок земства повинні були особливу увагу приділяти влаштуванню зразкових ділянок, ланів, зерносовищ, прокатних пунктів, бібліотек та лекторіїв, які перебували під попечительством та повним утриманням повітових управ. До того ж, ці об'єднання патронімічного типу в обов'язковому порядку безкоштовно обслуговувалися земськими агрономами, землемірами, агрономічними старостами, ветеринарами, помічниками агрономів [299, с. 434]. Земства Катеринославщини намагалися навіть зробити штатною одиницею посаду секретаря сільськогосподарської спілки, обов'язковою вимогою до якого стала наявність спеціалізованої фахової освіти. Для цього, наприклад, лише в 1907 р. Катеринославськими губернськими земськими зборами було субсидійовано 1500 крб. [311, с. 511].

При сільськогосподарських спілках малого радіусу дії інколи відкривалися благодійні та благодійно-позикові каси. Право на отримання беззаставної позики в них мали селяни та сільські ремісники, які опинилися на межі зубожіння та повного розорення. За допомогою в каси зверталися представники селянських низів внаслідок хвороби або втрати родиною головного годувальника, втрати житла після пожежі, невдалого ходацтва чи переселення тощо. За статутом отримані в них кошти поверталися без відсотків й лише за умов повного

відновлення господарства. За дуже складних обставин отримана позика могла взагалі не повертатись. Окремими статтями передбачалися соціальні виплати без повернення для «непрацездатних та невиліковно хворих», «збіднілих жінок», «сільських учителів та вчительок» [371, с. 275].

Усі створені сільськогосподарські спілки були несамостійними в фінансовому відношенні. Основою функціонування останніх стали безповоротні субсидії земств та волосних управ. Перші для надання коштів спілкам часто використовували фонди емеритальних та позиково-ощадних кас. Оскільки для отримання від губернської земської управи безповоротної грошової допомоги в розмірі 100 крб. достатньо було лише заяви з обґрунтованим описом потреби, то сільськогосподарські спілки часто користувалися такою можливістю. Інколи, за словами земських службовців, такі приклади були схожими на прояви схильності до соціального паразитизму [101, с. 149]. Найбільш частими, наприклад, в період з 1896 по 1913 рр., зверненнями такого типу до Катеринославського земства стали прохання Новомосковської, Слав'яносербської, Саксаганської Шолоховської, Покровської та Верхньодніпровської спілок [311, с. 481-493]. Утім, варто зазначити, що земство скептично ставилося до подібних заяв і часто відмовляло аргументуючи свій крок відсутністю вільних коштів.

Заходи земств по створенню сільськогосподарських спілок сприймалися селянами з позицій буденної утилітарності. Вступ до них, як правило, ототожнювався з однією можливістю покращення власного господарства. Виходячи, наприклад, з пункту 4 параграфа 2 нормального статуту про посередництво в придбанні реманенту, при спілках створювалися прокатні стани, користування сільськогосподарським знаряддям в яких передбачало сплату членських внесків. Утім, останніх від селян дуже часто не надходило; звичайною була відповідь про незнання щодо обов'язковості оплати. Члени сільськогосподарських спілок, виходячи чи то з притаманної для селянської свідомості хитруватості, чи то буденної кмітливості, навіть не ставили перед собою питання про те, на які кошти було створено прокатний стан, кому належали машини та сільськогосподарський реманент, чи потрібно повертати з

нового врожаю отриманий від агрономів сортовий посівний матеріал тощо. Визнаючи земське майно «обчественним», члени сільськогосподарських спілок навипередки намагалися безкоштовно користуватися ним [268, с. 136]. Таке ставлення заводило справу земської агрокультурної благодійності в глухий кут.

Таким чином, протягом понад сорока років українські земства сприяли розвитку пенсійної системи, а також форм соціальної та сільськогосподарської кооперації. Локусними моментами виникнення і функціонування цих напрямів земського призріння виступало створення емеритальних, пенсійно-ощадних, кредитних, позиково-ощадних, благодійних, благодійно-позикових кас та кас взаємодопомоги. Але далі, залежно від цільової контактної соціальної групи, застосовані соціальні технології мали відмінне одне від одного спрямування. Діяльність перших двох різновидів кас (емеритальних та пенсійно-ощадних) була покликана інституціоналізувати новаторську на той час емеритуру, або кагортно-пенсійну форму соціальної організації, що обслуговувала переважно земських службовців. Наступна пара (кредитні та позиково-ощадні) сприяла інтенсивному розвитку товарно-ринкової селянської кооперації, зацікавленість у якій виявили сільська верхівка та середняцтво. Допомога бідності та особам, які потрапили у складні життєві обставини, була соціальним завданням останньої трійки кас (благодійні, блгодійно-озикові та взаємодопомоги). При цьому у сільській місцевості каси виступали стрижнем створення кредитних і позиково-ощадних селянських товариств, а також сільськогосподарських спілок. Цими формами соціальної самоорганізації на Лівобережжі та Півдні України напередодні Першої світової війни було охоплено понад 60% сільського населення.

РОЗДІЛ 3 ТРАДИЦІ ЗЕМСЬКОГО ПРИЗРІННЯ У СУЧАСНІЙ СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

3.1. Елементи земського призріння в сучасній соціальній роботі

Доля практик земського призріння у ХХ – ХХІ ст. визначалася впливом комплексу детермінант. Найбільш значущими серед них стали виникнення, розвиток, становлення та криза радянської моделі соціального планування і забезпечення. У цих умовах всепроникаючого тоталітарного, а згодом, авторитарного політичного режимів командної планово-адміністративної економіки, панування комуністичної ідеології мала місце реалізація концепції спочатку вибіркової, а з 1950-х рр., узагальнюючої масової зрівняльної справедливості. Державні інтереси не лише перетворили органи місцевого самоврядування у фіктивний елемент ієрархізованої вертикалі влади, а й вивели з-під її функцій розпорядництво, контроль, планування соціально спрямованих практик. Освіта, медицина, соціальна статистика, переписи населення, управління соціальними процесами та людськими ресурсами були виведені з місцевого на державний рівень адміністрування, перестали мати ознаки об'єкта піклування та опіки, перетворилися на самостійні підсистеми внутрішньої політики. У цих сферах було досягнуто значного успіху, хоча пам'ять про те, що їх започаткували земства, була повністю стерта. Поряд з тим, практики земського призріння, що не вписувалися в концепцію радянської моделі соцзабезпечення – *Patronage familial*, емеритура, стимулювання мікросоціальної самоорганізації, благодійні каси – які не могли стати наочними прикладами досягнень соціалізму, були надовго відкинуті і забуті [132].

Водночас, здобуття Україною незалежності, проголошення курсу на демократизацію, перехід економіки на ринкові рейки, децентралізація публічного управління та адміністрування, виникнення проблем, притаманних для пост- і квазііндустріального суспільства виступили тими детермінантами, що повернули соціальний розвиток у загальноєвропейське русло і спричинили розвиток сучасної вітчизняної соціальної роботи. Відродження в ній сімейної опіки та піклування,

допомоги особам, які опинилися в складних життєвих обставинах, соціальний супровід дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, пошук шляхів оптимізації мікросоціальної кооперації, реформування інституційних закладів догляду та виховання стають на сьогодні прикладами циклічності розвитку професійної соціальної роботи. Їх прототипами, часто просто забутими, були, безумовно, практики земського призріння. Ретроспективний аналіз дозволить тут не лише переконатися у циклічній спадкоємності еволюції вітчизняної соціальної роботи першої половини XIX – початку XX ст., а й побачити траєкторії долі практик земського призріння.

Макросоціальні виклики останньої третини XIX – початку XX ст. поставили перед українськими земствами завдання вирішення проблеми неписьменності та неосвіченості переважної частини населення. Тому розбудова структури, інфраструктури початкової і середньоспеціальної освіти розглядалася земськими діячами як один із небагатьох ефективних ліфтів висхідної соціальної мобільності, як базовий засіб подолання відсталості, як інструмент пробудження свідомості темних народних мас. Саме це виступало в той час одним із предметів земського призріння, логічно окреслюючи соціальну роботу в школі, в сучасному розумінні, як невід’ємну, але супутню, його складову. Досягнення XX ст., в цьому руслі, мали велике значення, оскільки середня освіта стала загальною й обов’язковою, проблема неписьменності була повністю розв’язана, галузь освіти виведена з рівня опікування органів місцевого самоврядування на рівень державної політики і управління. Тому, на кінець XX ст., кристалізація соціальної та соціально-педагогічної роботи, як важливого і невід’ємного напрямку повсякдення середньої школи, стала абсолютно закономірною. Те, що в земських школах вважалося супутнім, непершоплановим, за десятиліття існування радянської системи соціального забезпечення і час незалежності України стало обов’язковим.

Сутність, зміст сучасної соціальної та соціально-педагогічної роботи в школі полягає у створенні умов і проведенні заходів, спрямованих на оволодіння, засвоєння загальнолюдських і спеціальних знань, соціального досвіду з метою

формування соціально-позитивних ціннісних орієнтацій; наданні соціальної та юридичної підтримки; консультуванні, у процесі якого виявляються основні напрями подолання складних життєвих обставин; збереженні, підтримці і захисті здоров'я школяра; сприянні в досягненні поставленої мети і розкритті внутрішнього потенціалу індивіда [105, с. 35]. Вона, таким чином, виступає одним із найважливіших напрямів забезпечення ефективного навчального та виховного процесу. Як і понад 150 років тому соціальна робота в сучасній середній школі спрямована на виявлення загальних та особистих соціальних проблем учнів; вивчення їх індивідуальних особливостей; соціальний захист та супровід того, у кого виникли проблеми; організацію та соціально-педагогічну оцінку проведених виховних заходів; підтримку культу соціального здоров'я [139, с. 36].

Пошук спадщини земського призріння в сучасній соціальній та соціально-педагогічній роботі в школі підштовхує до переконання, що перша, і в нормативній документації, і в методичних розробках, і в повсякденній діяльності персоналу, розглядається як невід'ємна складова другої. Хоча мовний релікт «земська» не використовується в сьогоденні, а ретроспективна рефлексія дослідників простирається в глибину лише радянської спадщини, це, скоріше за все, пов'язано з технологіями стирання історичної пам'яті, ніж із зневагою до внеску земських вчителів та попечителів. Варто звернути увагу, що соціально спрямована діяльність в українських школах останньої третини XIX – початку XX ст. покладалася саме на них – на вчителя, який у силу свого професійного статусу уособлював у собі якості не лише викладача, а й ерудита-просвітителя, соціального педагога, психолога; на періодично приїжджаючого земського попечителя, до обов'язків якого входила фахова методична допомога вчителю, встановлення дієвих стосунків з громадою чи сільською общиною, участь у соціальноспрямованих заходах тощо. Їх функції, переломлені через призму десятиліть існування радянської моделі середньої освіти, ретрансльовані в діяльності сучасного шкільного завуча з виховної роботи, класного керівника, соціального педагога, соціального працівника, психолога, медсестри. До цієї групи в кожній школі, у разі необхідності, додається допомога співробітників

закладів, що підпорядковані центрам соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, ювенальної юстиції, органів опіки та інше [134, с. 72].

Зіставлення соціально спрямованих функцій сучасних працівників середньої школи та земського вчителя дозволяє виявити низку схожих рис. До них відносяться: 1) встановлення соціально-педагогічного діагнозу, вивчення особливостей діяльності і спілкування вихованців, вивчення особливостей, заходів і спрямованості впливу соціального середовища; 2) організація соціально корисної діяльності учнів, формування демократичної системи взаєностосунків між ними; 3) прогнозування результатів виховання учнів з урахуванням найважливіших чинників розвитку їх особистості якостей; 4) передбачення і приведення в дію механізмів попередження і подолання негативних явищ, організація надання соціотерапевтичної допомоги тим, хто її потребує [320, с. 129]. У свою чергу, від завдань попечителя земських шкіл до сучасних суб'єктів шкільної соціальної та соціально-педагогічної роботи дісталися у спадок: організація цього напрямку в межах окремого закладу; допомога учителям у розробці та впровадженні методик роботи з учнями щодо організації їх навчання і виховання, а також щодо налагодження дієвої комунікації з батьками; соціальна профілактика і розв'язання конфліктів, простір яких охопив викладацький колектив, учнівство та батьків; сприяння формуванню ідеології здорового способу життя.

Разом з цим, теоретико-методологічним підґрунтям призріння в земських школах виступав доробок лише тогочасної соціології та педагогіки. Наразі соціальна робота в школі має не лише більш широкий досвід практичної діяльності, а й базується на досягненнях соціальної педагогіки та психології, соціальної медицини, когнітології, принципах теорій життєтворчої особистості, соціальної самоорганізації, групової та індивідуальної соціальної роботи [29, с. 57]. Соціальна та соціально-педагогічна робота в сучасній українській школі пішла далеко вперед у порівнянні з її земським витоком. У її межах здійснюється соціально-психологічна діагностика, надання консультацій з питань психологічного здоров'я, профілактика та супровід соціальних і психологічних

проблем, організація та координація психотерапевтичних груп та груп взаємодопомоги, соціо-психологічна корекція та соціальна реабілітація, формування сексуальної культури і навичок захищених статевих відносин, сприяння в підтримці та охороні здоров'я, консультування з питань чинного законодавства, гарантій та пільг, захист прав дитини, допомога в залученні додаткових ресурсів для задоволення матеріальних інтересів і потреб сімей чи осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, допомога в оздоровленні, сприяння в отриманні державних соціальних допомог, виявлення, діагностика і корекція дітей групи ризику з різними формами психічної і соціальної дезадаптації, інформування з питань працевлаштування або подальшої освіти [19, с. 18].

Значна частина охарактеризованих у підрозділі 2.2. складових земського призріння була перенесена до радянської системи виховання та соціального забезпечення учнів професійно-технічних училищ і технікумів. Відповідальність за професійну підготовку та соціальне забезпечення останніх у той час покладали на державу, бо вона, маючи планову командно-адміністративну економічну систему, була єдиним експлуататором трудових ресурсів. Учні означених закладів не лише навчалися безкоштовно, а й отримували форму та спецодяг, стипендію, можливість проживання в гуртожитку [185, с. 135]. Після отримання диплома, у відповідності до принципів державного розподілу, випускники обов'язково забезпечувалися робочим місцем. При цьому діти з інвалідністю, діти з багатодітних родин, сироти отримували соціальну допомогу, безкоштовне харчування тощо [221, с. 33].

Якщо в земських ремісничих та сільськогосподарських училищах в Україні щороку навчалось не більш ніж 1,5-2 тисячі юнаків, то на 1991 р. кількість учнів, показник гендерного балансу серед яких дорівнював пропорції 61:39, сягала 270 тисяч. Протягом ХХ ст. була вибудована система вітчизняної профтехосвіти, до якої входило 756 закладів. Через двадцять років після набуття незалежності, у зв'язку із розбудовою ринкової економіки та зміною державних пріоритетів, кількість їх скоротилася до 505. На разі вони поділяються на вищі професійні

училища (24%), професійні ліцеї (49%), центри професійно-технічної освіти (12%), професійно-технічні училища (10%), професійні коледжі (5%) [221, с. 78].

У вітчизняних закладах профтехосвіти на сьогодні накопичено значний досвід вирішення соціальних проблем учнівської молоді. Базовим елементом його в умовах зубожіння значної маси населення та нестачі кваліфікованих робочих рук на виробничих підприємствах виступає безкоштовність в отриманні освіти. Започаткована земствами і перетворена в обов'язкову узагальнюючу норму в радянські часи зберігається й традиція загального надання учням спецодягу і стипендій. Утім, поряд з ними, протягом останніх тридцяти років чітко простежуються такі інновації, як обов'язковість соціальної діагностики та прогнозування повсякдення учнівського колективу, надання учням соціально-психологічної та педагогічної підтримки в процесі соціальної інтеграції і розвитку їх особистісних якостей, научення комунікативним нормам, популяризація та запровадження оптимальних моделей і проєктів соціальної адаптації в освітньому закладі і соціумі, впровадження новітніх соціально-орієнтованих технологій [185, с. 234]. Саме їх варто вважати досягненнями соціальної та соціально-педагогічної роботи в системі вітчизняної профтехосвіти за роки незалежності.

Як уже зазначено, серед напрямів соціальної роботи в закладах професійно-технічної освіти України чітко простежуються традиції земського призріння. Вони присутні і на загальному соціально-просторовому рівні, і в межах соціального супроводу, забезпечення та допомоги учням пільгових категорій [135, с. 56]. Найбільшу увагу на першому рівні, поряд із забезпеченням навчальною літературою, харчуванням та ліжко-місцями в гуртожитках, привертають аналогії у сфері контролю за присутністю на заняттях. Якщо ця проблема була актуальною для земської початкової школи, то на сьогодні вона перемістилася в площину професійно-технічної освіти. І якщо в останній чверті XIX – на початку XX ст. вчителі земських шкіл використовували для вирішення її переважно методи переконання і налагодження ефективної комунікації з батьками учнів, то тепер має місце набір формалізованих соціальних інструментів. До

переліку останніх відносяться: розробка банку даних та соціальних паспортів на учнів, які систематично пропускають заняття; організація контролю за відвідуванням ними занять; з'ясування причин прогулів; проведення співбесід задля налагодження доброзичливих стосунків; сприяння вирішенню конфліктних ситуацій у групі, з педагогами, батьками тощо [123, с. 192]. До того ж, класний керівник і психолог повинні провести комплексне діагностичне дослідження особистісних якостей проблемного учня, вести постійне спостереження за його поведінкою під час занять, перерв, а також розробити низку відповідних рекомендацій для покращення ситуації [288, с. 9]. Тобто, як і півтора століття тому, вчитель повинен не лише сформулювати адекватну мотивацію та ставлення учня до навчання. Він має навчити батьків прийомам і методам активного слухання, підтримки та конструктивного спілкування з власною дитиною. Таким чином, він здійснює заходи соціально-педагогічної допомоги і є суб'єктом організації, координації, корекції та планування соціально-перетворювальної роботи.

Але найбільш виразно традиції земського призріння простежуються у соціальній роботі з дітьми-інвалідами з дитинства та інвалідами I-III груп, постраждалими внаслідок Чорнобильської катастрофи, дітьми-сиротами та дітьми позбавленими батьківського піклування, учнями із малозабезпечених та багатодітних сімей, дітьми учасників АТО і ООС, які законодавчо віднесені до пільгових категорій. У другому розділі ми вже аналізували стан та наводили приклади земського призріння в сільськогосподарських та ремісничих училищах. Це дозволяє віднайти багато спільних рис у порівнянні їх із сучасними технологіями соціальної роботи в сучасних закладах професійно-технічної освіти України. Першим кроком тут є усвідомлення того, що за часів розвитку і становлення радянської системи професійно-технічної освіти земські соціально-спрямовані практики не зазнали глибинних змін. Утім, якщо в умовах чисельного зростання як кількості закладів, так і їх контингенту в радянські часи ці технології охоплювали всіх учнів, то в сьогоденні – при скороченні переліку закладів, переданні їх від держави в підпорядкування органів місцевого самоврядування,

стрімкому зменшенні фінансування, наявності демографічної кризи – лише пільгові категорії [185, с. 204]. Дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в переліку останніх майже 5%.

Варто також звернути увагу на те, що учні пільгових категорій профтехосвітніх закладів мають право на повне державне забезпечення при продовженні навчання до 23 років або до закінчення відповідних навчальних установ. Ті, хто належать до категорій сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування, отримують стипендію у 1,5 рази вищу, ніж у середньому у відповідному навчальному закладі. Щорічно вони також отримують грошову соціальну допомогу в розмірі трьох місячних стипендій. Також у розмірі 100% їм нараховується зарплата за період виробничого навчання та виробничої практики [306, с. 84]. За період академічної відпустки, отриманої за станом здоров'я, в учнів пільгових категорій зберігається повне державне забезпечення на весь її термін. До того ж, відповідно до порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, випускникам означених категорій виплачується одноразова грошова допомога в розмірі не менше шести прожиткових мінімумів для осіб відповідного віку. При їх працевлаштуванні видається одяг, взуття, м'який інвентар та обладнання на суму, не менш 40 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян України [221, с. 179].

Рівень ефективності соціальної роботи та забезпечення дітей з інвалідністю виступають маркерами якості життя, соціального здоров'я як в історичному минулому, так і сучасному суспільстві. У ході соціалізації вони зіштовхуються з великою кількістю складнощів фізичного, психологічного, соціального, соціокультурного характеру. Розуміння цього є дуже важливим для фахівців соціальної роботи, бо без знання особливостей дитини з особливими потребами неможливим буде здійснення процесу надання кваліфікованої допомоги та підбір технологій і моделей соціальної роботи [40, с. 43]. Якщо на зламі XIX – XX ст. здійснювалися лише перші кроки в статистичній фіксації та інтеграції цієї частини українського суспільства, то наразі маємо комплекс новаторських

технологій і мережі спеціалізованих закладів для соціальної реабілітації, супроводу, допомоги, ресоціалізації, інклюзії.

В Україні дітей з інвалідністю нараховується понад 160 тисяч. З них 52% мають хвороби центральної нервової системи, 11% – хвороби ока та його додаткового апарату, 16% – страждає на дитячий церебральний параліч, 21% – мають хвороби вуха та соскоподібного відростка. Усього в українському соціумі нараховується понад 230 тисяч (приблизно 55 осіб на 10000 населення), які в тому чи іншому ступені мають проблеми зі слухом [328]. Зазначимо, що відповідний показник на кінець XIX ст. складав 12 на 10000. Тобто, частка осіб із вадами слуху протягом близько 130 років зросла в 4,5 рази.

В останній третині XIX – на початку XX ст. в межах земського призріння здійснювалися лише перші кроки зі створення закладів соціальної роботи з дітьми з інвалідністю (див. 2.2). Наразі ми маємо розгалужену систему, розвиток і становлення якої відбувалося понад 150 років. Центральним органом влади, до функцій якого входить публічне управління системою соціальної роботи з дітьми з інвалідністю, є Міністерство соціальної політики України. На місцевому рівні ця функція покладена на Департаменти та управління соціального захисту населення [156, с. 6]. У свою чергу, реабілітаційні установи для дітей з інвалідністю незалежно від відомчого підпорядкування, типу і форми власності поділяються на будинки дитини, спеціальні та санаторні дошкільні навчальні заклади компенсуючого типу, дошкільні навчальні заклади комбінованого типу, дошкільні навчальні заклади (центри розвитку дитини) системи освіти, спеціальні загальноосвітні школи (школи-інтернати), загальноосвітні санаторні школи (школи-інтернати), навчальні заклади системи органів соціального захисту населення, установи соціального обслуговування осіб з інвалідністю та дітей з інвалідністю незалежно від відомчого підпорядкування, санаторно-курортні установи системи органів соціального захисту населення, протезно-ортопедичні підприємства, установи культури. До цієї системи відносяться також санаторно-курортні та оздоровчі заклади громадських організацій інвалідів, академічні та

галузеві науково-дослідні, науково-методичні установи, які беруть участь у здійсненні державної політики у сфері реабілітації осіб з інвалідністю [128, с. 29].

Про перші комплексні спроби соціальної інтеграції дітей та підлітків з вадами слуху вже йшла мова у підрозділі 2.2. нашої дисертації на прикладі Олександрівського хутора глухонімих. Протягом ХХ ст. ситуація суттєво змінилася і наразі в Україні налічується 60 спеціалізованих навчально-виховних закладів для означеної категорії дітей. З них 2 заклади дошкільного типу, 26 шкіл для слабочуючих та 32 школи для глухих дітей [366]. Мережа цих закладів є диференційованою і більше розгалуженою у порівнянні з деякими країнами Заходу. Варто підкреслити, що виховання і навчання дітей з вадами слуху є невід'ємною складовою єдиної системи освіти; воно в Україні унормоване законодавчо. У згаданих закладах діти з порушенням слуху здобувають відповідний освітній рівень та певний рівень професійно-трудової підготовки [180, с. 116]. Як приклад, у цьому контексті, для дітей з інвалідністю із Запорізької області діє Запорізький навчально-реабілітаційний центр «Джерело», що розташований на території згаданого Олександрівського училища-хутора для глухонімих, і значна частина вихованців якого має інвалідність за слухом. При ньому також діє центр комплексної реабілітації для дітей з інвалідністю. Соціальна місія його полягає в здійсненні комплексу реабілітаційних заходів, спрямованих на розвиток та коригування порушень розвитку дітей з вадами, навчання їх основним соціальним та побутовим навичкам, розвиток здібностей, створення передумов для інтеграції в суспільство [292, с. 106]. Крім того, в с. Кам'янське Василівського району Запорізької області функціонує Комунальний заклад «Кам'янська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат» для слабочуючих дітей. Усього в цих закладах станом на 2020 р. навчаються та проходять реабілітацію 442 дитини [327, с. 77].

Незважаючи на суттєвий розвиток логопедії, дефектології, сурдопедагогіки, винайдення та широкого впровадження в обіг слухових апаратів, методики навчання та технології реабілітації на початку ХХІ ст. є концептуально подібними до тих, що використовувалися на зламі ХІХ – ХХ століть. В основі їх – навчання

мові жестів, зчитування з губ, засвоєння, залежно від ступеня втрати слуху, соціальних та професійних норм [215, с. 12]. Крім того, не варто залишати поза увагою і той факт, що діти з порушеннями слуху, починають інтегруватись у загальноосвітні масові дошкільні та шкільні заклади. Масовими, у нещодавньому минулому, і, наразі, поодинокими, є приклади прийому до школи дітей із порушеннями слуху без проходження дошкільної підготовки, що вказує на недостатній рівень ефективності роботи медичних установ [147, с. 47]. Чисельними стали факти повернення до спеціалізованих навчальних закладів слабчущих дітей, які не пройшли належної попередньої підготовки і стали учасниками програми шкільної інклюзії. Унаслідок багатьох, як об'єктивних, так і суб'єктивних, причин батьки слабчущих і навіть глухих дітей поступово втрачають віру в ефективність вітчизняної системи спеціальної освіти [59, с. 46]. Утім, на сьогодні, проблема дитячої глухоти може бути вирішена завдяки операції з кохлеарної імплантації, невід'ємним наслідком якої є складний процес реабілітації. Відмінність останнього від традиційних розповсюджених методик нашої епохи на ідею створення спеціалізованого реабілітаційного комплексу для дітей з КІ, про що мова буде йти у підрозділі 4.3.

Актуалізація проблеми догляду за дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування, одиницями непрацездатними літніми особами, недієздатними особами з інвалідністю на будь-яких етапах розвитку людства відбувається в умовах протікання системних криз, війн, оптимізації макросоціальних трансформацій, що спричиняють різке погіршення якості життя. Соціальною паралеллю цього, як правило, на мікрорівні суспільного життя виступають: каскадна ломка усталених людських цінностей, руйнація традиційних моральних норм, загальна деградація особистості, криза сім'ї та послаблення її виховного й соціалізуючого потенціалу, збільшення кількості позашлюбних народжень тощо [380, с. 119]. Врахування означених моментів дозволяє провести аналогії між сучасністю і півстоліттям, що передувало встановленню радянської влади в Україні. Перераховані категорії осіб у дорадянському минулому доглядалися в земських богадільнях (див. 2.2.), які

протягом 1920-30-х рр. були реорганізовані в державні дитячі будинки, спеціальні школи-інтернати, будинки для престарілих та інвалідні будинки [359, с. 129]. Перераховані заклади радянського соціального планування і забезпечення не лише перейняли, а й суттєво вдосконалили традиції компактно-групового або кагортного земського призріння. Тому пошук реліктів земських соціально спрямованих практик у принципах та завданнях діяльності сучасних українських закладів інституційного догляду і виховання є цілком логічним.

Згідно з даними Державного комітету статистики України кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування на 2011 р. становила 95 956 осіб. У 2017 р. цей показник дорівнював уже 107 тисячам [328, с. 78]. Виходячи з того, що за роки незалежності частка дітей у соціально-демографічній структурі населення країни зменшилася у два рази, то абсолютні та відносні відсоткові коефіцієнти в ній дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, невинно зростають. При цьому в інтернатних закладах постійно перебуває близько 8,5 тисяч сиріт, що становить 8% від загальної кількості вихованців цих закладів [9, с. 21]. Усього ж в Україні в стінах останніх щороку навчаються понад 100 тис. дітей (або 1,5% від загальної їх кількості), серед яких близько 97 тисяч мають живих батьків [335, с. 9]. Враховуючи той факт, що 600 тис. дітей проживають у неблагополучних родинах, то вони, по суті, «перебувають у черзі» на потрапляння до інтернатних закладів.

Якщо на зорі незалежності в Україні налічувалося 957 дитячих закладів з інтернатною формою утримання, то наразі їх кількість скоротилася до трохи більше ніж семи сотень. У структурно-управлінському відношенні 38 з них підпорядковані Міністерству охорони здоров'я, 563 – Міністерству освіти і науки, 117 – Міністерству соціальної політики [328, с. 43]. Місія цих закладів інституційного догляду і виховання полягає в забезпеченні умов для проживання, різнобічного розвитку, виховання, здобуття освіти, реалізації функцій соціальної та соціально-педагогічної роботи (а саме: соціально-психологічна підтримка, соціально-правова допомога, допомога у виборі професії, формування соціально-побутових умінь та навичок в плануванні витрат сімейного бюджету, ведення

домашнього господарства, захист житлових та майнових прав, сприяння у поставленні на квартирний облік та подальшій зайнятості) тощо [54, с. 19]. За типовою ознакою ці заклади поділяються на дитячі будинки, загальноосвітні школи-інтернати, спеціалізовані школи-інтернати I-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів, спеціальні загальноосвітні школи-інтернати I-III ступенів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, загальноосвітні санаторні школи-інтернати I-III ступенів. Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування зараховуються до них у трирічному віці та перебувають в їх стінах до здобуття базової чи повної загальної середньої освіти, а в разі необхідності до повноліття. Варто зазначити, що ці категорії дітей знаходяться на повному державному утриманні [276].

Утім, кількість закладів інституційного догляду і виховання та дітей у них у різних областях України є неоднаковою. Так, наприклад, на першому місці в рейтингу знаходиться Київська область. На території останньої функціонують 39 закладів, у яких виховуються 0,7% від дитячого населення. Сама столиця – з 31 закладом та, відповідно, з часткою вихованців у них 1% від усього дитячого населення міста – перебуває на другому місці. На останньому місці знаходиться Запорізька область з показниками 45 та 2,6%. У ретроспективному відношенні на долю останньої в сумі з Дніпропетровською та Донецькою областями (які у дорадянський період входили до складу Катеринославської губернії, що мала найбільший показник за кількістю земських сиротинців і в якій повітовими земствами були створені перші дитячі ясла) припадає на сьогодні 207 закладів, вихованцями яких є майже 2% від кількості дітей. Як у минулому, так і тепер, регіони з високим рівнем урбанізації, розвитку гірничо-видобувної галузі і промисловості є лідерами за показниками соціального сирітства і розбудови інтернатних закладів для дітей [131].

Варто також додати, що на утримання дитячих інтернатних закладів державою кожен рік виділяється близько 5,7 млрд грн. З них прямі витрати на дітей становлять лише 14%, а все інше – це витрати на зарплату обслуговуючого

персоналу та утримання в належному стані самих установ. Крім того, розрахована на 153 тисячі вихованців, означена система зараз вміщує 117 тисяч, тобто є наповненою на три чверті. Показовими є й такі дані – 17,2% дітей мешкають в умовах, де в одній житловій кімнаті мають перебувати по 9 осіб [334, с. 11].

Діяльність цих закладів викликала останнім часом низку нарікань та негативних оцінок. У їх переліку стигматизація статусу вихованця і випускника інтернатного закладу, самотність, нестача тепла та любові, розрив з батьками і родичами, відсутність у свідомості дитини позитивної моделі, норм та цінностей сімейного життя. Крім того, внаслідок особистісної психотравми, образи на суспільство та особисті обставини вихованці інтернатів нерідко стають носіями утилітарної, споживацької позиції та поведінки. Вони часто неготові до самостійного життя за межами освітньо-виховного закладу. Саме тому ще у 2007 р. в урядом була прийнята Державна програма з реформування інтернатних закладів, а у 2017 р. – Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017 – 2026 роки [218].

Як зазначалося вище, відділення земських богаділень для одиноких літніх людей, а також для соматично та психічно хворих, були реорганізовані в радянські часи в будинки для престарілих та інвалідні будинки. Кількість останніх, у порівнянні з земським періодом, в УРСР суттєво зросла, але принципи і завдання соціального обслуговування, допомоги і забезпечення в них зазнали лише часткових змін. За соціальним призначенням і функціональним спрямуванням, сутністю технологій обслуговування, принципами адміністрування земські богадільні варто вважати прототипами сучасних геріатричних пансіонатів, що, до речі, стали продуктом реорганізації радянської моделі соцзабезпечення. Як земські богадільні 110-150-ти річної давнини, так і сучасні будинки-інтернати для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю являють собою стаціонарні інтернатні соціально спрямовані заклади, що підпорядковані органам місцевого самоврядування. Вони були створені та існують для цілодобового проживання й догляду за особами похилого віку і недієздатними особами з інвалідністю, які за станом здоров'я потребують

стороннього догляду [151, с. 161]. Спільною рисою можна також визначити спрямованість цих закладів на створення клієнтам належних умов проживання, денної зайнятості, а також соціально-побутового й медичного обслуговування. Прогрес, у порівнянні з минулим, у сучасності простежується в стимулюванні особистої зацікавленості підопічних у збереженні соціальної активності та здатності до самообслуговування; у впровадженні, згідно з індивідуальним призначенням, комплексних реабілітаційних заходів; у наданні соціальних послуг з підтриманого проживання; денного догляду, кризового та екстреного втручання, тимчасового відпочинку для осіб, що здійснюють догляд за особами з інвалідністю, особами, які мають невиліковні хвороби, що потребують тривалого лікування, соціальної реабілітації [277].

У відповідності до спеціалізації досліджувані заклади функціонують як будинки-інтернати для осіб з інвалідністю віком від 18 до 60 років та геріатричні пансіонати для громадян похилого віку, які потребують стороннього догляду або підтримки в проживанні. Останніх наразі час на території нашої держави налічується 432. У них на цілодобовій основі перебувають понад 25 тисяч осіб [152, с. 213], які забезпечуються приміщеннями для проживання, одягом, взуттям, постільною білизною, засобами особистої гігієни, столовим посудом, чотириразовим харчуванням. Крім того, їм надаються ліки, вироби медичного призначення та інші засоби реабілітації [154].

Неспроможність сучасних закладів інституційного догляду і виховання сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також кризові явища в системі інтернатів для літніх та недієздатних осіб, стимулювали вітчизняних урядовців, співробітників органів місцевого самоврядування, громадськість до пошуку ефективного шляху реформування. За стрижень останнього було обрано перехід від групових до індивідуальних форм соціальної роботи, що викликає необхідність відродження історичного досвіду земського призріння.

Півтора століття тому українські земства, в цьому руслі, обрали курс на популяризацію і підтримку технології *Patronage familial*, за допомогою якої українська традиція прийняття чужою сім'єю сироти на виховання або літньої

людини на догляд отримала нормативно інституціалізовану форму. Відповідальність за виховання дитини-приймака покладалася, таким чином, на визначену попечительською радою сім'ю, яка отримувала не лише фінансову підтримку, а й додаткові робочі руки, що було дуже важливо в умовах невідокремленості безпосередніх виробників від засобів виробництва. Така практика в радянській моделі соціального забезпечення була неможливою, оскільки зобов'язання виховання взяла на себе держава, розвинувши колективістську систему будинків і колоній для безпритульних дітей, а згодом – інтернатів. Криза останньої на сучасному етапі розвитку державності продукувала ідею запровадження інституту прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу, які є абсолютними аналогами *Patronage familial*. Тобто, незважаючи на розрив традиції такої форми земського призріння, як *Patronage familial* в радянські часи, ми спостерігаємо її відродження в сучасній вітчизняній соціальній роботі.

Перелік проблем в інтернатах став предметом уваги фахівців ще в останні роки існування УРСР, і перші дитячі будинки сімейного типу були створені саме в той час. Утім, вони не могли стати альтернативою школам-інтернатам. Справа зрушилася з 1998 р., коли в Києві, Харківській, Запорізькій, Львівській, Одеській областях, як соціальний експеримент, були створені прийомні сім'ї, кількість яких на 2000 р. становила 17. Усього за два роки в них на вихованні знаходилося 22 дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування [11, с. 56]. Наступним кроком стало прийняття Стратегії та Плану реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки. На 1 квітня 2018 р. в Україні було створено 946 дитячих будинків сімейного типу, на вихованні в яких знаходилися 6 тис. 221 дитина, а також 3 тис. 858 прийомних сімей з 7 тис. 87 дітьми. Тобто, на весну 2018 р. в межах цих двох форм виховання знаходилося 13 тис. 308 дітей, що дорівнювало 25% від кількості опікуваних дітей та 15,2% від тих, які перебували в інтернатах. Як приклад, в Запорізькій області на той момент існувало 197 прийомних сімей з 415 дітьми, а також 27 дитячих будинків сімейного типу з 185 дітьми [328, с. 39-41].

Як соціоісторичні спадкоємці земського Patronage familial прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу мають забезпечувати належні умови для виховання в сімейному оточенні дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Вони поєднують у собі ознаки сім'ї як соціального інституту та первинної малої соціальної групи, виконують їх місію та функції, що дозволяє таким дітям пройти шлях сімейного виховання і соціалізації [328, с. 185].

Прийомні сім'ї і дитячі будинки сімейного типу являють собою окрему сім'ю, створення якої відбувається за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває в шлюбі. Вони беруть на виховання та спільне проживання від 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Але на відміну від прийомної сім'ї, у складі якої дитина може перебувати тільки певний час, дитячий будинок сімейного типу діє на таких засадах, що вихованці в ньому перебувають не тільки до досягнення 18-ти річного віку, а до закінчення навчання в середньому спеціальному чи вищому навчальному закладі [280].

Ефективність функціонування дитячого будинку сімейного типу та прийомної сім'ї прямо залежить від якості соціального супроводу. Останній реалізується співробітниками місцевих соціальних служб і являє собою різновид професійної діяльності, що спрямована на створення необхідних соціально-психологічних умов розвитку прийомних дітей та дітей-вихованців. Соціальний працівник, який здійснює соціальний супровід, виступає не лише посередником між представниками органів виконавчої влади і батьками-вихователями, а й особою, яка дистанційовано виконує обов'язки суб'єкта мікросоціального управління. Саме останнім підпорядковані завдання та функції його в повсякденній професійній діяльності [210, с. 42]. При цьому, слід варто, що держава надає таким новаторським формам виховання матеріальну та соціальну підтримку; соціальна допомога призначається і виплачується батькам-вихователям щомісяця в грошовій формі на кожну дитину-вихованця [280].

Відлуння заснованого українськими земствами Patronage familial на сьогодні простежується в соціальній роботі не лише з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Відродження цього напрямку земського

призріння, з певним часовим розривом і відмінностями, мало місце ще у 1971 р. Об'єктом опіки тоді були визначені недієздатні особи та особи похилого віку, а суб'єктом – їх родичі. Кошти на оплату соціального обслуговування та догляду між ними видавала держава, а не органи місцевого самоврядування. Запровадження цього механізму відбулося внаслідок нестачі місць у будинках для інвалідів та престарілих. За цими ж причинами правила від 15 липня 1971 р. були пролонговані 26 травня 1999 року. Відмінність норм останніх простежувалася у наданні родичам, які зобов'язувалися доглядати недієздатних та літніх осіб, грошової допомоги і, відповідно, терміну угоди про опіку, загального трудового стажу [69, с. 192].

Інставрація земських технологій *Patronage familial* у класичному вигляді відбулася у недалекому минулому – 23 вересня 2020 р., коли постановою уряду № 859 було затверджено умови та механізм призначення і виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги з догляду на непрофесійній основі. Згідно зі змістом документа обов'язок виплати цих грошових компенсацій суб'єкту обслуговування перекладено від держави на органи місцевого самоврядування. При цьому безпосередніми суб'єктами обслуговування на сьогодні, як і в минулому, можуть виступати не лише родичі, а й сторонні особи, які документально підтвердили свою здатність надавати соціальні послуги вдома і не є працюючими у підвідомчих закладах органів місцевого самоврядування соціальними працівниками чи робітниками. За надання соціальних послуг на непрофесійній основі такі фізичні особи щомісячно отримують грошову компенсацію в розмірі, що обчислюється як різниця між їх середньомісячним сукупним доходом та встановленим державою прожитковим мінімумом. До переліку тих, хто можуть отримувати соціальні послуги такого типу, відносяться особи з інвалідністю I групи, діти з інвалідністю та діти, яким її не встановлено (але які мають тяжкі перинатальні ураження нервової системи, тяжкі вроджені вади розвитку, рідкісні орфанні захворювання, онкологічні, онкогематологічні захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкі психічні розлади, цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), гострі або хронічні захворювання нирок IV

ступеня, діти, які отримали тяжку травму, потребують трансплантації органа, потребують паліативної допомоги), а також громадяни похилого віку з когнітивними порушеннями [100]. Такий, досить широкий перелік клієнтів, з одного боку, і нормативно звужений статус надавачів, з іншого – вказують не лише на спадковість практик непрофесійного соціального обслуговування від земського призріння, а й на глибоку кризу існуючої в Україні системи геріатричних пансіонатів та інвалідних будинків, що залишилися у спадок від Радянського Союзу. Унаслідок незначного часу від моменту впровадження досліджуваній механізм соціального обслуговування, на сьогодні, не охопив значної кількості осіб. Співвідношення кількості останніх до тих, хто є клієнтами територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг) може бути визначене пропорціями від 1:120 до 1:350 в різних регіонах нашої країни. Варто також додати, що обмеження соціально-правового статусу суб'єкта надання соціальних послуг з догляду на непрофесійній основі рамками фізичної особи суттєво затримує розвиток приватних геріатричних пансіонатів.

Цільові спеціалізовані локації малого радіусу дії з сезонним або періодичним характером функціонування є невід'ємними елементами організаційно-управлінських структур лінійно-функціонального та дивізіонального типів. Вони широко використовуються як у приватному секторі економіки, так і в публічному управлінні. Не винятковою тут є й сфера соціальної роботи. Такими соціально спрямованими локаціями в період професіоналізації останньої стали земські санітарно-продовольчі пункти, що обслуговували прийшлий на території південноукраїнських губерній сезонний сільськогосподарський пролетаріат (див. підрозділ 2.3.). Досвід їх широко використовувався в ХХ ст. для соціального обслуговування та допомоги переселенцям років Столипінської аграрної реформи, біженцям Першої та Другої світових війн, учасникам господарського освоєння цілини в Казахстані та Ставрополлі тощо. Створення у ХХІ ст. в Україні пунктів обігріву та гарячого харчування, а також відділень нічного перебування при центрах реінтеграції бездомних осіб вимагає не лише проведення аналогій з минулим, а й пошуку

можливостей інсталяції досвіду земського призріння в їх діяльності. Насамперед ці два різночасових типи соціально спрямованих локацій, в адміністративному відношенні, знаходяться у підпорядкуванні органів місцевого самоврядування; відвідувачі їх – особи, які опинилися в складних життєвих обставинах – сезонні трудові мігранти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та сучасні безхатченки є представниками соціальних низів, які мають можливість задоволення в стінах пунктів лише вітальних потреб; діяльність пунктів обмежена коротким часовим відтинком – активних сезонних сільськогосподарських робіт весни-літа, з одного боку, зимових морозів – з іншого; оплата за обслуговування була і є символічною, або взагалі відсутня; до фінансування локацій мали причетність не лише органи місцевого самоврядування, а й товариство Червоного Хреста, православна церква, приватні особи та благодійні організації; одночасно перебувати в них мали можливість від 30 до 50 осіб.

Кількість пунктів обігріву та гарячого харчування в різних містах сучасної України є неоднаковою. В Києві їх нараховується не менш ніж по три в кожному районі міста, у Харкові всього чотири, Дніпрі – один, Лозовій і прилеглих населених пунктах – 34, в Ізюмі – п'ять, у Чугуєві – два, у Херсоні – три. На території Запорізькій області взимку 2020-2021 рр. їх було відкрито 232, статистика наповненості яких дорівнювала 50 відсоткам [2]. Як земські санітарно-продовольчі пункти, так і пункти обігріву та гарячого харчування пропонують відвідувачам їжу, можливість відпочинку та нічного сну, прання та дезінфекції одягу, отримання елементарних медичних послуг [51]. Утім, якщо в першому випадку користувачі соціальних послуг спеціалізованих локацій знаходилися в активному пошуку роботи, то в другому – має місце певний соціальний паразитизм. Зміна світоглядних орієнтирів у сфері соціальної роботи простежується в діяльності останніх не лише в пропозиції відновлення особистих документів, а й влаштування на роботу [104].

Таким чином, традиції земського призріння збереглися на сьогодні в соціальній роботі в закладах загальної середньої та спеціальної професійно-технічної освіти, діяльності інституційних закладів виховання, геріатричних

пансіонатів, реабілітаційних центрів для дітей з інвалідністю. Попри те, що «земськість» їх забута і «затерта» в масовій свідомості ярликами досягнень радянської системи соціального забезпечення, вони зберігають нерозривність та підтверджують циклічність розвитку вітчизняної соціальної роботи. Разом з цим, протягом останніх десятиліть помітною є тенденція до розвитку соціальної допомоги на непрофесійній основі, реалізації програм підтримки інституціалізації прийомної сім'ї та будинків-інтернатів сімейного типу; пунктів обігріву та харчування для безхатченків. У цих напрямках соціальної роботи чітко простежується традиція технології земської Patronage familial й практик санітарно-продовольчих пунктів. Безумовно, останні мають пунктирну траєкторію соціального застосування. Але, у поєднанні із збереженими, перевіреними часом складовими земського призріння циклічного типу розвитку, вони являють собою значний дієвий та ефективний сегмент соціальної роботи в Україні.

3.2. Індикація елементів земського призріння в практиках сучасної соціальної роботи: дослідження громадської думки

Для виявлення найбільш життєздатних практик земського призріння та перспектив їх розвитку в сучасній системі соціальної роботи було проведено дослідження громадської думки, що дозволило глибинно вивчити відмінності в розумінні досліджуваної проблеми різними соціальними групами (як співробітниками соціально спрямованих закладів, так і їх клієнтами).

Підґрунтям для емпіричного вивчення став якісний підхід у соціологічних дослідженнях, що передбачає отримання даних не кількісним та не статистичним шляхом. Такий вибір був обумовлений специфікою досліджуваного предмета, бо він є складним і різноплановим, тож його пізнання передбачає гнучкість та адаптивність інструментарію й глибоке занурення дослідника в тематику.

У даному випадку кількісні методи не дозволяють побачити всю складність і різноманітність думок та оцінок різних соціальних груп щодо спадковості та циклічності практик соціальної роботи. Наприклад, використовуючи кількісне

структуроване інтерв'ювання чи анкетування, довелося б формалізувати більшість запитань, а це не дало б можливості респондентам сформулювати і висловити власні думки про досліджувану проблему.

Також формалізація запитань і надання шкали відповідей у складних комплексних темах, часто «підштовхує» учасників до вибору соціально бажаних відповідей і не дає можливості побачити повний спектр їх уявлень про тематику, що вивчається. Різноманітність генеральної сукупності, а для дослідження цієї теми потрібно вивчити думки та оцінки і суб'єктів, і клієнтів соціальної роботи, що мають дуже різні соціально-демографічні характеристики, ускладнює побудову вибіркової сукупності. При такій гетерогенності генеральної сукупності необхідно врахувати велику кількість критеріїв відбору, що збільшує об'єм, але при цьому не дає необхідної репрезентативної представленості.

Однак при виборі якісного підходу така проблема знімається тим, що він дозволяє вивчати досить обмежені за об'ємом вибіркові сукупності, отримувати верифіковану та обґрунтовану інформацію про складні феномени і поширювати висновки на схожі за характеристиками соціальні об'єкти.

Для обробки даних якісних соціологічних досліджень було обрано метод обґрунтованої теорії. Опис даних передбачав аналіз і цитування (для ілюстрації) прямої мови інформантів як резюме їх висловлювань при відповіді на поставлені запитання. Розшифровка інтерв'ю та транскрибація проводились вибірково, відповідно до потреб інформаційного наповнення, оскільки фактична розшифровка такої кількості даних могла загальмувати процес дослідження [338, с. 27-28]. Наступним кроком була дескрипція даних і віднесення їх до певних тем з метою узагальнення думок респондентів за визначеними напрямками і проблемними питаннями.

Якісний підхід обумовив проведення емпіричного дослідження у два етапи: визначення загальної картини досліджуваної проблематики на першому та подальше звуження проблемного поля на другому. До того ж використання різних методів збору інформації (фокусовані групові дискусії на першому етапі та глибинні інтерв'ю на другому) забезпечило підвищення надійності отриманих

даних, бо дозволило провести тріангуляцію даних і зменшити міру суб'єктивності в їх інтерпретації [391].

Метою першого етапу був збір інформації від експертів у галузі щодо можливих проявів практик земського призріння в сучасній соціальній роботі.

Для цього було проведено дві фокусовані групові дискусії (далі ФГД) на тему «Практики соціальної роботи: традиції та сучасність»

Дизайн ФГД (див. додаток Д):

- склад і характеристики учасників: до участі у ФГД були запрошені працівники центрів надання адміністративних послуг в об'єднаних територіальних громадах, соціальні працівники та психологи (в т.ч. реабілітаційного центру «Джерело»), працівники служби (управління) у справах дітей Запорізької міської ради; вікові межі учасників від 34 до 58 років; також забезпечено рівномірний розподіл за статтю;

- кількість учасників: перша група – 8 та друга група – 10 осіб;

- місце проведення і терміни: м. Запоріжжя березень-квітень 2021 року.

Аудіозаписи ФГД було проаналізовано у двох аспектах. Перший – емоційний, другий – смисловий. Що стосується першого аспекту, варто зазначити високий рівень емоційного залучення учасників у тему обговорення. У дискусіях досить часто спостерігались емоційно забарвлені висловлювання, учасники використовували такі слова та словосполучення, як: *«почуття»*, *«відчуття»*, *«дуже важливо»*, *«вкрай необхідно»*, *«життєва потреба»* тощо, які підкреслюють актуальність та важливість розгляду обраної теми.

Смисловий аналіз ФГД загалом показав наявність певної спадковості в практиках і технологіях соціальної роботи та підтвердив гіпотезу про циклічність їх розвитку.

Наприклад, при обговоренні таких поширених традиційних практик у земській соціальній роботі, як вибіркові переписи населення та соціально-статистичні дослідження, більшість учасників вказали, що в сучасних умовах вони також є важливим джерелом даних про соціально-демографічний склад населення та економічні показники території (в основному інформація збирається

й аналізується Державною службою статистики України). Також деякі учасники ФГД наголосили, що дані соціологічних досліджень можуть ефективно використовуватися на рівні територіальних громад для вивчення їх потреб та формування стратегії розвитку громади, в тому числі і в соціальній сфері, або створення й оновлення її соціального паспорта: *«...як можна взагалі щось планувати, виділяти на це кошти, не бачачи реальної картини, тоді так все і відбувається, що витрачаються кошти на те, що нікому не потрібне, а справді важливі для громади речі не фінансуються...»*; *«...от є зараз чудові ініціативи громадських бюджетів, тобто виділяється якась сума і проходить голосування чи опитування як і на які проекти її треба витратити чи розподілити між різними проектами...»*.

Розглядаючи роль соціальної роботи в освіті на різних рівнях та можливе використання традиційних її практик на сучасному етапі розвитку, учасники ФГД вказали, що роль соціальної та соціально-педагогічної роботи у сфері освіти була і залишається надзвичайно важливою, адже безпосередньо впливає на ефективність навчально-виховного процесу. Однак один із учасників першої ФГД висловив думку, що зараз роль педагога в суспільстві змінилася порівняно з радянським і дорадянським періодом, у нинішніх умовах він не має тієї поваги, авторитету та впливу, які мав раніше: *«...це були люди яких всі знали і поважали, з ними рахувались... соціальне значення і становище такої людини – освіченої, інтелігентної просто ні в яке порівняння не йде з тим, що ми сьогодні маємо в цій сфері, який низький статус у педагогів, соціальних працівників, медиків...»*.

Відповідаючи на запитання, що могло стати причинами такої зміни, респондент вказав, що це комплексна проблема, яка включає економічні чинники (низька заробітна платня), соціокультурні (престиж професії значно знизився) та особистісні, адже часто соціальні робітники і соціальні педагоги в закладах освіти ставляться до своїх обов'язків формально, а їх робота неефективна, інші учасники підтримали цю точку зору, наголошуючи, що часто все залежить від особистості соціального працівника, його рис характеру, сумлінності та емоційної включеності у виховний процес. Інформанти першої та другої ФГД зазначили, що

в межах профтехосвіти подібні проблеми є навіть глибшими ніж у школі: «...це вже зовсім інші питання, інша специфіка роботи, треба розуміти, що ці підлітки вже от-от перейдуть до дорослого життя, тут потрібна і тренінгова і проектна робота, щоб підготувати їх, особливо коли це діти вразливих категорій – сироти, діти з сімей, що перебувають в складних життєвих обставинах, з інвалідністю, тощо... робота тут потрібна комплексна і залучати треба не тільки соціальних працівників і психологів, а й роботодавців...»

При обговоренні того, як можна змінити ситуацію, респонденти першої ФГД дійшли згоди, про можливий подальший розвиток у межах регіональних соціальних програм та при всебічній підтримці і сприянні органів місцевого самоврядування, що дозволить залучати зацікавлених та мотивованих осіб до соціальної роботи в цій сфері. У другій ФГД учасники відзначили, що більш результативним може бути навчання соціальних працівників та співробітників соціальноорієнтованих закладів у вигляді організації курсів з підвищення кваліфікації, тренінгів та програм розвитку.

У рамках покращення практик соціальної роботи в профтехосвіті інформанти порекомендували зосередитися на питаннях профорієнтації і працевлаштування, наприклад, у вигляді соціального сприяння та впровадження програм із працевлаштування й профорієнтації у співпраці з органами місцевого самоврядування і місцевим бізнесом.

Аналізуючи роль соціальної роботи в системі охорони здоров'я, яка була традиційно значною і здійснювалась у вигляді попечительства та призріння над закладами медицини, респондентами була висловлена думка про те, що в сучасних умовах соціальна робота тут існує як окрема важлива сфера охорони здоров'я.

Однак цікавим є те, що і в першій і в другій ФГД учасники вказували на необхідність реформування медичної галузі і створення різних регіональних та місцевих програм з медичної допомоги, страхування й інтегрованої моделі соціального обслуговування (особливо в громадах). У першій ФГД, як приклад місцевої соціальної ініціативи в медичній сфері, респондентка згадала реалізацію

регіональної програми (в Черкаській області) з підвищення доступності стоматологічних послуг для жителів сільської місцевості: *«...чудова ініціатива, звичайно, там і грантові можливості були задіяні, їм надали пересувне обладнання, але основний внесок місцевих лікарів, вони і лікують й профілактичну та просвітницьку роботу проводять...»*. Її підтримали інші учасники, також наводячи успішні кейси місцевих соціальних проєктів: програми профілактики раку молочної залози, ВІЛ СНІД, туберкульозу, гепатитів тощо, які реалізовувались у співпраці громадських організацій, медичних закладів та місцевої влади.

У другій ФГД при обговоренні цього питання акцент був зроблений на іншому. Учасники зауважили, що необхідно переходити до системи страхової медицини, навіть якщо вона не запроваджується централізовано: *«...можна ж не чекати централізованого переходу, вже зараз розробляти якісь місцеві програми медичного страхування, наприклад, регіональні для певних вразливих категорій населення, переймати закордонний досвід... субсидіювати їх...»*.

Опіка і патронаж над дітьми, як ще один традиційний напрям земського призріння, теж обговорювався з учасниками ФГД. Більшість з них позитивно висловлювалися щодо реформування й оптимізації інтернатних закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та переходу до будинків-інтернатів сімейного типу і прийомних сімей (що є по суті поверненням такої практики земського призріння, як *Patronage familial* над дітьми-сиротами). Однак два учасники в першій ФГД та три учасники в другій відстоювали позицію збереження системи інтернатних закладів.

При обговоренні причин такої точки зору вони вказували, що в інтернатних закладах діти знаходяться на повному державному утриманні і держава відповідно регулює і контролює діяльність цих закладів, а будинки сімейного типу та громадські і благодійні організації можуть мати недостатньо досвіду в цій сфері чи неякісно виконувати свої функції та контролювати їх складніше: *«це важко контролювати, системи контролю як такої немає, а це ж діти, треба їх всім забезпечити...»*; *« що держава може, які можливості є ми знаємо, а як в цих*

будинках будуть до дітей ставитись – ні, як будуть виконувати обов'язки свої по відношенню до дитини теж, не знаємо...».

Відповідаючи на запитання, яким повинно бути майбутнє соціальної роботи в цьому напрямі на регіональному та місцевому рівнях, переважна більшість інформантів дійшла узгодженої позиції, що подолання складностей реформування і впровадження ефективних технологій соціальної роботи можливе за умови створення і реалізації регіональних соціальних програм із підтримки прийомних сімей та будинків-інтернатів сімейного типу (що дасть і фінансування і певний контроль), а також при активній участі в цьому процесі органів місцевого самоврядування.

Розглядаючи особливості соціальної роботи з дітьми з вадами здоров'я, всі респонденти погодились з тим, що сучасні практики і технології реабілітації цієї категорії дітей багато в чому залежать від медичних показників та стану дитини, тривалості та складності реабілітаційного періоду, фінансового забезпечення сім'ї та психологічної готовності батьків брати активну участь у цьому процесі: *«тут дуже велика роль сім'ї, батьків, чи готові вони психологічно працювати разом з дитиною і медиками, соціальними працівникам, педагогами, чи є в них фінансові можливості для тривалої реабілітації, бо, на жаль, зараз без цього ніяк...».*

Також було відзначено, що на сьогодні існують одночасно і спеціалізовані реабілітаційні заклади і впроваджується ідея інклюзивної освіти. В обох ФГД щодо цього виникало активне емоційне обговорення у ході якого більшість учасників висловила за збереження спеціалізованих закладів, оскільки часто діти з вадами здоров'я, потрапляючи в інклюзивні класи звичайних загальноосвітніх шкіл та не маючи попередньої спеціалізованої підготовки, відчувають значний тиск: *«...вони просто не справляються з навантаженням, через що змушені повертатись назад до тих же інтернатів чи інших спеціальних закладів, а це ще й морально важко для дитини і для батьків...».*

Учасники також наголошували на необхідності реорганізації та осучаснення спеціалізованих закладів, так, наприклад, у другій ФГД одна респондентка

вказала на ефективність закордонних практик комплексної реабілітації дітей з різними нозологіями, таких як створення для них домашньої атмосфери, навіть у закладах інтернатного типу та активного залучення до процесу реабілітації обох батьків, а не тільки одного як супроводжуючої особи, бо, на її думку, виділення когось одного з батьків (як правило, матері) з часом може призводити до руйнування сім'ї: *«... ми так просто втрачаємо нормальну сім'ю, мама постійно зайнята дитиною і не може нормально працювати і приділяти увагу чоловікові, а той, навпаки, тільки працює зранку до вечора, щоб забезпечити сім'ю, а на дитину вже його сил не вистачає, щоб погратися, провести час разом... кожен зайнятий своїм... тут вже й незрозуміння і розчарування і розлучення...».*

При обговоренні традиційних практик земського призріння над літніми людьми та людьми з інвалідністю віком від 18 років та їх сучасних форм, більшість учасників погодилися з тим, що в цій системі дійсно прослідковується певна спадковість, по суті вона мало змінилась. У більшості випадків турбота про літніх людей повністю лягає на плечі їх сім'ї та родичів. Але в сучасних умовах прискорення процесів соціальної мобільності (коли батьки залишаються в сільській місцевості, а діти переїжджають до великих міст чи від'їжджають за кордон і не мають можливості часто їх навідувати), кризові явища в самому інституті сім'ї та економічні чинники (незначний розмір соціальної допомоги по догляду за літніми непрацездатними батьками, нестача часу через постійну зайнятість дітей на роботі) актуалізують проблему догляду за літніми людьми і формують потребу в розвитку системи геріатричних закладів.

І в першій і в другій ФГД респонденти погодилися з тим, що існуюча на сьогодні мережа цих закладів абсолютно не забезпечує потреби населення ні щодо їх кількості, ні щодо формату та якості послуг, тож зміни в цій сфері є необхідними і нагальними. Так один із учасників висловився так: *«ну от треба ж людині працювати зранку до вечора, щоб забезпечити і себе і дітей і батьків теж, а якщо вони вже не можуть самі про себе подбати, або навіть самостійно себе обслуговувати, роботу ж не кинеш і батьків не хочеться віддавати в інтернати, бо там умови зовсім не домашні і ставляться там... та й не*

вистачає їх навіть на всіх...». Інша учасниця підтримала цю точку зору: «головне створити такі комфортні умови коли і літні люди будуть мати відчуття, що вони не втратили свою сім'ю, та й діти могли б не картатись і не відчувати себе винними, можливо треба як і для дітей – заклади сімейного типу...».

Однак реформування цієї системи викликає деякі побоювання, хоч більшість погоджується з тим, що існує система «прихованих» приватних геріатричних закладів і поки вона не регулюється в її межах неможливо контролювати якість надання послуг.

Розглядаючи перспективи розвитку соціальної роботи в цій сфері на регіональному та місцевому рівні, деякі респонденти вказували на необхідність «виведення з тіні» та інституціоналізації системи приватних геріатричних закладів, що будуть контролюватися відповідними профільними органами. Також у першій ФГД одна з учасниць вказала на те, що за умови впровадження інтегрованої моделі соціального обслуговування на місцях – в громадах, створення спеціалізованих закладів може бути непотрібним, необхідні літній людині послуги можуть надаватись адресно, а їх перелік може визначатись індивідуально.

В іншій ФГД респондент зазначив, що є інший підхід, за якого будь-яка сім'я може стати надавачем соціальних послуг по догляду за літньою людиною, наприклад, якщо укладається договір довічного утримання з самотньою літньою людиною за право успадкувати її житло або інше майно, однак відзначив і його небезпеки: *«потрібно чітко визначити хто і як буде контролювати як людину утримують, який за нею догляд... чітко розробити критерії, щоб не постраждала літня людина, щоб її не могли шахрайським способом позбавити житла чи майна...».*

Цікаво, що такі практики соціальної роботи є схожими на Patronage familial над літніми людьми як одного з напрямів земського призріння. Тож знову простежується певна спадковість і циклічність у підходах до соціальної роботи з літніми людьми.

Обговорюючи ситуацію у сфері праці та зайнятості, майже всі учасники вказали на те, що безробіття і бідність пов'язані з економічною нестабільністю та низьким рівнем оплати праці, особливо в сільській місцевості. Ці негативні чинники призводять до того, що значна частина населення потребує допомоги й підтримки як економічної, так і консультаційної. Надання соціальних послуг у цій сфері, а також їх методи, форми, способи визначаються в основному Державною службою зайнятості, яка, у свою чергу, має взаємодіяти з органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями.

Респонденти зазначили, що дана проблема є комплексною, системною, загальнодержавною і не вирішується на рівні соціальних служб, однак при обговоренні можливих шляхів виходу з ситуації на регіональному та місцевому рівнях, все ж були висловлені певні пропозиції. Більшість з них стосувалась того, що необхідним є надання консультативної та інформаційної підтримки в громадах, де є розуміння, що безробітні та незайняті становлять групу ризику і потребують особливої уваги. Також було запропоновано впроваджувати для таких категорій якийсь формат громадських робіт, які б мали добровільний характер і хоча б мінімально оплачувалися та сприяли розвитку самостійної зайнятості: *«...можна, наприклад, залучати до надання тих же соціальних послуг, денного догляду за літніми...»*; *«...особливо це стосується тих, хто не може конкурувати на ринку праці через інвалідність, та ще й в сільській місцевості, тут дійсно потрібна допомога органів влади, щоб вони організували можливість надання робочих місць для цих категорій...»*; *«...за мінімальну плату, або за фактом виконання робіт можна організувати громадські роботи з благоустрою, озеленення, збору врожаю, прибирання та сортування сміття. Це користь для громади: і можливість для людини заробити і профілактика злочинності та алкоголізму...»*.

Також на ФГД було запропоновано обговорити питання кадрового забезпечення соціальної сфери, престижу професії соціального працівника, рівня його соціальної захищеності. Це пов'язано з тим, що потреба в соціальних працівниках, особливо на рівні територіальних громад, постійно зростає. До того

ж, можна відзначити небажання молодих спеціалістів працювати в сільській місцевості, і відтік фахівців у міста чи за кордон. Респондентам було поставлено запитання про те чи могли б традиційні форми соціального забезпечення (наприклад, створення територіальних емеритальних кас) допомогти вирішити цю проблему на регіональному або місцевому рівнях. В основному реакція респондентів була схвальною, вони погодилися з тим, що така форма соціальної підтримки для певних категорій населення (кваліфікованих фахівців та молодих спеціалістів, в тому числі й у сфері соціальної роботи, в яких є потреба в громаді), за умов децентралізації і можливості вільно розподіляти кошти громади, в тому числі й на соціальні проєкти, може бути досить перспективною.

У першій ФГД один із учасників зазначив: *«...я знаю, що от в деяких селах, коли хочуть залучити молодого фахівця, то йому, наприклад, пропонують житло, але ж знову, яка якість того житла, чи відповідає потребам тієї молодої людини, а от якщо грошове забезпечення – це інша справа і можна більш ефективно розпорядитись і привабити молодь...а якщо виникне перспектива доповнення до основної пенсії – це ще краще...»*, така думка була підтримана іншими респондентами. Однак були і дві учасниці, які вказали, що ідея є гарною, але для більшості працівників соціально спрямованих закладів її неможливо реалізувати через брак коштів та мізерну зарплатню.

У другій ФГД спостерігалася більша однорідність думок, усі учасники позитивно оцінили можливість впровадження такої практики в закладах сфери соціальної роботи: *«...тут треба міркувати як і з медичним страхуванням. Дійсно, запровадження у закладах соціального спрямування корпоративного пенсійного забезпечення, на мою думку, привабило б не тільки молодь, а й досвідчених фахівців... молодь ще може не думати про пенсію, а от більш старша людина, яка буде впевнена, що матиме гарне пенсійне забезпечення, буде зацікавлена...»*.

Традиційно значною була роль соціальної роботи в соціальній кооперації та самоорганізації сільського населення і при аналізі інформації ФГД було підтверджено актуальність відновлення таких практик у сучасних умовах,

особливо зважаючи на активні процеси децентралізації і згуртування громад для вирішення нагальних місцевих проблем. Респонденти погодилися з тим, що саме територіальні громади зараз є осередками локальної демократії і повинні виробляти механізми взаємодії задля розвитку території і підвищення якості життя населення: *«...такі проекти самоорганізації часто отримують грантову підтримку, наприклад, я знаю, що в рамках програми USAID DOBRE з розвитку і посилення спроможності громад підтримується багато місцевих ініціатив, люди не просто отримують гроші для вирішення проблеми, а здобувають досвід співпраці, навчаються новим підходам, обмінюються досвідом...»*; *«...надмірна централізація за часів радянської влади привчила людей до безпорадності, вони іноді навіть не хочуть вирішувати місцеві проблеми, бо звикли, що все вирішує держава, а якісь форми саоморганізації чи кооперації як-от асоціації фермерів або що, могли б дати можливість і підштовхнути до участі в громадському житті та управлінні...»*.

Підводячи підсумок першого етапу, варто відзначити, що більшість учасників в обох ФГД, обговорюючи практики соціальної роботи в різних сферах, так чи інакше вказували на те, що сучасні практики і технології багато в чому повторюють традиційні, але можливо в дещо зміненому вигляді. Наприклад, переписи населення і статистичні дослідження відтворені на новому рівні для складання соціального паспорта громади; Patronage familial над дітьми-сиротами повторюється у створенні дитячих будинків сімейного типу, призріння за дітьми з вадами здоров'я втілюється в діяльності комплексних реабілітаційних закладів тощо. Тож дослідження громадської думки дає можливість свідчити про те, що значна частина практик земського призріння має перспективи інставації в оновлених формах, що вказує на циклічність розвитку системи соціальної роботи.

Для підтвердження гіпотези про певну спадковість практик земського призріння в сучасній системі соціальної роботи надзвичайно важливим було дослідження «із середини» тих умов, в яких вона працює, тобто очима отримувачів соціальних послуг. Також необхідно було з'ясувати, які практики і технології клієнти вважають дієвими і життєздатними та наскільки вони

перегукуються з традиційними. Ці завдання було вирішено в процесі реалізації другого етапу емпіричного дослідження, що складався із серії глибинних інтерв'ю з клієнтами закладів соціальної роботи.

Після проведення першого етапу та аналізу отриманої інформації було визначено цільову групу для другого етапу дослідження. Більшість учасників ФГД вказували на те, що спектр технологій та послуг найбільш широким є в соціальній роботі з дітьми з вадами здоров'я (сюди відноситься фізична і психологічна реабілітація, освіта і виховання, медична і паліативна допомога, економічна та консультативна допомога, робота з сім'ями тощо); до того ж у ході дискусій зазначалось, що в області є спеціалізовані заклади, які їх реалізують і мають певну історію та традиції в цій галузі.

Тож мету другого етапу емпіричного дослідження було визначено як дослідження «із середини» думок та визначення потреб отримувачів соціальних послуг щодо найбільш ефективних технологій і дієвих практик соціальної роботи.

Однак далі виникла необхідність конкретизувати цільову групу за нозологією і тут було обрано категорію батьків дітей з кохлеарним імплантом (далі – КІ), бо в параграфі 2.2. вже вказувалося, що практики земського призріння за дітьми з вадами здоров'я були досить розвинені наприкінці ХІХ початку ХХ століття (наприклад, діяльність Олександрівського училища-хутора для глухонімих), а сьогодні в області діє Запорізький реабілітаційний центр «Джерело», що дає можливість прослідкувати традиції і новації в соціальній роботі в цій сфері.

Для збору необхідної інформації на другому етапі було використано метод глибинних інтерв'ю з цільовою групою (батьки дітей з КІ). Кількість опитаних – 17 осіб – інформаційно багаті типові випадки. Вибірка формувалася за методом «снігової кулі», а її об'єм визначався чинником теоретичного насичення (мірилом насичення такої вибірки є відчуття і розуміння дослідником того, що дані починають повторюватися, тобто не отримується якісно нова інформація), критеріями відбору були: наявність у родині дитини з КІ; вік дитини від 3-х до 12 років та досвід отримання сім'єю соціальної допомоги та послуг.

Інструментарієм на даному етапі дослідження був бланк глибинного інтерв'ю, що складався з 11 основних запитань (див. Додаток Г). Оскільки якісна методологія проведення дослідження в даному випадку не передбачає формалізації, всі запитання були відкритими (до жодного з них респондентам не надавалися варіанти відповідей). Тільки перше питання було фіксованим: «Розкажіть про себе і свою сім'ю», решта могли змінюватись у формулюванні чи в порядку озвучення інтерв'юєром, бо респонденти, в процесі вільної розповіді про себе і сім'ю, могли вже надавати інформацію, що відноситься до інших питань. Також була передбачена можливість для інтерв'юєра ставити додаткові питання, виходячи з розповіді інформанта, якщо інтерв'юєр бачив, що необхідно уточнити чи деталізувати певні моменти розповіді.

Кожне інтерв'ю тривало не менше ніж півтори години, найбільш довготривале було інтерв'ю – 4 години 20 хвилин з перервою трохи менше 40 хвилин. Загальний хронометраж інтерв'ю – 32 години 15 хвилин.

На початку проведення другого етапу при розробці теоретичної моделі вибірки (див. Додаток Е) планувались інтерв'ю з батьком і матір'ю окремо, однак після проведення восьми перших роздільних інтерв'ю було виявлено, що відповіді чоловіків є дуже подібними і малоінформативними з точки зору розповіді про особливості реабілітації дітей та не деталізованими. Тільки один респондент мав повне уявлення про цей процес, давав розгорнуті відповіді, наводив приклади й міг сформулювати рекомендації щодо покращення системи реабілітації. Інші учасники-чоловіки під час розповіді зосереджувалися на економічних та соціальних проблемах, з якими зіткнулась їх родина, й зазначали, що про подробиці процесу реабілітації вони знають не дуже добре і радили звернутися за цією інформацією до дружини.

Таким чином, за принципом теоретичного насичення вибірки, кластер, в якому є високою повторюваність інформації, вважається наповненим і робота по збору даних в ньому припиняється, решта інтерв'ю були проведені з матерями дітей з КІ.

Ввідне питання, що стосувалось розповіді про себе та сім'ю, було спрямоване на те, щоб дати можливість почати розповідь та «розкритись», а досліднику – відслідкувати загальну картину ставлення людини до себе і членів сім'ї та зрозуміти, яким є психологічний клімат у родині. При аналізі відповідей можна відзначити те, що більшість опитаних описували себе як звичайних людей, що опинились у складній ситуації, однак три респондентки, розповідаючи про себе вказували на те, що ситуація, яка виникла в сім'ї у зв'язку з інвалідністю дитини, дещо змінила їх особистісні якості: *«...мені здається я тепер маю загартований характер...»*; *«...завжди намагаюсь не лінуватись, не здаватись, йти «до кінця», хоч іноді важко...»*, *«...побачила, що емоції не допомагають, а тільки гірше стає, привчаю себе бути більш стриманою, спокійною...»*.

У розповідях учасників інтерв'ю про сім'ю і відносини з членами родини превалюють позитивно забарвлені висловлювання, які підкреслюють довірливе та доброзичливе ставлення членів сім'ї один до одного: *«...може це звучить банально, але чоловік для мене це велика підтримка та опора...»*, *«...ми намагаємось все вирішувати разом...»*; *«...головне в нашій сім'ї – це взаєморозуміння, без цього просто неможливо будувати стосунки...»*. Але згадували респонденти і про кризові моменти в стосунках, що були пов'язані з інвалідністю дитини і тривалим процесом реабілітації: *«...ми не були готові ні морально ні фінансово до такої ситуації, сварились, часто не розуміли один одного, але якось все налагодилось...»*, *«...я знаю сім'ї, які не витримують таких випробувань, хтось може справитись, а хтось ні, в нашій сім'ї також було багато проблем і, насправді, дуже важко... постійно знаходишся в стресі, іноді просто хотілось плакати від безсилля, сварилась із чоловіком з батьками, але потім збираєшся, заспокоюєшся і йдеш далі...»*.

Описуючи власний досвід реабілітації дитини з КІ, респонденти в основному вказували на ті проблеми, які в них виникали: наголошували на важливості ранньої діагностики порушень слуху, адже виявлення їх в ранньому віці (з народження до 3 років) дає можливість раніше встановити КІ (з 10 місяців) для кращої реабілітації та соціалізації дитини; зазначали, що процес

довготривалий (5-6 років) і дитина не зможе заговорити просто тому, що їй встановили КІ, для цього потрібно постійно працювати з кваліфікованими фахівцями; констатували й те, що КІ потребує регулярної корекції налаштувань, для чого необхідно їхати до Києва в Інститут отоларингології ім. проф. О. С. Коломійченка. Одна з учасниць, описуючи свій досвід реабілітації дитини, відзначила: *«...чомуś всі вважають, що операція все вирішить, а про те якою важкою буде реабілітація ніхто не думає...»*.

Оцінюючи відмінності реабілітації дітей з КІ від реабілітації дітей із слуховими апаратами або глухонімих, більшість опитаних вказали, що тут існує кардинальна різниця в методиках і підходах до слухомовленнєвого розвитку, тож ті реабілітаційні центри, що займаються реабілітацією дітей з слуховими апаратами або глухонімих, не відповідають потребам дітей з КІ: *«...у нас є «Джерело», наприклад, але там використовують зовсім інші методики, а нам для реабілітації треба їхати або в інші області, або в столицю, а там не можна потрапити без черги, або чекати виїзних занять, а це втрата часу для нормального розвитку дитини...»*, *«...я консультуюсь з працівниками «Джерела», але комплексної реабілітації дітей з КІ там немає... було б чудово якби ми могли проходити реабілітацію там...»*.

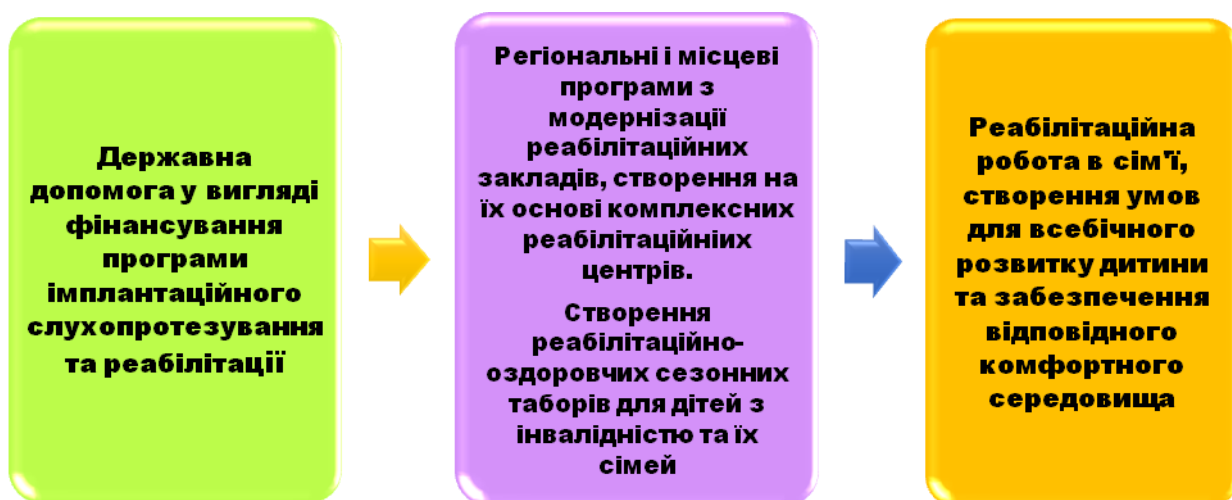
На запитання які умови проходження реабілітації може забезпечити держава, майже всі опитані вказали, що на сьогоднішній день існує державна програма з безкоштовного встановлення КІ, що значною мірою полегшує ситуацію, адже операція дороговартісна і не кожна родина могла б її собі дозволити, але тут є проблема її своєчасності, як уже зазначалося раніше, рання діагностика і проведення імплантації є вирішальними. Одна з респонденток з цього приводу вказала таке: *«...є державна програма проведення операцій і встановлення КІ, це чудово, що люди мають таку можливість, але черга велика, якщо пізно діагностували порушення, то можна і не встигнути, я чула, що люди все одно збирали кошти, щоб десь за кордоном зробити операцію і не втратити час...»*.

Роль місцевої влади опитані бачать у сприянні реабілітації дітей з КІ. Вони відзначають, що в Запоріжжі вже існують реабілітаційні заклади, на основі яких після проведення модернізації матеріально-технічної бази та відповідного навчання персоналу можна було б створити центр для реабілітації дітей з КІ: «...у нас чудові фахівці є, мені здається не вистачає ініціативи, ну і фінансування відповідного, щоб зробити центр для таких дітей як у нас...».

Деякі інформанти вказували, що велике значення в процесі реабілітації відіграє роль сім'ї та оточення: «...якби можна було поєднати і реабілітацію і відпустку, наприклад, щоб мати можливість провести час разом...»; «...у мене дві дитини в сім'ї, а чоловік постійно на роботі, якщо поїхати на реабілітацію, то виникає проблема з ким буде інша дитина...».

Більшість опитаних батьків вважають, що при забезпеченні відповідного середовища та атмосфери реабілітація може відбуватися більш ефективно. А присутність членів власної сім'ї та сімей з такими ж проблемами може мати ще й психотерапевтичний ефект, коли відбувається обмін досвідом та є підтримка і взаємодопомога.

Уявлення батьків про можливу підтримку і взаємодію з органами влади в процесі реабілітації дітей з КІ проілюстровано на рисунку 1.

Рис. 2. Взаємодія держави, регіональних і місцевих органів влади та сім'ї в процесі реабілітації дітей з КІ

При відповіді на питання, які потреби в сімей з дітьми з КІ вони можуть назвати, більшість інформантів вказувала на потреби фінансового забезпечення процесу реабілітації, бо він є тривалим та майже повністю залежить від матеріального стану сім'ї: *«...треба якось знаходити гроші на всі заняття, поїздки, розвиток, бо хочеш дати дитині найкраще, щоб вона нічим від інших не відрізнялась...»*; *«...про благодійну допомогу якось навіть незручно просити, адже вважається, що лікування вже пройшло, сама ж операція успішна, а в інших людей дітки з більш тяжкими хворобами, їм допомога потрібніша, от і лягає весь фінансовий тягар на плечі батьків, а реабілітація ж це не на один день, тож і кошів треба досить багато...»*; *«всі заробітки і основні і додаткові йдуть на це, а на відпочинок якийсь вже не вистачає ні сил ні грошей...»*.

Також респонденти часто вказували на брак знань у педагогіці і психології та недостатню обізнаність з методиками реабілітації дітей: *«...реабілітаційних центрів для таких дітей два чи три на всю країну, та туди й не потрапиш, то грошей немає, то черга, можна самим займатись, але це дуже важко і за роботою часто не встигаєш і не знаєш як це робити...»*; *«...треба стільки всього прочитати було і дізнатись, стільки помилок зробити, а потім виправляти, що я сама зараз можу тренінги проводити...»*; *«...не вистачає розуміння як правильно, особливо коли дитина ще маленька, обов'язково треба, щоб хтось цьому навчав таких батьків, як ми...»*.

Більше третини опитаних вказали, що мають потребу в інформаційній та консультативній підтримці: *«...не знаєш куди звертатись, чим тобі можуть допомогти...»*; *«...треба і зібрати і подати документи, хотілося б щоб можна було отримати консультацію...»*; *«...самим про все треба шукати інформацію, а можливості та час не завжди на це є, а якби був якийсь сайт чи група підтримки, чи просто інформаційні буклети...»*.

Ще однією проблемою, про яку згадували учасники інтерв'ю, була потреба в комунікації та обміні досвідом з іншими сім'ями та організації спільного дозвілля. Респонденти зазначали, що основна комунікація з іншими батьками, які мають подібну ситуацію, відбувається онлайн на різних форумах, де вони

обмінюються досвідом, а от спілкування в реальному житті їм не вистачає. До того ж поради в соціальних мережах є далекими від професійних консультацій, а інформацію обов'язково потрібно перевіряти, щоб не стати жертвою маніпуляцій чи шахрайства: «...знаходжу мам, з тими самими проблемами в Інтернеті, на форумах в різних соціальних мережах, ділимося між собою проблемами, якимись корисними порадами, а от в реальному житті майже немає таких контактів...»; «...я думаю є потреба контактувати з такими ж сім'ями, щоб діти могли між собою спілкуватись, бачити, що є інші такі як вони і батьки також можуть поділитись своїм досвідом...»; «...не вистачає розуміння моїм оточенням і суспільством взагалі тих проблем, з якими я стикаюсь кожного дня, дуже хочеться мати можливість не самій «варитись в цьому», а мати людей поряд, що розуміють, можуть підтримати, щось підказати як краще зробити...».

Проаналізувавши відповіді всіх респондентів з цього питання, було визначено, що вони мають певну повторюваність та їх можна згрупувати в чотири блоки, що відображено на рисунку 2.

Рис. 2. Потреби сімей, що мають дітей з КІ

Вивчивши потреби та побажання сімей у яких є діти з КІ, варто відзначити, що значну їх частину можна задовольнити шляхом утворення комплексного реабілітаційного центру, який дозволить проводити реабілітаційні заходи,

надавати інформаційні та освітні послуги для батьків, навчати їх не тільки новітнім методикам, а й давати можливість спільного проведення дозвілля та комунікації з такими ж родинами, що позитивно впливатиме на результативність реабілітаційних процесів. За умови комплексного підходу до реабілітації і створення психологічно комфортного середовища можна досягти значних успіхів в соціалізації дітей з КІ, їх інтеграції в суспільство та всебічного гармонійного розвитку, що і є основною метою як батьків, так і держави.

Таким чином, проведене емпіричне дослідження громадської думки дозволило виявити найбільш життєздатні практики земського призріння та побачити, як вони можуть бути реалізовані в умовах сучасної системи соціальної роботи на рівні регіону, об'єднаної територіальної громади та організації (Додаток Б). Застосування методу фокусованих групових дискусій зробило можливим глибинне вивчення відмінності в розумінні досліджуваної теми та допомогло з'ясувати думки й уявлення тих, хто виступає як суб'єкт соціальної роботи, а використання методу глибинних інтерв'ю з цільовою групою дало можливість проаналізувати позицію клієнтів закладів соціальної роботи та визначити їхні потреби в підтримці на різних рівнях.

РОЗДІЛ 4 МОЖЛИВОСТІ ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗЕМСЬКОЇ СПАДЩИНИ В СУЧАСНІЙ СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

4.1. Потенціал земського ренесансу в регіональній моделі соціальної роботи

Реалізація концепції соціально-сервісної держави в умовах децентралізації виступає сьогодні одним із потужних викликів для українського суспільства. Природним засобом його подолання є створення дієвої регіональної моделі соціальної роботи. Оскільки публічно-управлінські механізми соціального замовлення мають відігравати в останній провідну роль, то впровадження через них соціальних програм та проєктів повинні вмещувати в собі провідний сучасний та історичний досвід. Ренесанс і подальший розвиток земських практик соціальної роботи виглядають, в цьому руслі, абсолютно доречними. При цьому при розробці рекомендацій з їх ефективного запровадження ми відштовхуємося від принципу обмеження пошукового коридора соціологічною парадигмою соціальної роботи, з одного боку, і життєздатністю окремих елементів земського призріння – з іншого.

Як і 150 років тому в губернських та повітових земствах, так і сьогодні на рівні обласних і районних рад, особливу увагу отримала проблема бідності населення. При цьому, як гласні в минулому, так і сучасні місцеві депутати, найгострішим моментом в ній визначають те, що діти більш вразливі перед проявами бідності, ніж дорослі. Виниклим у різні часи, але схожим по суті, варто вважати й постулат про спрямованість соціальноорієнтованих практик на усунення чинників вразливості, характерних для віку та умов життя дитини [297, с. 202]. Тому, виходячи з історичного досвіду земського призріння, щоб забезпечити найкращий результат у боротьбі з безліччю взаємопов'язаних вимірів бідності, сучасна вітчизняна система соціальної роботи повинна не тільки узгоджуватися з іншими соціальними сферами, але і враховувати попит та пропозицію спеціальних заходів, відповідати більш широким пакетам заходів у сфері соціальної та економічної політики і системам фінансування та управління.

Відтак, логічною, на нашу думку, є теза про можливість інставрації історичного досвіду земського призріння в тих сегментах соціальної та соціально-педагогічної роботи з дітьми, які існують у сферах освіти й охорони здоров'я.

Програми, що забезпечують доступ до освіти, важко оцінити через відсутність інформації про особисті витрати на освіту. Батьки часто платять офіційні і неофіційні внески за навчання своїх дітей, за шкільне приладдя, підручники, транспорт та інші послуги [219, с. 312]. Виходячи з досвіду земського призріння, можливий шлях зменшення витрат батьків – це передбачена регіональна програма, націлена на зменшення або ліквідацію окремих офіційних внесків; однак вона відшкодовує не всі витрати. Запровадження програми шкільного харчування здатне усунути частину витрат на освіту. Отже, забезпечення рівного доступу до якісної освіти в сучасних умовах досягається, передусім, ужиттям заходів із покращення фінансування системи освіти [404]. При цьому необхідно уникнути формалізму в бюджетній політиці та застосувати нові технології бюджетування, що мають мінімізувати суб'єктивні моменти в механізмі розподілу фінансових ресурсів, включити механізми коригуючих коефіцієнтів, що враховуватимуть коефіцієнти кореляції між затратами на освіту і кількістю учнів та інфраструктурний аспект регіону – соціально-економічний і демографічний, а звідси і застарілість шкільної інфраструктури: будівлі, обладнання, техніку тощо [219, с. 401].

Перспективу, на нашу думку, мало б і відродження досвіду українських земств у питанні оплати за навчання окремих категорій учнів середніх спеціальних та студентів вищих навчальних закладів. Тим більше, що подібні соціальні програми вже реалізуються сьогодні згідно з рішеннями Вінницької, Запорізької та Івано-Франківської обласних рад. Хоча кількість учасників їх є нечисельною й обмежена вона такими категоріями, як обдаровані діти, діти-сироти, а також діти травмованих або загиблих учасників АТО/ООС, революції Гідності [354]. Приклад таких рішень відіграв би роль і при створенні позитивного іміджу місцевої влади, і при вирішенні питання доступності освіти. Алгоритм реалізації соціальної програми міг би бути досить простим: 1) подання заяви та

документів, що підтверджують право участі в програмі, до обласного департаменту освіти; 2) прийняття рішення про включення дитини до переліку учасників із затвердженням останнього на сесії; 3) укладання тристоронньої угоди між навчальним закладом, місцевою владою та батьками дитини про плату за навчання з місцевого бюджету; 4) переведення відповідних коштів, або на рахунок навчального закладу або батьків учасника програми з обов'язковим посеместровим підтвердженням останнім вдалого закінчення семестру і, відповідно, свого статусу студента. Утім, згідно з досвідом минулого, не зайвим було б залучення до кошторису такої соціальної програми не лише фінансів з місцевого бюджету, а й благодійних внесків. Надходження останніх могло б відбуватися з боку місцевих промисловців та підприємців, передусім, представників крупного та середнього бізнесу. Тим більше, що останні є зацікавленими у прийнятті на роботу висококваліфікованих молодих спеціалістів, але участі в підготовці їх не беруть.

Крім того, відродження практик земського призріння в сучасній соціальній роботі з учнями закладів професійно-технічної освіти може відбутися виходячи з того, що остання вибудувана в площині соціального супроводу та допомоги. Перспективними, в цьому руслі, нам вважаються такі моменти: 1) впровадження договірної основи у сфері співпраці закладів профтехосвіти та соціальних служб; 2) використання історичного вітчизняного, а також іноземного досвіду у створенні відділів соціальної роботи при закладах профтехосвіти; 3) організація та проведення спеціалізованих програм, проєктів, що містили б у собі консультативну та тренінгову складові з подолання психологічних, соціально-психологічних, соціальних, правових та інших проблем учнів; 4) підвищення якості соціального супроводу дітей з інвалідністю, дітей із малозабезпечених сімей, дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування спільно із соціальними службами для сім'ї, дітей та молоді; 5) створення та підтримка в соціальних мережах груп взаємодопомоги для випускників, де останні могли б отримувати консультативні та юридичні послуги, брати участь у різних тренінгах, користуватися інформаційними послугами тощо [130, с. 66].

Виходячи із змісту першого пункту, до головних завдань відділів соціальної роботи в закладах профтехосвіти могли б бути віднесені: діагностування особистісних рис характеру учня і групи; виявлення загальних та особистих соціальних проблем, що існують у групах; залучення допоміжних соціальних та соціально-педагогічних методик для роботи викладача з учнем, групою та батьками; налаштування спільної дієвої взаємодії з органами соціального захисту, відділами по роботі з неповнолітніми, іншими установами в інтересах вирішення соціальних проблем підлітків.

Згідно, наприклад, з пунктом третім мета міжвідомчої соціальної програми адаптації дітей-сиріт, які випустилися з професійно-технічних навчальних закладів, полягала б у всебічній допомозі в соціалізації названої категорії осіб у період переходу до повноцінного самостійного життя. Завданнями її можна було б визначити ознайомлення з основами законодавства України з питань забезпечення прав дітей-сиріт, формування навичок самостійного вирішення особистісних складнощів, проведення соціально-психологічних консультацій щодо налагодження з проблем міжособистісних стосунків, надання допомоги у вирішенні складних життєвих обставин, проведення роботи з найближчим оточенням щодо сприяння вирішенню соціальних і соціально-психологічних проблем. Невід'ємною складовою такої програми мав би стати міжвідомчий соціальний проєкт із працевлаштування дітей-сиріт, які випустилися з професійно-технічних навчальних закладів. У переліку його базових елементів варто було б поставити добір місця роботи з урахуванням професії, набуття вмінь і комунікативних навичок, пошук можливих шляхів підвищення кваліфікації, досягнення домовленості з роботодавцями щодо створення належних умов трудової адаптації та можливого додаткового навчання на робочому місці [130, с. 66].

Щоб сприяти отриманню дітьми доступу до медичного обслуговування, соціальна робота повинна бути спрямована на подолання фінансових, фізичних або культурних бар'єрів. Наразі центрами соціальних служб здійснюється соціальний супровід сімей і дітей з метою спрощення доступу до медичного

обслуговування [34, с. 5]. На нашу думку, гарною ініціативою могла б стати субсидійована державою програма медичного страхування, призначена для бідних та уразливих груп населення. Програми медичного страхування обмежують медичні послуги, на які вони поширюються: ліки або спеціалізована медична допомога можуть не входити в їх сферу дії. Окремі види послуг можуть передбачати доплати, які найбідніші верстви населення не можуть собі дозволити. Також можуть виникати неофіційні витрати, які програми соціального захисту не враховують.

Разом з цим, за підтримки Міністерств соціального захисту й охорони здоров'я та під загальним керівництвом профільних виконавчих структур органів місцевого самоврядування на обласному рівні в Україні могли б бути реалізовані регіональні соціальні програми зі створення комплексних реабілітаційних центрів для дітей з інвалідністю. Вони були б цілком доречними в контексті розбудови концепції соціально-сервісної держави, відповідали б світовим інноваційним тенденціям теорії та практики соціальної роботи, корекційної педагогіки, медицини, а також виступали б прикладом інставрації вітчизняного історичного досвіду у сфері розбудови соціально спрямованих закладів (див. 2.2. та 3.1.).

Такі соціальні програми являли б собою наступний крок у модернізації не лише зведених у роки незалежності реабілітаційних центрів, а й інтернатних лікувально-оздоровчих закладів для дітей з вадами здоров'я дорадянського і радянського часу побудови. Оскільки ці установи, зазвичай, складаються із лікувально-профілактичних, фізіотерапевтичних та житлових корпусів, то зведення поряд спеціалізованої паркової зони призвело б до створення комплексного реабілітаційного центру [167, с. 255]. Відсутність між архітектурним та парковим сегментами останнього значної територіальної дистанції робило б реабілітацію дітей з інвалідністю більш ергономічною, зручною та ефективною. Поєднання в такому центрі кабінетних та вуличних занять в єдину технологію дозволило б створити для відвідувачів умови всебічної реабілітації і розвитку в атмосфері відпочинку.

Модернізація в межах зазначеної соціальної програми не призвела б до перепрофілювання раніше існуючого закладу. Вона б лише розширила можливості останнього, оскільки поповнила б процес кабінетної фізіотерапевтичної, психоемоційної та соціальної реабілітації заняттями на вуличних майданчиках, в основу яких були б покладені техніки естето-, арт- та природотерапії. У відповідності до спеціалізації центру паркові локації та майданчики повинні зводитися з урахуванням можливості проведення на них занять з іпо-, зоо-, аква-, аромо-, сміхо-, літо-, дендро-, фіто-, лого-, праце-, аніма-, гештальт-, натурпсихотерапії [257, с. 54]. Доречним, на нашу думку, тут є приклад функціонування чи не єдиного в нашій країні комплексного реабілітаційного центру «Пролісок», підпорядкованого Управлінню праці та соціального захисту населення Уманської міської ради. Розрахований на дітей віком від 2 до 18 років він спеціалізується на ранній соціальній, соціально-медичній реабілітації, а також індивідуальному навчанні дітей з інвалідністю 1-7 класів [367]. Курс відновлення та розвитку в ньому можуть проходити діти з порушеннями зору, слуху, опорно-рухового апарату, інтелектуальними вадами та ураженнями центральної нервової системи. Соціальну та емоційну реабілітацію в центрі проходять і батьки дітей з інвалідністю. Поряд з вищеперерахованими, персонал закладу використовує ще й методики тьюторського супроводу, Марії Монтессорі, програми «Малютко» та «Дитина». Цікавим, також, у майбутньому буде й приклад реабілітаційного парку, що створюється зараз при Хортицькій національній навчально-реабілітаційній академії (м. Запоріжжя).

Відтак, періодичні, постійно повторювані курси відновлення і розвитку є невід'ємною складовою в житті дітей з вадами здоров'я. Вони є константною паралеллю соціалізації та виховання. Комплексний реабілітаційний центр має стати тим локусом соціальної інтеграції, фізичного та інтелектуального відновлення, інклюзії, через який соціум допоможе дітям і підліткам з інвалідністю змодельовати у свідомості невикривлений спосіб якості життя. Як організаційна система з усталеними, постійно діючими, соціально спрямованими

практиками він стане майданчиком для повноцінного включення в суспільство дітей з особливими потребами.

У межах цієї міжрегіональної програми, за аналогією з літнім санаторним відпочинком вихованців Олександрівського хутора-училища для глухонімих, можна було б реалізувати соціальний проєкт. Сутність його полягла б у допомозі сім'ям з дітьми з інвалідністю в організації літнього відпочинку. У руслі започаткованого нещодавно соціального замовлення логічно було б провести конкурс, учасниками якого стали б як державні, так і приватні санаторії, оздоровчі профілакторії, бази відпочинку. Мета останнього визначалася б відбором кращої пропозиції щодо надання медико-терапевтичних, соціальних, розважальних послуг означеним сім'ям в умовах відпочинку. Критеріями відбору, в цьому контексті, були б ергономічність, доступність закладу, або його окремої спеціалізованої рекреаційної зони, професіоналізм персоналу, готовність керівництва чи власника коригувати умови проживання відпочиваючих у зв'язку з їх особливими потребами (приготування дієтичної чи діабетичної їжі, організація дозвілля у відповідності з можливостями дітей тощо). Як додаткову опцію можна було б розглянути привабливість та мальовничість оточуючої території, наявність історичних пам'яток, курортно-оздоровчих локацій, що внесло б у відпочинок елемент інклюзивно-реабілітаційного туризму.

У ході реалізації соціального проєкту сім'ї, діти яких мають схожі або однакові вади здоров'я, об'єднувалися б у мікрогрупи кількістю від двох до десяти родин. Після вибору місця відпочинку мала б укладатися тристороння угода між закладом, що виграв конкурс, родиною та відповідною соціальною службою, що бере участь у регіональній програмі. У змісті останньої визначався б термін відпочинку та умови проживання, перелік обов'язкових та додаткових послуг і процедур, принципи оплати за перебування. При цьому, на нашу думку, остання не повинна здійснюватися за рахунок виключно бюджету місцевої влади. Потрібно передбачити доречність як часткової оплати з боку родини, так і грантодавців чи благодійників.

Продовження розвитку тих напрямів соціальної роботи з людьми похилого віку, в яких простежуються елементи земського призріння (див. 3.1.), також може відбуватися в руслі запроваджуваного соціального замовлення. При цьому тут доцільно, на нашу думку, використовувати обидва його різновиди – і програмно-цільовий, і конкурсний. Перший, безумовно, пов'язаний із підвищенням ефективності та якості діяльності підпорядкованих органам місцевої влади будинків-інтернатів для літніх людей та геріатричних установ. Оскільки спеціалізація їх полягає в наданні соціальних послуг на стаціонарній основі, то логіка покращень, з одного боку, полягає у подальшому впровадженні державних стандартів і технології Total Quality Management [269, с. 28]. Доречним у цьому спектрі стало б, наприклад, запровадження послуг денного догляду, підтриманого проживання, соціальної реабілітації, а також просвітницьких послуг на зразок інституту третього покоління. Крім того, варто було б подумати про надання можливості мешканцям таких закладів тимчасово, за власним бажанням і дозволом медперсоналу, залишати останні. Можливо графік відвідування друзями або родичами доцільно зробити більш гнучким. З іншого боку, Міністерство соціальної політики постійно наполягає на концентрації уваги керівництва і персоналу цих закладів саме на якісному соціальному обслуговуванні і відмові від додаткових чи вторинних функцій. Мова може йти в означеному напрямі про відмову від промислових і переробних виробництв та підсобних господарств. Але в такому разі невпинно постає питання про господарську самодостатність закладів для літніх осіб і перетворення їх на повністю дотаційні.

Утім, варто звернути увагу на той факт, що дев'яносто існуючих наразі в Україні, підпорядкованих органам публічного управління та адміністрування, закладів геріатричного спрямування недостатньо для задоволення потреб суспільства. Якщо додати до них ще пансіонат для ветеранів війни та праці, 151 психоневрологічний інтернат, 321 стаціонарне відділення територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг), то показник організаційної потужності сягне лише можливостей обслуговування декількох десятків тисяч людей [373]. Але внаслідок кризи сім'ї, руйнації традиційних

цінностей щодо ставлення і догляду за батьками, у зв'язку із багаточисельними прикладами наявності значної територіальної віддаленості між літнім і молодшим поколіннями однієї родини, зростання кількості абсолютно самотніх осіб похилого віку в країні постійно зростає попит на заклади подібного типу. Неабияке значення в цьому переліку відіграє й відсутність часу для особистого догляду дітей за літніми батьками з економічних причин – в Україні на сьогодні спрацьовує закон збіднілого суспільства – максималізація часових витрат на заробіток коштів для виживання в дітей мінімалізує їх увагу до батьків [114, с. 106]. За відсутності прямої статистики, згідно з опосередкованими підрахунками деяких фахівців, в нашій державі наразі налічується понад мільйон літніх людей, які потребують стороннього догляду [373]. Вихід, певною мірою, міг би бути знайдений у відкритті невеликих приватних геріатричних пансіонатів та будинків-інтернатів для літніх осіб сімейного типу. Підґрунтя для цього у нас уже існує, на що вказує діяльність близько двох тисяч нелегальних та напівлегальних приватних організацій з догляду за означеною категорією громадян. Введення їх у правове поле дозволило б упорядкувати відносини між власниками і державою, інституціоналізувало б у їх стінах Державні стандарти соціального обслуговування, забезпечило б якісний догляд за мешканцями. Такий крок став би у майбутньому запобіжником тих трагічних подій, що відбулися в нелегальному приватному будинку престарілих у Харкові у січні 2021 р. Крім того, тут чітко простежується ренесанс земського Patronage familial (див. підрозділ 2.2.).

Було б не зовсім вірним стверджувати, що сучасний стан речей у сегменті діяльності приватних геріатричних пансіонатів сумнівного рівня легальності є проявом розвитку в Україні громадянського суспільства. Він радше нагадує період первинного накопичення досвіду і капіталу та потребує втручання влади. Дієвим у цьому сенсі, на нашу думку, був би згаданий вище публічно-управлінський механізм конкурсного соціального замовлення. За допомогою нього можна було б упорядкувати відносини і навести певний лад, провести «фільтрацію» і «селекцію» приватних геріатричних закладів, стимулювати

бюджетними дотаціями розвиток кращих із них. Невід'ємними кроками реалізації такого механізму стало б створення реєстру провайдерів та отримувачів соціальних послуг, органу ліцензування, акредитації та контролю за їх діяльністю. Варто зазначити, що перший крок на цьому шляху вже зроблено створенням Національної соціальної сервісної служби, яка, на жаль, перебуває досі без чітко визначених функцій, штату та повноважень.

Якість соціальних послуг у геріатричних закладах публічного та приватного секторів знаходиться у прямій залежності від рівня професіоналізму їх персоналу, який повинен проходити навчання та підвищення кваліфікації з питань догляду за особами літнього та похилого віку, особами з інвалідністю та надання їм першої медичної допомоги. Для окремих категорій працівників логічним було б також запровадження супервізії. За аналогією з історичним досвідом земств у сфері просвітницької лекційної роботи (див. підрозділ 2.2.), діяльністю товариства «Знання» як їх соціокультурного наступника, для означеної категорії професій об'єктивно необхідним стало б проведення навчальних курсів. Організація та проведення їх також може проводитися в межах конкурсного соціального замовлення. Лекторами та тренерами доцільно було б запрошувати провідних викладачів місцевих вищих навчальних закладів, які готують фахівців за спеціальностями «Соціальна робота», «Психологія», «Соціальне забезпечення», «Соціологія», «Менеджмент організацій».

В умовах кризи вітчизняної солідарної пенсійної системи, а також з метою підвищення престижу та рівня соціального захисту, покращення професійного іміджу соціального працівника, забезпечення стійкості кадрового складу соціальних служб є доцільною, на нашу думку, ініціатива досвіду впровадження емеритури українськими земствами (більш детально див 2.4.). Ця ідея повністю вкладається в концепцію сучасної пенсійної реформи, важливе місце в якій належить створенню недержавного пенсійного забезпечення. У цьому руслі, якщо здійснити порівняльний аналіз останньої та досвіду впровадження земських емеритальних й пенсійно-страхових кас можна виявити багато схожого, а саме:

- 1) хоча нормативна база протікання обох цих різночасових процесів була

розроблена на урядовому рівні, реалізація, організаційно-управлінська підтримка, фінансове, економічне, кадрове забезпечення їх повністю перекладене на органи місцевого самоврядування, чим держава ніби визнавала свою неспроможність вирішення місцевих соціальних проблем; 2) функціональні механізми, організаційне оформлення, принципи грошового наповнення та витрачання фондів як у пропонованих недержавних пенсійних закладах, так і в земській емеритурі мають у своїй основі риси корпоративності; 3) відповідальність за поповнення особистих пенсійних рахунків лягає на їх власника та організацію де він працює; 4) сутність взаємних зобов'язань між суб'єктом (земською емеритальною касою чи недержавним пенсійним фондом) та об'єктом (земською губернською управою і земськими службовцями в минулому; організацією та співробітниками – на сьогодні) комунікативного простору визначена сплатою щомісячних пенсійних внесків останнім й виплатою пенсій з особистих рахунків першим по досягненню клієнтом пенсійного віку, а розмір таких виплат знаходиться у прямому зв'язку з показниками стажу роботи й розміру заробітної плати власника рахунку; 5) позачасовими, універсальними можна вважати принципи спільної участі співробітника та роботодавця у формуванні пенсійного забезпечення першого, досягнення прийняттого розміру щомісячних виплат після виходу його на пенсію, визначення розміру пенсії згідно з існуючими актуарними методиками, співрозмірність внесків співробітника та організації до особистого пенсійного рахунку, можливість прогнозування пенсійної програми в часовій перспективі, привабливість пенсійних внесків особистісного характеру [129, с. 46].

Відправним моментом у ході залучення співробітників соціальних служб, закладів соціального обслуговування різних форм власності, соціальних працівників до корпоративного пенсійного забезпечення є розуміння того, що збереження державної солідарної пенсійної системи – це узвичаєна норма сучасного способу суспільної справедливості і відправний крок у створенні недержавних пенсійних закладів. При цьому, в історичних і сучасних практиках присутні два різновиди останніх – корпоративно-паритетний та корпоративно-

особистісний. У першому випадку внески на особистісний пенсійний рахунок мають здійснюватися і співробітником, й організацією в пропорції від 50:50 до 70:30 відсотків. Кошти, при цьому, вкладаються в цінні папери, що обумовлює гарантовану прибутковість внесків. У другому випадку співробітник, за змістом страхової угоди, має бути єдиним поповнювачем свого рахунку, а організація виступає у ролі внутрішнього фіскала або посередника між членом свого трудового колективу і недержавним пенсійним закладом. Відповідальність за розмір і термін виплати пенсії таким чином, повною мірою перекладається на громадянина. Роботодавець лише має встановлювати умови та норми корпоративного пенсійного страхування для учасників програми, а також, згідно з терміном, утримувати та передавати до недержавного пенсійного закладу частину їх зарплати, відстоювати інтереси співробітників та власні перед пенсійно-ощадним закладом [250, с. 105].

На нашу думку, у вітчизняних реаліях, при поширенні корпоративної недержавної пенсійної системи в трудових колективах соціальних служб та закладах соціального обслуговування, було б найбільш логічним запровадження першого – корпоративно-паритетного – різновиду [343, с. 52]. Підтвердженням її виступає аналіз як земського, так і сучасного європейського досвіду.

При цьому поширення недержавної пенсійної системи серед трудових колективів означених закладів доцільно було б здійснювати під контролем органів місцевого самоврядування, профспілок та громадсько-правових організацій. З боку влади повинні обов'язково запроваджуватися санкції щодо персоналу та керівництва недержавного пенсійного фонду в разі нецільового використання внесків, розтрати коштів, свідомого доведення його до банкрутства, умисного нанесення збитків вкладникам тощо. Має також зберігатися можливість удосконалення угод та інших профільних нормативно-правових документів, реалізація якої може відбутися за ініціативою персоналу соціальних закладів та при взаємній згоді із фондом, а принципи фінансової, правової та соціальної взаємної відповідальності між останніми мають бути непорушними.

Таким чином, відродження забутих та розвиток існуючих практик земського призріння на регіональному рівні можливі в межах створюваних сьогодні публічно-управлінських механізмів програмно-цільового та конкурсного соціального замовлення. Принципи та алгоритми першого з них стануть у нагоді для старту і реалізації регіональних програм соціальної допомоги, супроводу і консультування, медичного страхування дітей з бідних сімей, які навчаються у середніх, середніх професійних навчальних закладах, розбудови мережі комплексних реабілітаційних центрів для дітей з інвалідністю, модернізації існуючих геріатричних пансіонатів і будинків для людей похилого віку. Через другий механізм логічним є запуск соціальних проєктів фундації обласних фондів соціальної допомоги студентській молоді з особливими потребами із сімей зі складними життєвими обставинами. Можливо місцеву владу зацікавили б проєкти створення сезонних реабілітаційно-оздоровчих таборів, а також приватних будинків для літніх людей. Разом з цим, задля підвищення соціального престижу і професійного іміджу соціального працівника, з метою покращення менеджменту соціальної роботи, варто було б відродити в соціальних службах та закладах соцобслуговування корпоративно-паритетне недержавне пенсійне забезпечення. Реалізовані через механізми соціального замовлення подібні програми та проєкти вмщували б у собі провідний світовий та власний вітчизняний досвід і сприяли б інституціоналізації регіональної системи соціальної роботи в нашій державі.

4.2. Можливості відродження земських практик у соціальній роботі в об'єднаних територіальних громадах

Спрямована на децентралізацію реформа державного устрою в Україні невинно актуалізує питання змінення моделі місцевої соціальної роботи. Ефективність його на рівні об'єднаних територіальних громад знаходиться в прямій залежності від впровадження новітніх, оптимізації існуючих та відродження забутих соціально спрямованих практик. Інституціоналізованим у

межах соціологічної парадигми елементам земського призріння могло б бути відведене серед них не останнє місце.

Виявлення та діагностика соціальних проблем і патологій виступали одним із головних завдань земських переписів (див підрозділ 2.1.). Утім, ще в імперський період справа проведення останніх була передана Центральному статистичному комітету, а за губернськими земствами лишилася лише можливість реалізації вибіркового соціально-статистичних досліджень. Централізація статистичної справи досягла максимуму в межах розвитку радянської командно-адміністративної системи. Цей процес отримав галузеве підпорядкування, й використання земських методик у ньому простежувалося на рівні звітної документації обкомів партії, районних собезів, колгоспів та радгоспів.

На сьогодні вертикальний принцип відомчо-галузевого збирання та обробки статистичної інформації, незважаючи на впровадження комп'ютерних технологій, не повною мірою відповідає вимогам часу. Недосконалість використаних при його застосуванні методик, навіть на прикладі проведеного в кінці 2019 р. електронного тестового перепису населення України, не витримала критики з боку науково-дослідних кіл [110]. Тому в умовах децентралізації постала необхідність відродження «місцевої» статистичної справи, прикладом чого може вважатися паспорт громади. Форма останнього затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 року № 214 (Додаток до Методики формування спроможних територіальних громад).

Паспорт громади являє собою документ, що містить інформацію про її територію, земельний фонд, склад та зайнятість населення, бюджет, публічно-управлінський устрій. Зміст його умовно поділяється на три блоки – економічний, соціальний, екологічний. Утім, як зазначила радник з децентралізації Чернігівського Центру розвитку місцевого самоврядування Л.Чабак, кожна громада складає його залежно від власних можливостей та бажання. «Дехто підійшов до цього процесу відповідально і має детальний документ, – підкреслила вона, – а хтось – з мінімальними зусиллями, заповнивши лише форму...» [216].

Виходячи з мети нашої дисертації, ми пропонуємо створення соціального паспорта об'єднаної територіальної громади, зміст якого більш розлого і повно деталізував би картину стану соціальної роботи на конкретному локальному прикладі. Він міг би стати діагностичним документом внутрішнього користування, на основі якого громада отримала б можливість формулювати і реалізувати стратегію соціального розвитку і підвищення якості життя. В основу його доцільно було б покласти синтез сучасного та історичного досвіду. При цьому під першим розуміються приклади соціальних паспортів, апробація яких відбулася при реалізації грантових проєктів за підтримки ООН, Європейського Союзу, Європейського інвестиційного банку, урядів Великої Британії, Данії, Канади, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Польщі, Швеції, Швейцарії, Японії та Міністерства соціальної політики України. Зазначимо, що пропоновані для заповнення таких соціальних паспортів питання стосуються переважно демографічної ситуації, стану закладів соціального обслуговування, кількості як їх клієнтів, так і тих, хто потребує допомоги. Але в їх переліку відсутні ті, які допомогли б отримати інформацію про соціальну стратифікацію, рівень добробуту місцевого населення, його освіти та професійний склад, характер міграційних процесів. Означені моменти, у свою чергу, містяться в пообщинних та подвірних бланках статистичного опису вибіркового земських переписів 1883 – 1913 рр. [340]. Використання останніх, як основи, доречно ще й з тих міркувань, що розміщені в них питання соціально-демографічного спрямування на 70-90 % збігаються з аналогами в сучасних соціальних паспортах об'єднаних територіальних громад [264, с. 42].

У руслі нашого дослідження, таким чином, соціальний паспорт об'єднаної територіальної громади може бути визначений як інструмент публічного управління місцевим розвитком, що дає можливість оцінити потенціал громади, визначити перевагу в розширенні асортименту та покращенні якості надаваних послуг, створити належні умови для праці населення, підвищення рівня життя громадян, спроможності територіальної громади та представницьких органів вирішувати проблеми власними силами [264, с. 44]. Кількість інформативних

блоків у ньому може бути різною але обов'язковими повинні бути п'ять, описаних нижче.

Під час загальної характеристики об'єднаної територіальної громади, тобто в межах першого блоку, варто надати перелік населених пунктів, що входять до її складу, визначити відстань між ними. Доцільно також навести інформацію про площу і якість ґрунтів, перспективи їх використання. Не зайвою була б й історична довідка, в якій містилася б інформація про виникнення, етапи розвитку, соціальну ретроспективу населених пунктів громади.

Блок соціально-економічного змісту варто скласти з відповідей на питання про бюджет громади (зі вказівкою розміру прибутків та видатків, субвенцій, дотацій, позик, грантових коштів, благодійних надходжень тощо), про суб'єктів промислової, фінансової та підприємницької діяльності (агрохолдинги, агрофірми, фермерські господарства, підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, експлуатації та ремонту сільськогосподарської техніки, відділення банків, позикових товариств та інших фінансових установ, заклади торгівлі, зв'язку, харчування, заклади сфери побутових послуг). Логічно тут було б вказати на аспекти участі суб'єктів економічної діяльності у вирішенні питань зайнятості, екології, благоустрою, меценацтва, благодійності в громаді. Не зайвою була б інформація про тенденції місцевого мікроекономічного розвитку, що окреслило б рівень інвестиційної привабливості, з одного боку, а з іншого, – дозволило б зробити висновок про соціальну відповідальність та увагу місцевої бізнесверхівки до соціальних проблем пересічних членів громади.

Третій блок паспорта має бути присвячений стану соціального простору об'єднаної територіальної громади. Поряд із вказівкою чисельності населення (в цілому і в окремих населених пунктах), детально варто охарактеризувати соціально-демографічну ситуацію за 3-5 останніх років з обов'язковим порівнянням з показниками перших років незалежності України. (Принаймні в земських соціально-статистичних оглядах містився обов'язковий ретроспективний аналіз показників не менш ніж десятирічної давнини. Наприклад, у вибіркових дослідженнях 1913 р. наводилася аналогічна інформація

за 1897 р., 1889 р., 1883 р., 1877 р.). Зріз тут потрібно робити за критеріями народжуваності-смертності, співвідношення статевовікових, професійних, освітніх, етнічних груп. Увагу варто приділити й соціальній стратифікації населення громади, а саме співвідношенню в ній представників трьох основних соціальних класів. Не менш важливою в паспорті була б і характеристика міграційних процесів, критеріями аналізу якої стали б: а) частка населення, залучена до потоків міграції (еміграції, внутрішнього переселення, імміграції), б) частка населення, залучена до каналів соціальної мобільності (висхідної вертикальної, горизонтальної, низхідної вертикальної). Побудована на цій основі дев'яти сегментна матриця класифікації міграційних процесів дозволила б зробити висновки про стан соціального здоров'я, рівень соціального песимізму, якість життя основної маси населення громади. Вона виступила б підґрунтям для розробки і реалізації стратегії місцевого соціального розвитку.

При цьому невід'ємним елементом третього блоку в соціальному паспорті об'єднаної територіальної громади має виступити характеристика тієї частини населення, яка є об'єктом соціальної роботи. До неї, згідно із чинним законодавством, відносяться діти та особи з інвалідністю, особи, яким необхідна паліативна допомога, сім'ї в складних життєвих обставинах, особи, які відбували покарання в місцях позбавлення волі, люди із залежністю, внутрішньо-переміщені особи, постраждалі від насилля та торгівлі людьми, учасники антитерористичної операції та операції об'єднаних сил, діти, які проживають в інтернатних закладах, самотні непрацездатні громадяни, постраждалі та ліквідатори аварії на ЧАЕС, матері-одиначки та інші.

У свою чергу соціальний паспорт не можливий без детального аналізу суб'єктів соціального захисту та роботи – надавачів та провайдерів соціальних послуг, а також прикладів соціальної допомоги на непрофесійній основі, альтернативних форм виховання, опіки, піклування. Щодо останніх варто зазначати кількість прийомних сімей, сімей опікунів чи піклувальників, патронатних вихователів, дитячих будинків сімейного типу із зазначенням кількості дітей, які в них виховуються. У перспективі, при уточненні цих

показників через декілька років варто вказувати на те, як склалася доля таких вихованців, що стане показником ефективності діяльності новаторських форм догляду за дітьми.

У п'ятому блоці доцільно помістити інформацію про наявні на території громади заклади охорони здоров'я, освіти, культури, спорту. Поряд із визначенням їх основної соціальної місії логічним є додання відомостей про участь їх у соціальній та соціально-педагогічній роботі, заходах соціально спрямованого характеру. Наприкінці соціального паспорта варто навести адресу та контакти громадської приймальні.

Одним з важливих напрямків земського призріння, що міг би бути відродженням у сучасності, є сприяння розвитку соціальній кооперації (див. підрозділ 2.4). Правовим підґрунтям для цього виступає Закон України «Про органи самоорганізації населення», прийнятий ще 11 липня 2001 р. і доповнений у 2012, 2018, 2019 роках. Якщо у Києві, обласних центрах та великих містах країни він частково реалізований, то в сільській місцевості – на рівні об'єднаних територіальних громад, цей процес є вкрай уповільненим. Визначені в ньому селищні комітети, як і селянські позиково-ощадні, кредитні товариства, сільськогосподарські спілки 120-річної давнини, можуть стати дієвим форматом розвитку самоуправлінської активності громадян. Поєднуючи в собі риси функції представницької та громадської організації, вони покликані вирішувати питання місцевого значення, реагувати на локальні суспільні, культурно-побутові та інші потреби громадян, забезпечувати створення належних умов їх проживання на відповідних ділянках населеного пункту [278]. Як і їх історичні прототипи, селищні комітети мають створюватися за підтримки органів місцевого самоврядування на принципах відкритості, добровільності та публічності. Об'єднуючи у собі лише частину територіальної громади – мешканців окремого населеного пункту, кутка, вулиці – в перспективі вони можуть стати дієвими соціальними організаціями, що будуть відстоювати свої господарські, поземельні, побутові громадські інтереси при комунікації з такими контрагентами, як інші селищні комітети, фермери, торговельні трейдери, агрофірми. Найбільш дієвими,

вірогідно, вони будуть у тих місцевостях, де сільське населення не є відділеним від засобів виробництва і виступає дрібнотоварними виробниками сільськогосподарської продукції – городини, фруктів, овочів, займається скотарством, бджолярством тощо.

Спираючись на нормативно-правову базу, реалізуючи представницьку та розпорядчо-виконавчу функції, селищні комітети забезпечували б свою ефективність за допомогою механізму прийняття і реалізації рішень щодо витрат коштів, передбачених на благоустрій відповідної території. Тобто, як і їх історичні прототипи, вони, виходячи з потреб локальної соціальної групи, могли б спрямовувати зусилля на охорону довкілля, пам'яток історії й культури, благоустрою території, будівництва й ремонту шляхів, комунальних мереж, підтримку в належному стані центральних та ринкових площ, дитячих та спортивних майданчиків, цвинтарів тощо. Стимулювання розвитку реципрокної та редистрибутивної функцій призведе до сприйняття селищними комітетами зобов'язань щодо допомоги місцевим закладам освіти, культури, спорту, соціального захисту та обслуговування, інтернатним і геріатричним установам (див. розділ 3). Інставрація земського досвіду сприяння розвитку соціальної кооперації, в часовій перспективі, призводитиме до підвищення якості життя місцевого населення, що виступає одним із головних завдань соціальної роботи.

Разом з цим, невід'ємним елементом життєдіяльності селянських товариств і спілок кінця XIX – початку XX ст. були різноманітні – позиково-ощадні, кредитні, благодійні – каси. Сенс відродження їх на сьогодні відсутній, бо функції останніх перейняли на себе волонтерські та благодійні громадські організації, а перших – банківські установи і кредитні спілки. Водночас у межах об'єкта нашої дисертації до себе привертають увагу тогочасні каси взаємодопомоги (див. підрозділ 2.4.), які діяли за принципом «кожному за потребою у скрутні часи» [316, с. 12]. Тим більше цікавою є дієва спроба відновлення їх у радянські часи, коли у 1963 р. було прийнято рішення про урядову підтримку «Позикових операцій кас громадської взаємодопомоги та фондів творчих спілок» [368]. Тобто, на нашу думку, подібні каси взаємодопомоги можуть бути створені при селищних

комітетах. Соціальне завдання їх полягає в акумулюванні коштів односельців для надання їм матеріальної допомоги. При цьому грошовий фонд каси взаємодопомоги має формуватися за рахунок вступних і членських внесків, пені за несвоєчасне повернення довгострокових позик, дотацій органів місцевого самоврядування. Каси взаємодопомоги повинні мати можливість видавати безвідсоткові позики на термін від одного тижня до 10 місяців. Розмір останніх визначатиметься правлінням каси і залежатиме від суми внесків, накопичених її членами. Стимулювання розвитку кас взаємодопомоги на локальному рівні може стати дієвим інструментом для становлення соціально спрямованого механізму отримання матеріальної допомоги, допомагаючи при цьому іншим людям.

Оскільки соціальна робота в об'єднаних територіальних громадах реалізується закладами охорони здоров'я, освіти, культури, опіки, обслуговування, то логічним є створення її інтегрованої моделі. Сутність останньої має полягати в ефективному та економному використанні ресурсів громади для задоволення потреб мешканців з обов'язковим залученням до цього процесу селищних комітетів та органів місцевого самоврядування. Передусім для забезпечення ефективного соціального обслуговування клієнтів на рівні громади варто сформуванню єдиний інформаційний простір, що був би доступним, відкритим та прозорим як для суб'єктів, так і об'єктів соціальної роботи. Створення ефективних механізмів міжвідомчої та міжорганізаційної взаємодії, у свою чергу, дозволило б запровадити такі технології соціальної роботи, які б спрямовувалися на раннє виявлення соціальних проблем, своєчасне реагування на них, комплексний підхід до їх розв'язання, інтеграцію міжнародних, державних і приватних соціальних служб та всіх відповідальних структур. Важливе місце при координації, плануванні та організації системи інтегрованих соціальних послуг мала б відігравати технологія «єдиного вікна». Саме завдяки їй соціальні послуги надавалися б клієнтам з максимальною зручністю та мінімальними затратами. Зорієнтовані на задоволення потреб тих категорій населення, які опинилися у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, останні

повинні надаватися в інтегрованому вигляді, тобто із залученням всіх надавачів послуг або носіїв повноважень, які працюють на рівні громади [348, с. 64-69].

За таких обставин подальшого розвитку отримали б як сучасні напрями та форми соціальної роботи, так і ті, що виникли в період земського призріння, дієвість яких була доведена часом. Серед них особливої значущості в умовах сучасної кризи отримали соціальне забезпечення, пільги та грошова допомога, охорона здоров'я, захист дітей, підтримка людей з інвалідністю, малозабезпечених осіб, сімей з дітьми, людей похилого віку тощо (див. розділ 3). Особливої актуальності в цьому переліку набуває питання зайнятості та працевлаштування. Цікавим і прийнятним, тут, на нашу думку, був би досвід лівобережних та південноукраїнських земств з організації громадських робіт та трудової допомоги (див. підрозділ 1.2.).

У разі інставрації останнього в сучасних умовах доцільно було б дотримуватися таких принципів: 1) громадські роботи та трудова допомога має організовуватися та здійснюватися виходячи з інтересів селищних комітетів, керівних органів об'єднаної територіальної громади, державних установ зайнятості населення; 2) вони є різновидом суспільно корисних оплачуваних робіт, які організуються для додаткової мотивації до праці, матеріальної підтримки безробітних та інших категорій осіб; 3) мають тимчасовий характер та є добровільними, 4) для їх організації не можуть бути використані вакансії та постійні робочі місця; 5) є доцільними в тих формах соціальної роботи та обслуговування, які не потребують попередньої професійної кваліфікаційної підготовки; 6) оплата праці учасників громадських робіт здійснюється відповідно до положень угоди за фактично виконану роботу в розмірі, не менше, ніж мінімальний розмір заробітної плати.

Функціонування інтегрованої моделі соціального обслуговування буде ефективною за умов дотримання державних стандартів. Як публічні, так і приватні провайдери соціальних послуг мають обов'язково дотримуватися їх, що повинно стати умовою отримання ліцензії та акредитації. Разом з цим, на рівні громади якість соціального обслуговування повинна забезпечуватися та

підвищуватися завдяки діяльності органів громадського контролю, до складу якого входитимуть представники від селищних комітетів, депутати місцевого самоврядування, керівники закладів обслуговування, члени громадських і благодійних організацій. Моніторинг якості доцільно проводити в межах постійно діючого соціального проєкту, який би вмщував в собі елементи внутрішньо організаційного аудиту та соціологічні дослідження. При цьому респондентами останніх варто визначати як клієнтів, так і рядових соціальних працівників [273, с. 76-79]. Використання в анкетах кваліметричних таблиць дозволить отримати кількісну оцінку якості соцпослуг. У разі отримання оцінки від 4 і вище як від опитаних суб'єктів, так і об'єктів обслуговування предмет останнього може вважатись якісним.

Разом з цим, провайдер соціальних послуг, як правило, являє собою організацію з стійкою структурою, місією, завданнями, формалізованими і неформальними процесами, штатом співробітників. Тому, згідно з інноваційним світовим досвідом у досліджуваній сфері, якість обслуговування можна підвищити завдяки впровадженню технологій Total Quality Management. На нашу думку, з переліку останніх ефективними в розрізі цього підрозділу могли б стати технології делегування повноважень, установлення цілей, формування персоналу й уніфікації процедурної роботи. Водночас, зазначимо, що якість їх упровадження залежить від мікроклімату в колективі, лідерських якостей керівника та інших чинників [272, с. 28].

Таким чином, до оновленої моделі соціальної роботи в громаді могли б бути внесені як існуючі, так і забуті практики земського призріння. Якщо до переліку перших варто внести окремі технології соціальної роботи в середніх, середніх спеціальних навчальних закладах та інтернатних установах, то в складі другого доцільними стали б діагностичні методики складання соціального паспорта громади, сприяння розвитку селищних комітетів та кас взаємодопомоги, підтримка розвитку соціальної допомоги на непрофесійній основі, прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, впровадження громадських робіт і трудової допомоги в межах інтегрованої моделі соціального обслуговування.

Ефективність останньої доречно забезпечувати за допомогою проведення періодичного соціального моніторингу і впровадження на рівні провайдерів технологій тотального управління якістю.

4.3. Концептуальні засади фундації реабілітаційного комплексу для дітей з кохлеарною імплантацією

Прорив у вирішенні проблеми глухоти відбувся ще наприкінці ХХ ст. – проведення операції зі встановлення кохлеарного імплантата дозволило повернути майже 100% слух навіть абсолютно глухій з народження дитині. Подібні операції почали проводитися в Україні ще у 1990-х рр., і протягом останнього десятиліття кількість їх щорічно дорівнює 300 лише за бюджетною програмою. Операції здійснюються провідними фахівцями ДУ «Інститут отоларингології ім. проф. О.С. Коломійченка НАМН України» та Дніпропетровської обласної клінічної лікарні ім. І.І. Мечникова. Але як зазначають самі нейрохірурги, їх частка в успіху складає 20%, а все інше – наполеглива праця реабілітологів та батьків. При цьому в останній обов'язково повинні брати участь не лише аудіологи, дефектологи та сурдопедагоги, а й психологи і вузькоспеціалізовані фахівці з корекційної педагогіки та соціальної роботи [379, с. 122]. Варто також підкреслити факт кардинальної відмінності реабілітації дітей з КІ від реабілітації дітей із слуховими апаратами або взагалі глухонімих. Оскільки перші «чують мозком», технології їх реабілітації спрямовані на стимулювання зон півкуль головного мозку, які відповідають за слух, на «розслуховування», розвиток слухової та мовної пам'яті. Традиційні методики тут виступають як другорядні чи допоміжні [303, с. 40].

В умовах проведення щороку сотень операцій з кохлеарної імплантації в Україні гострою є проблема нестачі кваліфікованих фахівців з реабілітації дітей з КІ. Переважна більшість їх працює у згаданому Інституті отоларингології та спеціалізованому приватному центрі «СУВАГ», «Майстерня гарного слуху», «Хочу чути» (м. Київ). Внаслідок чого заняття з проімплантованими дітьми з

інших регіонів країни проводяться або в сесійному, або у виїзному варіантах. Тривалість таких зустрічей 1-2 тижні за схемою «навчання батьків+заняття з дитиною – заняття дитини вдома з батьками – перевірка виконаних завдань у наступний приїзд» [183, с. 16]. Така циклічність не завжди є ефективною, як і заміна фахівців у домашніх умовах логопедами, дефектологами, батьками із вдалим досвідом самостійної реабілітації. Тому широкого розповсюдження в цій сфері отримала практика соціальної самоорганізації батьків дітей з КІ в Інтернет-просторі, де, в чатах відбувається обмін інформацією та досвідом. Такий стан речей не виключив багатьох прикладів, коли після вдалої операції не здійснена якісна реабілітація. Тому на сьогодні є нагальним вирішення питання створення в регіонах реабілітаційних комплексів для дітей з КІ.

У цьому контексті реабілітаційний комплекс являє собою спеціалізований медико-соціальний заклад, у якому діти з КІ мають можливість пройти курси слухового, мовного, психо-соціального, фізичного, відновлення шляхом отримання медичних, психолого-когнітивних, культурно-анімаційних, фізео-терапевтичних та соціальних послуг. У функціональному відношенні, він являє собою гармонійне поєднання реабілітаційного центру [168, с. 12] та парку [256, с. 153]. Корпуси першого призначені для медичних, лікувально-профілактичних, фізео-терапевтичних процедур, одноосібних та групових занять з логопедами, дефектологами, сурдопедагогами, психологами, соціальними працівниками, релаксу, харчування та проживання. Розташована навколо нього, або поряд з ним, територія другого має складатися не лише із зелених насаджень, а, передусім, спеціалізованих локацій, зон, майданчиків для натурпсихо- та естетотерапії, логоритміки, фізкультури тощо. Заняття в межах останніх повинні бути логічним продовженням кабінетних [167, с. 256], що не лише підсилює реабілітаційний ефект, а й забезпечує можливості відновлення та розвитку дітей з КІ в умовах відпочинку. За основу для створення реабілітаційного комплексу в Україні можуть бути взяті і зведені ще в радянський період лікувально-оздоровчі установи інтернатного типу для дітей з вадами слуху і спеціалізовані реабілітаційні центри, що виникли в роки незалежності. Як приклад, на території

м. Запоріжжя такий заклад може бути заснований на базі навчально-реабілітаційного центру «Джерело», який історично є правонаступником Олександрівського училища-хутора для глухонімих дітей. Реабілітаційні комплекси для дітей з КІ повинні знаходитись у підпорядкуванні Міністерства охорони здоров'я, виконавчих органів місцевого самоврядування, а також співпрацювати з громадськими та благодійними організаціями.

Під час створення реабілітаційного комплексу для дітей з КІ логічно дотримуватися таких вимог: а) відповідності його будівель та території принципам функціональності, гармонійності, ергономічності, інтегративності, оптимізації, доступності; б) єдності кабінетної та надвірної підсистем реабілітації дітей з кохлеарною імплантацією; в) логічного поєднання вітчизняного та закордонного досвіду зведення та функціонування реабілітаційних закладів; г) забезпечення можливості циклічності реабілітаційного процесу з обов'язковим закладенням потенціалу вдосконалення більшості архітектурних форм та локацій; д) забезпечення комфортних умов для реабілітації та відпочинку засобами рекреаційного, паркового й ландшафтного дизайну [83, с. 3]. При цьому естетичне наповнення як кабінетів, так і локацій має бути спрямоване на підсилення терапевтичного, гігієнічного і соціально реабілітаційного контекстів, проведених в них спеціалізованих занять [207, с. 161]. Оформлення місць для проведення занять для дітей з КІ повинно мати не лише седативний, відволікаючий, активізуєчий, а й катарсичний ефекти [16, с. 23]. Сама природа паркової зони, в цьому руслі, має стати фоновим компонентом реалізованих на території комплексу реабілітаційних методик.

У комплексі передбачена реабілітація дітей віком від 2 до 8 років. Згідно із усталеною практикою повний курс триває 5-6 років і здійснюється у відповідності до змісту ІІР з корекцією на отримані проміжні результати. Протягом цього часу діти з КІ щороку відвідують комплекс для проходження 3-4 тижневих сесій. Кількість останніх дорівнює трьом на кожен рік реабілітації. У межах сесій передбачені як індивідуальні, так і групові заняття кабінетного і вуличного характеру. Оскільки реабілітація передбачає надання домашнього завдання на

міжсесійний період, перебування батьків на території установи визнається обов'язковим. Вони повинні навчитися не лише вправам з реабілітації своєї дитини в домашніх умовах, а й самі пройти курси психотерапії. Зазначимо, що початок занять з дитиною може відбутися вже після першого налаштування її мовного процесора.

Концептоутворюючим стрижнем реабілітації дитини з КІ на базі спеціалізованого комплексу мають стати верботональний метод, фоно- та логоритміка, а також окремі техніки естетико- і натурпсихотерапії. Серед останніх, внаслідок специфіки змісту реабілітаційної програми, визначальне місце належить пісочній-, болюсо-, казко-, музико-, ізо-, пет-, сміхотерапії. Принцип обов'язковості відведення під ці методики кабінетних та паркових площ створило б умови для проведення з дітьми з КІ спеціалізованих занять, спрямованих на розвиток слуху, мовлення, пам'яті, інтелекту, психіки, соціальних якостей, самомотивації. Змінення ставлення їх до загального та безпосереднього природного та соціального оточення, що відбуватиметься в ході сесій, сприятиме відновленню та прогресивному розвитку внутрішніх особистісних сил [103, с. 29].

Верботональний метод визнаний найбільш ефективним в реабілітації дітей з КІ. Засновником його варто вважати професора з Хорватії Петара Губеріну, який спеціалізувався на проблемах лінгвістики та мовного сприйняття. Розробка методу відбулася протягом 1950-х рр., і з 1961 року отримала широкого поширення. Сенс цієї методики полягає у стимулюванні слухових центрів мозку дитини з одночасним формуванням мови. В основі корекційно-реабілітаційного процесу лежить розвиток як слухового, так і тактильно-вібраційного сприйняття мовних і немовних звуків за допомогою спеціальних вправ фонетичної ритміки. Верботональна методика належить до групи екстернатних, за допомогою її формування слухової пам'яті та мови у дітей з КІ відбувається більш швидкими темпами, добре закріплюються досягнуті результати, оскільки в корі головного мозку формується слухова картина. Набуті в ході верботональної реабілітації навички, знання та вміння не втрачаються, зберігаються людиною протягом усього життя.

Основа верботонального методу полягає у тому, що дитина з КІ повинна пройти ті ж стадії формування мови, що і дитина з нормальним слухом. У ході занять задіяні як всі органи чуття, так і вестибулярний апарат. Особлива увага, при цьому, приділяється розвитку моторики тіла за допомогою фоно- та логоритміки, музичних та інших занять. Під час останніх дитина має відчути ритм, інтонацію, темп мови, у неї формуються власні мовні навички та виробляється правильна вимова, звичка уважно слухати. Як результат – діти з КІ, отримавши інтенсивне стимулювання розвитку слухових і мовних ділянок мозку, по закінченню реабілітації майже не відрізняються від однолітків зі слухом «норма». Вони отримують і соціальні навички, стають відкритими для спілкування та не бояться знайомитися з оточуючими. Саме з цих причин при реалізації складових верботональної методики залучається широке коло фахівців від лікарів, сурдологів, психологів та логопедів до педагогів та соціальних працівників [315].

Фоно- та логоритміка займають ключове місце серед методик реабілітації дітей з КІ. Вони обов'язково повинні бути включені до програми діяльності реабілітаційного комплексу, оскільки об'єднують в єдину систему звук, слово, музику, рух. Невід'ємними складовими тут виступають пальчикові, мовленнєві, музично-рухові, комунікативні ігри. При цьому вплив здійснюється як на немовленнєві, так і на мовленнєві процеси в дитини [186, с. 394]. Проведення таких занять має на меті подолання фонематичного, мовного, психомоторного, рухового порушень. Саме тому фоно- та логоритміку фахівці визначають як форми активної терапії, за допомогою яких відбувається подолання мовного і супутніх порушень шляхом розвитку і корекції немовних і мовних психічних функцій.

Оскільки без ритму розпадається будь-яка дія, то цілком логічною виступає теза про те, що моторна природа почуття ритму викликає у дітей з КІ позитивну реакцію на вплив спеціальних вправ. Об'єднані ритмом рухи, слух та мова створюють мікросистему взаємовпливів. З одного боку, у дитини з КІ відбувається зміцнення кістково-м'язового та вестибулярного апарату, розвиток

дихання, моторних, сенсорних функцій організму, що позитивно впливає на стан слуху та мови. З іншого, – мова, як невід’ємний елемент в рухово-просторових вправах, сприяє розвитку координації, тонкої й загальної моторики. Тобто, під час вправ із ритмічною, непогано б – віршованою, мовою формується не лише правильний темп мовлення та ритм дихання, а й отримують подальшого розвитку мовна пам’ять та слух [222, с. 23]. У результаті фоно- та логоритмічних занять, таким чином, відбувається розвиток фонематичного сприйняття, розвиток мелодико-інтонаційних і просодичних компонентів, вдосконалення загальної і дрібної моторики, уточнення артикуляції, розширення лексичного запасу, розвиток слухової уваги і рухової пам’яті, вироблення чітких, координованих рухів у взаємозв’язку з промовою, творчої фантазії та уяви.

Не менш значущими у порівнянні із згаданими вище в реабілітації дітей з КІ виступають техніки натурпсихо- та естетотерапії. Тому в діяльності реабілітаційного комплексу, арттерапевтичним методикам, що є визначальною складовою останньої, повинна належати окрема роль. Їх вплив спрямований не лише на розвиток слуху, мови та уваги дітей, а й являє собою систему психолого-педагогічних впливів, націлених на подолання негативних емоційно-чуттєвих станів (тривожності, агресивності, страхів, сором’язливості, гіперактивності тощо), на створення особливих умов для творчого розвитку особистості засобами мистецтва [356, с. 162]. За словами фахівців, найвищий рівень ефективності в роботі з дітьми з КІ мають пісочна-, болюсо-, казко-, музико-, ізотерапевтичні методики. Під час занять з їх використанням, як кабінетних, так і на території спеціалізованих локацій паркової зони, у дітей з КІ можна формувати комунікативні навички шляхом розвитку мовлення та розуміння мови, а також вчити правильно вступати в процес взаємодії, підтримувати спілкування, допомагати долати психологічні бар’єри, налагоджувати взаємодію через наслідування навичок дорослого [292, с. 106]. Крім того, використання естетотерапевтичних методик під час занять у реабілітаційному комплексі сприятиме створенню між дорослими та дітьми атмосфери доброзичливості, емоційної теплоти, емпатійного спілкування. У цих умовах у маленьких пацієнтів

обов'язково буде виникати відчуття захищеності, психологічного комфорту, успіху, радості, що мобілізує цілющий потенціал їх емоційної сфери, який сприятиме корекції образу «Я», покращить самооцінку.

Пісочна терапія є одним із найефективніших видів естетотерапевтичного впливу на дитину з КІ, в основі якої знаходиться усталена форма виконання – гра у пісок. Будучи природним матеріалом, поєднаний з водою у вигляді суміші, останній має унікальну здатність викликати образи певного характеру [385, с. 34]. Завдяки іграм у пісок вирішуються не лише навчально-корекційні, а й психологічні завдання. Перші, в межах діяльності реабілітаційного комплексу, відіграють головну роль, бо досягнення їх спрямоване на розвиток фонематичного слуху, вмінь відчувати та виділяти окремі звуки й звукосполучення, правильного звуковідтворення [183, с. 18]. Другі, у свою чергу, зорієнтовані на формування під час занять у дитини з КІ комунікативних навичок та відчуття задоволення, зняття емоційної напруги, відновлення психічної цілісності, зібрання унікального образу картини світу. При цьому, у неї значно підсилюється бажання пізнавати щось нове, експериментувати, працювати самостійно, а також удосконалюється розвиток предметно-ігрової і сюжетно-рольової діяльності [357, с. 96].

Як і пісочна, болюсо (глино) терапія використовується в реабілітації дітей з КІ для розвитку слухової пам'яті, «ручного інтелекту», підвищення якості спілкування, навичок самостійності, почуття самодостатності, впевненості у власних силах. Заняття з таким пластичним природним матеріалом, як глина під час сесій у реабілітаційному комплексі спрямовані ще й на актуалізацію динаміки внутрішнього світу маленького пацієнта. Оскільки ліплення з глини перетворює мисленнєвий образ та емоції в предмет реальної форми, то такі заняття являють собою складну, глибинну, усвідомлену роботу, яка створює можливості зазирнути в себе [149, с. 122]. Тобто, в межах занять із пісочної та глинотерапії, поєднане з активною ігровою дією, мовлення викликає позитивну мотивацію дитини з КІ до реабілітації.

Несформованість комбінаторних форм уяви завжди притаманна для дітей з вадами слуху та мовлення [207, с. 321]. На подолання цих трьох, об'єднаних в

єдину, проблем після операції з кохлеарної імплантації використовується курс ізотерапії. Чисельні, логічно вибудовані за єдиною концепцією, включені в програму діяльності реабілітаційного комплексу заняття з використанням цієї методики будуть спонукати дитину з КІ позначати намальований образ або сюжет словом, а потім словосполученням і реченням. Формування словника, таким чином, відбуватиметься в процесі використання слів, що позначають властивості, якості того чи іншого матеріалу, способи дії з ним. Унаслідок того, що під час ізотерапевтичних занять ведеться безперервна розмова педагога з дітьми про спосіб і послідовність виконання роботи стимулюватиметься мовна активність останніх, викликатиметься мовне наслідування, що сприятиме виникненню діалогів з персонажами, з дорослими і між дітьми [148]. Обсяг як пасивного, так і активного словника збільшуватиметься поступово – від слів, що позначають предмети і явища, до словосполучень і речень, що позначають дії і сюжети. Паралельно відбуватиметься розвиток ініціативи, самостійності, творчих здібностей, логічного та абстрактного мислення, фантазії, спостережливості, зорової оцінки форми, просторової орієнтації, відчуття світла та кольору, подальшого формування отримають трудові навички та емоційно-позитивне ставлення до діяльності [124, с. 96]. При цьому обов'язковими складовими курсу має стати малювання долонею, пальцями, кулачком, і лише потім – пензлем з фарбами, олівцями, крейдою тощо [176, с. 106].

Операція з кохлеарної імплантації дає дитині можливість не лише чути та говорити, а й співати, танцювати, грати на музичних інструментах. «Розслуховування» дітей з КІ в реабілітаційних центрах типу «СУВАГ» завжди починається за програмою «Маленький Моцарт». За роки використання вона підтвердила свою ефективність, бо дозволяє розвинути в дитини з КІ не лише музичний слух, а й уміння уважно слухати будь-які звуки, готує до сприйняття мови та її розуміння [249, с. 48]. Музика з точки зору слуху – найзручніший звуковий сигнал, бо вона набагато ширше за частотним і динамічним діапазоном [255, с. 11]. Під час її звучання мозок дитини з КІ рефлекторно звертає увагу на різні аспекти: гучність, тривалість, висоту та інші. Тому цілком логічним є

включення до сесій реабілітаційного комплексу занять з музикотерапії, які сприятимуть розвитку правильного дихання, слухомовленнєвих навичок, співу тощо.

Додання до реабілітаційного процесу дітей з КІ занять з використанням методики казкотерапії також є обов'язковим, але повинне відбуватися лише за умов накопичення достатнього пасивного та активного словникового запасу. Для полегшення розуміння сюжету, закріплення в пам'яті вивчених та фіксації нових слів можливе використання й елементів лялькотерапії [382, с. 57]. У роботі з маленькими пацієнтами реабілітаційного комплексу ця методика має не лише мовно-слуховий ефект, а й виховний та соціалізуючий. Передусім відмінність терапевтичних казок від звичайних полягає у тому, що їх сюжетні лінії мають враховувати особливості дитини з КІ; їх головні герої обов'язково повинні бути схожі на таку дитину, мають переживати ті ж проблеми та емоції [201, с. 23]; такі казки повинні пропонувати шляхи подолання проблеми, містити позитивне закінчення, спонукати до активного мовленнєвого розвитку [159, с. 29]. Сутність казкотерапії, таким чином, полягає у створенні особливої, певною мірою, чарівної атмосфери, яка робить мрії дитини з КІ дійсністю, дозволяє їй вступити у боротьбу зі своїми страхами, переживаннями, психологічними бар'єрами, комплексами. Розвиток особистісних якостей, виховання загальнолюдських норм та цінностей, цілеспрямованості, умінь та навичок логічного мислення, подолання тривожності, страхів, агресивності виступають не менш значущими завданнями методики «зцілення казкою» [298, с. 295].

Поряд із методиками естетико- окремі напрями натурпсихотерапії (природотерапії) довели свою ефективність у реабілітації дітей з КІ. Особливу увагу на себе тут звертають анімало- та петтерапія. Причини такого стану речей полягають в тому, що тварини є стимуляторами дитячої уваги, посмішок, нерідко сміху. Тактильний контакт з ними знімає стрес, актуалізує позитивні емоції [356, с. 209]. Спілкування з тваринами, навіть на рівні підсвідомості, провокує дитину до проголошення звуків чи окликів, до звуконаслідування і, в досить короткій перспективі, – до формування активного та пасивного словникового запасу,

побудови причинно-наслідкових ланцюгів, конструювання світоглядної картини [315]. Беручи до уваги ці моменти, фахівці з Інституту отоларингології ім. проф. О.С. Коломійченка НАМН України після кожного чергового налаштування мовного процесора і в межах сесійних занять з батьками та дітьми з КІ наполегливо рекомендують останнім відвідувати розташований через дорогу Київський центральний зоопарк. У приватних реабілітаційних центрах столиці, у свою чергу, використовують спеціалізовану комп'ютерну програму, де дитина має співвідносити зображення тварин з їх звуками та назвами. Цей досвід доцільно використати як під час кабінетних, так і вуличних занять з використанням анімалотерапевтичних методик у реабілітаційному комплексі. Доречність наочного та тактильного співвіднесення дитиною з КІ малюнка чи комп'ютерного зображення тварини з натурою за огорожею невеликого контактного зоопарку не викликає сумніву. Щодо петтерапії, то заняття за цією методикою стимулюють у дитини з КІ ще й моторні навички, увагу, відповідальність, уміння виконувати інструкції, тренують пам'ять, і, як наслідок – далі активізують мовленнєву діяльність, сприяють подальшому формуванню комунікативних і соціальних норм [258, с. 162]. Тому не менш важливими на території реабілітаційного комплексу будуть систематичні контакти маленьких пацієнтів з такими домашніми тваринами, як собаки, кішки, морські свинки, шиншили та інші.

Разом з цим, об'єктом соціальної роботи в реабілітаційному комплексі мають бути не лише діти з КІ, а й їх батьки. Першим кроком тут є виявлення особистісних особливостей батька та матері. Увагу при цьому варто приділити інтелектуальним, емоційним, духовним, комунікативним, соціальним якостям, ціннісним орієнтаціям, мотивації, акцентуації характеру та характерологічним відхиленням, рівню стресостійкості, тривожності, схильності до неврозу, психопатії батьків [286, с. 86]. Доцільно визначити й тип батьківсько-дитячих відносин та узвичаєну в сім'ї модель виховання [59, с. 46]. Такий підхід дозволить, з одного боку, перейти до психологічної реабілітації та соціального супроводу батьків, а з іншого, – до навчання їх технікам, методикам та вправам,

які вони повинні будуть виконувати поза межами реабілітаційного комплексу в буденних умовах. Логічним є також створення електронної сторінки реабілітаційного комплексу для дітей з КІ, чатів у соціальних мережах, де батьки могли б отримувати консультативні послуги від профільних фахівців закладу в міжсесійні періоди.

Будівлі реабілітаційного комплексу для дітей з КІ, за цільовим призначенням, можуть бути поділені на чотири групи – власне реабілітаційні, дозвіллеві, житлові та адміністративно-господарські. У приміщеннях першої групи повинні розташовуватися кабінети сурдологів, дефектологів, логопедів, аудіологів, психологів, корекційних педагогів, соціальних працівників, масажу, ЛФК, а також кімнати, призначені для охарактеризованих вище занять з естетотерапії. Другу групу мають складати бібліотека, багатофункціональна актовому-музична зала, їдальня та кафетерій. Якщо комплекс створюється на базі реабілітаційного центру, то спальні кімнати не отримають суттєвого переобладнання; доцільно, в цьому контексті, лише врахувати можливість цілодобового перебування батьків. Але якщо комплекс зводиться з нульового циклу, то варто враховувати іноземний досвід та зводити готель. Адміністративно-господарські споруди, згідно з архітектурними нормами, розташовуються окремо, за профільними корпусами [257, с. 57].

Крім того, на території паркової зони обов'язково повинні бути зведені такі легкі архітектурні форми, як павільйони, альтанки, ротонди. Їх функціональне призначення – проведення занять з естетотерапії, психокорекції та релакс, що повинно підсилювати відновлювально-розвиваючий ефект, отриманий під час кабінетних занять та процедур. Тому у внутрішньому просторі цих споруд варто посередині розташовувати стіл і лави по периметру, а площа їх може бути від 9 кв.м і більше [370, с. 719].

Ці архітектурні форми повинні бути гармонійно вписані в середовище клумб, майданчиків, локацій, галявин, дерев, інших зелених насаджень. Як правило, їх зводять у давньогрецькому, давньоримському швейцарському, китайському, російському чи ренесансному стилях [167, с. 256]. Використанні під

час їх спорудження матеріали мають бути природного походження та відповідати екологічним нормам [83, с. 14]. Естетичність, легкість, відкритість для сонячного світла і потоків повітря робить простір цих споруд доступним і прийнятним для психології дитини.

Посилити реабілітаційно-оздоровчий, корекційно-педагогічний, медико-соціальний, естето- та природо-терапевтичний, соціалізуючий і виховний ефекти занять та процедур, які проходять діти з КІ в кабінетних умовах, покликані й розташовані на території паркової зони функціональні галявини, майданчики. Являючи собою вільні для комунікації та пересування дітей з КІ цільові локації, вони можуть мати різну площу і форму, що дозволяє легко розміщувати їх серед інших сегментів паркової зони. При цьому покриття їх, залежно від функціонального призначення, може бути як трав'яним, так й асфальтним. Поблизу кожної з них варто розташувати бокси для нестационарного устаткування і навіси від опадів [3, с. 18]. Окреме місце на території парку має бути відведене під тактильний зоопарк.

В естето- та природотерапевтичному спектрі питання озеленення реабілітаційного комплексу для дітей з КІ має не менш важливе значення. Розв'язання його має бути підпорядковане нормам архітектурного та ландшафтного дизайну, за якими останнє повинно складати не менш ніж 50% площі паркової зони [257, с. 60]. При цьому відстань між високими деревами та основними спорудами має бути не меншою ніж 10-15 м. Особлива увага має бути приділена облаштуванню галявин, газонів, вільних для доступу маленьких пацієнтів, розміщенню декоративних квітників та клумб. У цілому, якщо комплекс зорієнтований на реабілітацію більш ніж 80 дітей з КІ, то відведена під його створення площа підлягає унормованій пропорції – 160 м² на одного пацієнта. Остання цифра зростає до 200 м², у разі орієнтовного одночасного перебування на території закладу менш ніж 80 дітей [167, с. 259].

Таким чином, проекція та пролонгація історичного досвіду земського призріння на організаційному рівні має гідні перспективи у площині створення спеціалізованого реабілітаційного комплексу для дітей з КІ. Спадкоємність тут

простежується через діяльність Олександрівського училища-хутора для глухонімих, створеного на його базі в радянські часи інтернату та теперішнього Запорізького навчально-реабілітаційного центру «Джерело». Проведення паралелей між минулим і сучасністю дозволяє, в цьому руслі, виявити схожість не лише соціальної місії, завдань, принципів, методик соціальної роботи, інтеграції, логопедії, сурдо- та корекційної педагогіки, а й засадничої ідеї – поєднання в ході реабілітації занять кабінетного і вуличного (надвірного) типів.

Утім, новаторські для початку ХХ ст. методики навчання мові жестів та зчитування з губ можуть бути використані в роботі з дітьми з КІ лише як другорядні, допоміжні. Унаслідок специфіки нейрохірургічної операції, діти після кохлеарної імплантації отримують можливість розвитку і повноцінного відтворення слуху і мови. Але в основу їх реабілітації мають бути покладені верботональний метод, слухо- та логоритміка, техніки естетичної та натурпсихотерапії.

ВИСНОВКИ

Таким чином, під час написання дисертації авторка дійшла таких висновків.

По-перше, деякі аспекти теми традицій та новаторства земських практик у соціальній роботі України розкриті фахівцями з соціальної роботи з різними групами клієнтів, а також з менеджменту-, технологій-, соціології-, філософії-, історії соціальної роботи. Доробок перших п'яти груп науково-практичних дисциплін сформований у роки незалежності. Маркерування земським походженням значного сегмента сучасних напрямів і технологій у вітчизняній соціальній роботі, внаслідок розриву соціально-історичної пам'яті та інших об'єктивних причин, в їх текстах відсутні. Немає в них, як правило, і ретроспективних нарисів, а мова йде, переважно, про сучасний стан та перспективи розвитку. Разом з цим, остання група досліджень (історія соціальної роботи) є найбільш чисельною, оскільки вона почала формуватися з 1880-х рр. і наразі поповнюється. В історіографії традицій земського призріння можна виокремити три етапи розвитку – дорадянський (1880-ті – 1919 рр.), радянський (1919 – 1991 рр.) та сучасний (від 1991 р. і до сьогодні). Перший із них репрезентований дослідженнями істориків державного призріння та земства, брошурами, публікаціями, доповідями земських службовців; незначна кількість робіт і визнання в них призріння буржуазним лицемір'ям в експлуаторському суспільстві стали головними рисами другого етапу; в сучасних історичних розвідках мотиви модернізації існуючих та інставрації забутих земських соціально-спрямованих практик відсутні.

Методологічні, теоретичні та фактологічні досягнення шести перерахованих дисциплін об'єднані в когнітивну парасолю, що є стрижнем використаного нами міждисциплінарного когнітивного підходу. Ефективність застосування останнього забезпечена принципами об'єктивності, неупередженості, багатофакторності, історизму, світоглядного плюралізму, системності та діалектичним принципам. Реалізація їх стала можливою завдяки таким загальнонауковим методам, як аналіз, синтез, абстрагування, індукції, дедукції, класифікації, періодизації, та логічного; міждисциплінарним – ретроспективному,

футороспективному, нарративному та когнітивного картування, а також конкретнонауковим – фокусованої групової дискусії та глибинного інтерв'ю. Поряд з ними вагому роль відіграв метод контент-аналізу.

Земське призріння – це застаріла назва та перший етап професійного розвитку соціальної роботи в Україні в 1864-1918 рр., реалізація напрямів якої була покладена на службовців органів земського самоврядування. Традиції його являють собою використані протягом зазначеного етапу соціальноорієнтовані практики, що збереглися дотепер у класичному чи видозміненому вигляді і ефективно застосовуються в сучасній вітчизняній соціальній роботі. Новаторськими практиками земського призріння можна вважати ті різновиди останніх, що можуть бути відроджені в умовах сучасної соціальної роботи.

По-друге, губернські та повітові органи місцевого самоврядування виникли у 1864 р. як результат децентралізації імперського адміністративно-територіального устрою. Вони отримали від уряду обов'язок реалізації функції державного призріння, яка охоплювала третину в переліку завдань земств. Розвиток практик земського призріння відбувався в тісному зв'язку з тогочасною теорією соціальної роботи. Концептуальні положення останньої отримали оформлення завдяки доробку соціологічної науки, ідеям лібералізму, солідарності, розподілу праці, які набули завершеного вигляду в дослідженнях Дж. Міля, Л. Блана, д'Оссонвіля, Е. Дюркгейма, Ч. Бута, М. Ісакова, П. Георгієвського, В. Гер'є, С. Гогеля, А. Горовцева, А. Раєвського, Д. Максимова та вплинули на світогляд і професійну свідомість діячів українських земств. Утім, суттєвих успіхів земське призріння отримало лише на території шести губерній Лівобережжя та Півдня України. Унаслідок комплексу соціально-політичних причин на Правобережжі України воно не мало усталеного вигляду та стійких традицій.

По-третє, тісно пов'язаними із призрінням у земств були завдання проведення вибіркового підвірних переписів і систематизації соціально-статистичної інформації. Реалізація їх почалася з 1870-х рр. та тривала до моменту падіння імперії. Основою цього напряму діяльності українськими

земствами стали московська (експедиційна) та чернігівська (бланкова) методики збирання первинної інформації. Земські соціально-статистичні дослідження, з їх аналітичною, узагальнюючою, систематизуючою, діагностичною функціями були спрямовані на виявлення регіональних та місцевих соціальних проблем, аномалій і патологій. Перелік останніх протягом усього часу існування системи земського самоврядування не мав значних змін; залежно від обсягу докладених зусиль, впливу економічних, політичних, природних та інших чинників, коливався лише рівень їх соціальної значущості. Складовими його виступали проблеми неписьменності, малокультур'я, «темноти» переважної частини населення; складна медична та епідеміологічна ситуація в сільській місцевості; поглиблення соціального розшарування, дисбалансу в соціально-демографічній структурі; соціальне сирітство, криза традиційного піклування та опіки; неупорядкованість маятникової трудової міграції; касадна ломка звичаїв, соціальних норм, цінностей; зростання частини депривованих соціальних груп. Результати вибіркового перепису та поточної статистики виступали для губернських земств візуалізованим підґрунтям для обґрунтування фундації напрямів призріння, для розбудови організаційної структури, для впровадження технологій і програм по збереження соціального спокою, зниження соціальної напруги, підвищення добробуту і рівня життя населення.

По-четверте, головними напрямами земського призріння в Україні стали патронаж над сиротами, байстрючатами, психічно та соматично хворими, засудженими та засланими, попечительство над виховними, освітніми та медичними закладами, соціальний супровід переселенців, біженців та трудових мігрантів, профілактика соціальних патологій, забезпечення зростання добробуту і рівня життя населення, сприяння розвитку соціальної кооперації, страхування, емеритури.

У межах, започаткованих у 1880-х рр. освітньо-виховного й медико-соціального напрямів земського призріння, в українських губерніях відбулося суттєве зростання кількості лікарень, фельдшерсько-акушерських пунктів, народних шкіл, сільськогосподарських і ремісничих училищ, лекторіїв, бібліотек,

ясел, богаділень, спеціалізованих закладів для соматично і хронічно хворих, а також сімейного патронажу. Унаслідок діяльності цих закладів у суспільстві суттєво знизилися показники смертності, бездоглядності, неписьменності. Первинну інституціоналізацію отримали соціальна допомога й забезпечення; опіка та піклування поступово почали набувати упорядкованого вигляду; з'явилися норми та взірцево-показові приклади ефективної соціальної інтеграції осіб з особливими потребами засобами інклюзивної освіти.

Соціальний супровід та допомога сезонним сільськогосподарським працівникам, переселенцям років Столипінської аграрної реформи, біженцям періоду Першої світової війни стали невід'ємними складовими земського призріння. Якщо в освітньо-виховному та медико-соціальному напрямках земці переслідували мету підвищення фізичного та соціального здоров'я населення, то тут – лише задоволення базових вітальних потреб. Першими кроками в їх реалізації стало створення мережі санітарно або лікувально-продовольчих пунктів. У стінах останніх люди отримували їжу, тимчасовий відпочинок, елементарні медичні та консультативні послуги, дезінфікували власні речі. Перелік цих опцій розширювався залежно від чисельності, територіального охоплення, рівня державної значущості міграційних потоків.

Завданням підвищення рівня добробуту широких народних мас, забезпечення сталого прогресивного суспільного розвитку, зниження напруги та депресивних настроїв, запобігання зубожінню та розоренню були підпорядковані практики земського призріння із сприяння поширенню форм соціальної самоорганізації та внутрішньо організаційної пенсійної системи. Локусними моментами в цих напрямках стало створення кас взаємодопомоги, позиково-ощадних, благодійних, благодійно-позикових, емеритальних та пенсійно-ощадних кас, а також селянських, кредитних, позиково-ощадних товариств і сільськогосподарських спілок.

По-п'яте, у XX – XXI ст. доля практик земського призріння складалася під впливом низки політичних, ідеологічних та економічних чинників. В умовах радянської системи зрівняльної справедливості, соціального планування та

забезпечення освіта, медицина, пенсійне забезпечення, соціальна статистика, управління зайнятістю були виведені з місцевого на центральний рівень адміністрування та виокремлені в самостійні напрями внутрішньої державної політики. Хоча успіхи в останніх можна визначити як значні, пам'ять про їх земське походження була повністю стерта. У свою чергу, практики призріння, що не вписувалися в концепцію радянської моделі соцзабезпечення та не могли стати наочними прикладами досягнень соціалізму, були надовго відкинуті і забуті.

Із набуттям Україною незалежності розвиток професійної соціальної роботи повернувся в загальноєвропейське русло. Збереженим практикам земського призріння, що довели свою дієвість часом, в ній відведено важливий сегмент. Традиції їх існують сьогодні в соціальній роботі в реабілітаційних центрах для дітей з інвалідністю, інституційних закладах виховання, закладах загальної середньої та спеціальної професійно-технічної освіти, геріатричних пансіонатах. Незважаючи на те, що їх земське походження забуте і «затерте» в масовій свідомості ярликами досягнень радянської системи соціального забезпечення, вони зберігають нерозривність та підтверджують циклічність розвитку вітчизняної соціальної роботи. Разом з цим, варто звернути увагу на те, що в останні десятиліття помітною є тенденція до розвитку прийомної сім'ї, будинків-інтернатів сімейного типу, соціальної допомоги на непрофесійній основі, а також пунктів обігріву та харчування для безхатченків. В означених напрямках соціальної роботи чітко простежується традиція технології земської *Patronage familial* й практик санітарно-продовольчих пунктів. Хоча останні мають пунктирну траєкторію соціального застосування, у поєднанні із складовими земського призріння циклічного типу розвитку вони є значним дієвим та ефективним сегментом соціальної роботи в сучасній Україні. Результати проведених соціологічних досліджень – фокусованих групових дискусій та глибинних інтерв'ю – підтвердили об'єктивність цих висновків, а також стали підґрунтям для розробки рекомендацій з удосконалення і модернізації існуючих та відродження забутих практик земського призріння в сучасній соціальній роботі в Україні.

По-шосте, впровадження новаторських по суті – вдосконалення, модернізації існуючих та відродження забутих практик земського призріння – на рівні області можливі в межах створюваних сьогодні публічно-управлінських механізмів конкурсного та програмно-цільового соціального замовлення. Принципи та алгоритми останнього можуть стати в нагоді під час реалізації регіональних програм з підвищення якості діяльності геріатричних пансіонатів і будинків для людей похилого віку, соціальної допомоги, супроводу і консультивання, медичного страхування дітей із бідних сімей, які навчаються у середніх, середніх професійних навчальних закладах, а також під час розбудови мережі комплексних реабілітаційних центрів для дітей з інвалідністю. Через перший механізм доцільним є старт соціальних проєктів фундації обласних фондів соціальної допомоги студентській молоді з особливими потребами із сімей зі складними життєвими обставинами. Крім того, обласну владу могли б зацікавити проєкти створення приватних будинків для літніх людей, а також сезонних реабілітаційно-оздоровчих таборів. З метою покращення менеджменту соціальної роботи, для підвищення професійного іміджу та престижу соціального працівника, у профільних службах та закладах логічно було б відродити корпоративно-паритетне недержавне пенсійне забезпечення.

Складовими соціальної роботи на рівні громади могли б стати як забуті, так й існуючі практики земського призріння. У переліку перших гідне місце зайняли б технології складання соціального паспорта громади, підтримки розвитку соціальної допомоги на непрофесійній основі, прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, впровадження громадських робіт і трудової допомоги в межах інтегрованої моделі соціального обслуговування, сприяння розвитку селищних комітетів та кас взаємодопомоги. Комплекс других міг би вміщувати вдосконалені методики соціальної роботи в середніх, середніх спеціальних навчальних закладах та інтернатних установах.

По-сьоме, як традиції, так і новаторство земських практик на організаційному рівні мають гідні перспективи в площині створення спеціалізованого реабілітаційного комплексу для дітей з кохлеарною

імплантацією. Спадкоємність, безперервність традиції та соціально-історичної пам'яті простежується в цьому спектрі через діяльність Олександрівського училища-хутора для глухонімих, створеного згодом, у радянський час, на його основі інтернату та теперішнього Запорізького навчально-реабілітаційного центру «Джерело». Порівняльний аналіз минулого і сучасного досвіду дозволяє виявити схожість як соціальної місії, завдань, принципів, методик соціальної роботи, інтеграції, логопедії, сурдо- та корекційної педагогіки, так і стрижневої ідеї – синтезу в процесах абілітації та реабілітації занять кабінетного і вуличного типів.

Але прийнятні для початку ХХ ст. методики можуть бути використані в роботі з дітьми з кохлеарною імплантацією лише як допоміжні. Оскільки після операції з кохлеарної імплантації діти отримують можливість розвитку і повноцінного відтворення слуху і мови, то в основу їх реабілітації мають бути покладені інноваційні методи верботонального розвитку, слухо- та логоритміки, техніки естето- та натурпсихотерапії. Поєднання в останніх психофізичної, інтелектуальної та соціальної складових дозволяють сформувати повноцінну, всебічно розвинену, підготовлену до інтеграції в суспільство особистість. При цьому батьки дітей з КІ також мають стати клієнтами реабілітаційного комплексу. Вони повинні проходити як курси навчання, так і психоемоційного розвантаження та соціальної реабілітації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авчинников А. Пятидесятилетие земств. Екатеринослав, 1914. 115 с.
2. Адреси пунктів обігріву, розгорнутих на території України URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/adresi-punktiv4-obigrivu-rozgornutih-na-teritoriyyi-ukrayini> (дата звернення: 24.12.2020).
3. Андреев В. С. Право социального обеспечения в СССР. Москва : Юридическая литература, 1980. 312 с.
4. Андреев Я. Текущая земская статистика и добровольные корреспонденты. *Земское дело*. 1913. № 3. С. 172–176.
5. Анненский Н. Земский кадастр и земская статистика. *Русское богатство*. 1894. № 5. С. 48–59.
6. Антошак М. М. Гнедінське ремісничє училище: відкриття та діяльність. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Вип. 43. С. 122–129.
7. Анциферов А. Н. Мелкий кредит, его организация и значение в России. Харьков, 1903. 55 с.
8. Арина А. Е., Котов Г. Г., Лосева К. В. Социально-экономические изменения в деревне: Мелитопольский район (1885–1938 гг.). Москва : Сельхозгиз, 1939. 408 с.
9. Артюшкіна Л. М., Поляничко А. О. Сирітство в Україні як соціально педагогічна проблема (соціально-правовий аспект). Суми : СумДПУ, 2002. 268 с.
10. Бабич К. Е. Социальная статистика : конспект лекций. Харьков : ХГЭУ, 2003. 60 с.
11. Бадьора С. Теорія і практика опікунства в Польщі. Івано-Франківськ : Плай, 2000. 252 с.
12. Бакуменко О. О. Проблеми становлення земської статистики у дореволюційній історіографії. *Вісник Харківського державного університету. Історія України*. Харків, 1998. № 401, вип. 2. С. 332–340.

13. Баранник Л. Корпоративне страхування як перспективний напрямок розвитку захисту працюючого населення України. *Вісник Хмельницького національного університету. Сер. : Економічні науки*. 2012. № 3, т. 1. С. 167–171. URL: http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2012_3_1/167-171.pdf (дата звернення: 31.08.2021).
14. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація і селянське господарство. Харків : Червоний шлях, 1924. 85 с.
15. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Харків : Книгоспілка, 1925. 91 с.
16. Баханова Е. Ю., Митин А. Е., Ларионова К. В. Использование физических упражнений в слухоречевой реабилитации детей после кохлеарной имплантации. *Ученые записки университета имени П. Ф. Лесгафта*. 2013. № 12 (106). С. 22–26. URL: <http://lesgaft-notes.spb.ru/ru/node/5831> (дата звернення: 03.09.2021).
17. Бевз Г. Прийомні сім'ї: оцінка створення, функціонування та розвитку Київ : Главник, 2006. 112 с.
18. Бевз Г. М. Сім'ї заміщувальної опіки: соціально-психологічні аспекти. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Київ, 2005. Вип. 5. С. 13–22.
19. Бевз Г. М., Тарусова Л. І. Соціальна політика держави в інтересах дитини: аналіз і концептуальна модель розбудови. *Післядипломна освіта в Україні*. 2005. № 2. С. 16–22.
20. Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи. Київ : Науковий світ, 2006. 408 с.
21. Бекетов В. А. Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Санкт-Петербург : Типография В. Киршбаума, 1900. 116 с.
22. Бень О. Т., Бриндзак О. І. Особливості соціальної адаптації літніх людей у геріатричних установах України та Польщі. *Український соціум*. 2017. № 4. С. 35–44.

- 23.Бех В.П. Соціальний організм країни. Запоріжжя: ЗДУ, 1999. 186 с.
- 24.Бідак В. Гуманістична складова соціальної політики в умовах економічних трансформацій. *Україна: аспекти праці*. 2001. № 5. С. 4.
- 25.Благотворительные учреждения Российской Империи. Санкт-Петербург, 1900. С. 14.
- 26.Бойко Я. В. Земледельческий отход крестьянства на юг Украины (вторая пол. XIX – начало XX в.). *Питання аграрної історії України та Росії*. Дніпропетровськ, 2002. С. 91–96.
- 27.Бойко Я. В. Міграція та особливості міграційного процесу на Півдні України (1880–1918). *Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*. Дніпропетровськ, 1997. С. 69–72.
- 28.Бойко Я. В. Переселенська політика та переселенське законодавство в Росії (60–80 роки XIX ст.). *Вісник Черкаського університету. Сер. : Історичні науки*. Черкаси, 2005. Вип. 80. С. 61–75.
- 29.Бокач М. М. Загальна та соціальна педагогіка : програма та навч.-метод. матеріали. Миколаїв : МДГУ ім. Петра Могили, 2005. Вип. 17. 136 с.
- 30.Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–80-х роках XIX ст. Київ : Наукова думка, 1980. 155 с.
- 31.Борисов Н. К истории земского банка Херсонской губернии. *Новороссийский календарь на 1893 год*. Одесса, 1893. С. 184–192.
- 32.Борисов Н. И. О выдаче ссуд на хлеб мелким землевладельцам и крестьянским обществам. Александрия, 1893. 19 с.
- 33.Бородаєвський С. В. Історія кооперації. Прага : Укр. громад. вид. фонд, 1925. 438 с.
- 34.Бородчук Н., Черненко Л. Боротьба з COVID-19 в Україні: початкові оцінки впливу на бідність : звіт UNICEF. 2020. 8 с.
- 35.Брускова Е. С. Семья без родителей. Москва : Центр развития социально-педагогических инициатив ; SOS – Интернациональ, 2006. 111 с.

- 36.Бурдина О. Н. Земские статистические сборники как источник по краеведению. *Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению* (г. Полтава, октябрь 1987 г.). Киев, 1987. С. 149.
- 37.Бутаков А. И. Исторический обзор последовательного развития благотворительных заведений попечения о народном здравии и общественном призрении нуждающегося местного населения под ведением Екатеринославского губернского земства за 26 лет с введения земских учреждений в 1867 г. по 1893 г. Екатеринослав, 1894. 227 с.
- 38.Бутівченко С. Професійна освіта в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття: тенденції, особливості, використання набутого досвіду. *Школа і підготовка учнівської молоді до життя та діяльності в умовах ринку* : наук.-метод. зб. Харків, 1996. С. 4–20.
- 39.Быков А. А., Жукова А. В. Генезис понятия «благотворительность» в российской традиции: нормативно-правовое обеспечение и формы реализации. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2014. № 1 (25). С. 19–30.
- 40.Вайнола Р. Х. Технології соціальної роботи. Київ : Наукова думка, 2000. 120 с.
- 41.Велецкий С. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии с 1866 по 1892 год. Полтава : Изд-во Полтавского сельськохоз. общества, 1894. 353 с.
- 42.Веселовский Б. Б. История земства. Т. 1. Санкт-Петербург, 1909. 724 с.
- 43.Веселовский Б. Б. История земства. Т. 3. Санкт-Петербург, 1911. 708 с.
- 44.Веселовский Б. Б. История земства. Т. 4. Санкт-Петербург, 1911. 279 с.
- 45.Ветрова Г. В. Формування промислового робітництва на півдні України у другій пол. ХІХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2010. Вип. 28. С. 66–71.
- 46.Вигдорчик Н. А. Социальное страхование. Систематическое изложение истории, организации и практики всех форм социального страхования. Санкт-Петербург : Практическая медицина, 1912. 295 с.

47. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. Харків : Червоний шлях, 1925. 52 с.
48. Витте С. Ю. Воспоминания: Царствование Николая II. 2-е изд. Ленинград : Гос. издательство, 1924. 538 с.
49. Витте С. Ю. Самодержавие и земство: конфиденциальная записка министра финансов С. Ю. Витте (1899 г.) Штудгарт : Заря, 1903. 212 с.
50. Виховання в сім'ї дітей з особливими потребами / під. заг. ред. І. Б. Іванова. Київ : УДЦССМ, 1998. 83 с.
51. Віннікова Л. В. Нові проблеми й шляхи надання соціальної допомоги безпритульним в Україні. *Науковий вісник Донбасу*. 2013. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_3_17 (дата звернення: 31.08.2021).
52. Вітанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк : ТУК, 1964. 547 с.
53. Власов П. В. Благотворительность и милосердие в России. Москва : Центрполиграф, 2001. 444 с.
54. Волинець Л. С., Комарова Н. М., Антонова-Турченко О. Г. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування. Київ : Український інститут соціальних досліджень, 1998. 120 с.
55. Воловик В. І., Бутченко Т. І. Філософія наукової свідомості. Запоріжжя : КСК Альянс, 2017. 180 с.
56. Гавриленко К. М. Професійна аграрна підготовка у середніх навчальних закладах України кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка. Сер. : Педагогічні науки*. 2016. Вип. 31. С. 243–253.
57. Гавриш Р. Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1895–1919 рр. : автореф. дис.. ...канд. іст. наук : 07.00.01. Полтава, 1998. 19 с.

58. Галиуллина С. Д. Попечительство как система управления образовательными учреждениями (исторический аспект). *Вестник УГУЭС. Наука, образование, экономика. Сер. : Экономика*. 2012. № 2. С. 122–130.
59. Галян О. І., Борисенко З. Т. Психологічні аспекти супроводу батьків дітей з особливими освітніми потребами. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 2, т. 2. С. 44–49. URL: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2019/part_2/11.pdf (дата звернення: 01.09.2021).
60. Гампер С. Ф. Отчет о состоянии врачебного дела в Мариупольском уезде в 1899 г. Мариуполь, 1900. 37 с.
61. Гапієнко А.А. Участь земств в Лівобережній Україні в історико-краєзнавчому русі (1870-ті – 1918 рр.) : автореф. дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 19 с.
62. Георгиевский П. И. Призрение бедных и благотворительность. Санкт-Петербург : Типография Морского министерства, 1894. 118 с.
63. Герасименко Г. Земское самоуправление в России. Москва : Наука, 1990. 264 с.
64. Герасименко М. В. Вирішення питання забезпечення лікарськими кадрами у практиці земської медицини Півдня України. *Південний архів. Історичні науки*. Херсон, 2002. Вип. 10, № 7. С. 82–93.
65. Герасименко М. В. Лікувально-продовольчі пункти в протиепідемічній боротьбі земств Півдня України наприкінці ХІХ ст. *Південний архів. Історичні науки*. Херсон, 2003. Вип. 12. С. 47–51.
66. Герье В. И. Записка об историческом развитии способов призрения в иностранных государствах и о теоретических началах правильной его постановки. Санкт-Петербург : Государственная типография, 1897. 69 с.
67. Гогель С. К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. Санкт-Петербург : Общественная польза, 1908. 92 с.
68. Гогель С. К. Роль общества в деле борьбы с преступностью. Санкт-Петербург : Общественная польза, 1906. 282 с.

- 69.Голубенко Т. О. Процес старіння як соціально-психологічна проблема. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2012. № 1. С. 191–197.
- 70.Гордеенко Е. С. Исторический обзор деятельности Харьковской земской управы. Харьков, 1891. 95 с.
- 71.Гордєєва А. В., Морозов В. В. Прикладна реабілітаційна педагогіка. Дніпропетровськ : Академічний проект. 2004. 176 с.
- 72.Горілий А. Г. Історія соціальної роботи. Тернопіль : Астон, 2004. 173 с.
- 73.Горішна Н. М. Професійна компетентність соціального працівника як складова його фахової підготовки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. : Педагогіка, соціальна робота*. 2009. Вип. 16–17. С. 114–117.
- 74.Горовцев А. М. Международное право: избранная литература : краткая энциклопедия. Санкт-Петербург : Тип. Тренке и Фюсно, 1909. 918 с.
- 75.Горпинич О. В. Соціальна робота в Україні: стан та перспективи розвитку. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. № 11 : Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління*. Київ, 2004. № 1 (23). С. 67–74.
- 76.Горпинич О. В. Соціальна робота як фактор формування громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2005. 20 с.
- 77.Горшков М. К., Шереги Ф. Э. Прикладная социология: методология и методы : учеб. пособие. Москва : Альфа-М ; ИНФРА-М, 2009. 416 с.
- 78.Григоровский А. К полувековому юбилею земских учреждений. Харьков : Хлебороб, 1914. 24 с.
- 79.Григорьев В. Н. Земско-статистические исследования по Екатеринославской губернии. *Русская мысль*. 1885. № 9. С. 53–59.
- 80.Гуз А. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1866–1914.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1997. 24с.
- 81.Гуревич Б. Ясли-приюты в Мариупольском уезде. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. 1902. № 10. С. 117–189.

82. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва : ГИС, 1955. Т. 1. 699 с.
83. ДБН В.2.2-17:2006. Доступність будинків і споруд для маломобільних груп населення : Державні будівельні норми України. [Чинний від 2007-01-04]. Вид. офіц. Київ : Мінбуд України, 2007. 21 с.
84. Де Оссонвиль Г. П. Нужда, порок и благотворительность / пер. Б. К. Ордина Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1899. 368 с.
85. *Державний стандарт денного догляду* : затвердж. наказом Міністерства соціальної політики України від 30 липня 2013 р. № 452. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1363-13#Text> (дата звернення: 04.09.2020).
86. *Державний стандарт догляду вдома* : затвердж. наказом Міністерства соціальної політики України від 13 листопада 2013 р. № 760. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1990-13#Text> (дата звернення: 04.09.2020).
87. *Державний стандарт надання притулку бездомним особам* : затвердж. наказом Міністерства соціальної політики України від 13 серпня 2013 р. № 495. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1447-13#Text> (дата звернення: 04.09.2020).
88. *Державний стандарт паліативного догляду* затвердж. наказом Міністерства соціальної політики України від 29 січня 2016 р. № 58. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0247-16#Text> (дата звернення: 04.09.2020).
89. *Державний стандарт підтриманого проживання* : затвердж. наказом Міністерства соціальної політики України від 07 червня 2017 р. № 956. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0806-17#Text> (дата звернення: 04.09.2020).
90. *Державний стандарт підтриманого проживання бездомних осіб* : затвердж. наказом Міністерства соціальної політики України від 03 квітня 2013 р. №

372. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0458-15#Text> (дата звернення: 04. 09.2020).

91. Державний стандарт соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах : затвердж. наказом Міністерства соціальної політики України від 31 березня 2016 р. № 318. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0621-16#Text> дата звернення: 04. 09.2020).
92. Державний стандарт соціальної адаптації : затвердж. наказом Міністерства соціальної політики України від 18 травня 2015 р. № 514. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0665-15#Text> (дата звернення: 04. 09.2020).
93. Державний стандарт соціальної інтеграції та реінтеграції бездомних осіб : затвердж. наказом Міністерства соціальної політики України від 19 вересня 2013 р. № 596. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1671-13#Text> (дата звернення: 04. 09.2020).
94. Державний стандарт соціальної послуги консультування : затвердж. наказом Міністерства соціальної політики України від 02 липня 2015 р. № 687. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0866-15#Text> (дата звернення: 04. 09.2020).
95. Державний стандарт соціальної послуги кризового та екстреного втручання : затвердж. наказом Міністерства соціальної політики України від 01 липня 2016 р. № 716. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0990-16#Text> (дата звернення: 04. 09.2020).
96. Державний стандарт соціальної послуги посередництва (медіації) : затвердж. наказом Міністерства соціальної політики України від 17 серпня 2016 р. № 892. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1243-16#Text> (дата звернення: 04. 09.2020).
97. Державний стандарт соціальної послуги представництва інтересів : затвердж. наказом Міністерства соціальної політики України від 30 грудня

- 2015 р. № 1261. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0127-16#Text> (дата звернення: 04. 09.2020).
98. Державний стандарт соціальної послуги профілактики : затвердж. наказом Міністерства соціальної політики України від 10 вересня 2015 р. № 912. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15#Text> (дата звернення: 04. 09.2020).
99. Дерюжинский В. Ф. Заметки об общественном призрении. Москва : Печатня С. П. Яковлева, 1897. 115 с.
100. Деякі питання призначення і виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги з догляду на непрофесійній основі : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2020 р. № 859. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/859-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 04.09.2021).
101. Дмитренко О. Земство, кооперація та культура 1865–1917 рр. (на матеріалах Чернігівської губернії). *Сіверянський літопис*. 1999. № 6. С. 143–151.
102. Дмитренко О. Роль земства у розвитку селянської кооперації на Чернігівщині (1865–1917 рр.). *Сіверянський літопис*. 1999. № 5. С. 45–53
103. Довідник учителя-логопеда / авт.-упоряд. С. М. Лупінович. Тернопіль : Мандрівець, 2008. 112 с.
104. Долженко А. И. Соціальна робота з бездомними. URL: <http://ecosoc.kharkov.ua/publ/6-1-0-8> (дата звернення: 03.09.2021).
105. Долженко І. Л. Використання соціально-педагогічних технологій у роботі класного керівника з дітьми. *Рідна школа*. 2006. № 7. С. 34–38.
106. Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2002. Вип. 4. С. 155–182.
107. Доэл М., Шадлоу С. Практика социальной работы: упражнения и методические разработки для обучения и повышения квалификации

- социальных работников. Москва : Аспект-Пресс, 2005. 237 с.
108. Драгоманов М. П. Восемнадцать лет войны чиновничества с земством. Geneve, 1883. 103 с.
109. Дубич К. Імперативи удосконалення державного управління наданням соціальних послуг в Україні. *Вісник академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2017. № 2. С. 47–54. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Visnyk_2_2017-47-54.pdf (дата звернення: 03.09.2021).
110. Думська О. Нас – 37 мільйонів? Чотири питання про «електронний перепис» URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/pytannia-prp-elektronnyj-perepys/30394873.html> (дата звернення: 30.08.2021).
111. Дутчак А. В. Соціальне забезпечення громадян: сучасний стан та перспективи розвитку. *Молодий вчений*. 2017. № 5 (45). С. 568–572. URL: <http://molodyvchenu.in.ua/files/journal/2017/5/126.pdf> (дата звернення: 30.08.2021).
112. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / пер. с фр. А.Б. Гофмана. М. : Канон, 1996. 432 с.
113. Екатеринославское земство и статистика. *Днепровская молва*. 1900. № 4. С. 49–51.
114. Єсінова Н. І. Економіка праці та соціально-трудова відносини : навч.-метод. посіб. Харків : ХДУХТ, 2017. 189 с.
115. Жбанков Д. Н. Влияние отхожих заработков на движение населения. Санкт-Петербург, 1895. 26 с.
116. Жбанков Д. Н. Несколько заметок по поводу проекта общественного призрения. Санкт-Петербург, 1895. 22 с.
117. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) : монографія. Харків : Апостроф, 2012. 568 с.
118. Жванко Л. М. Діяльність Харківського губернського відділення Тетянинського комітету. *Історичний журнал*. 2005. № 4. С. 104–109.

119. Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губернії (1915 р.). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті* : зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2006. Вип. 4. С. 218–224.
120. Журавльова Т. Діячі чернігівського земства початку ХХ ст. (за спогадами М. Могилянського). *Сіверянський літопис*. 1999. № 4. С. 135–139.
121. Заверико Н. В. Формування педагогічної культури в батьків, які виховують дитину з інвалідністю. *Вісник Запорізького національного університету*. Сер. : Педагогічні науки. Запоріжжя, 2020. № 1 (34). С. 234–240.
122. Зак Л. Исторический очерк Днепровского земства. *Вестник Таврийского земства*. 1904. № 5. С. 66–78
123. Зверева І. Д., Козубовська І. В., Пічкарь О. Л. Соціальна робота з дітьми і молоддю (теоретико-методологічні аспекти). Ужгород : УжНУ, 2000. 192 с.
124. Зинкевич-Евстигнеева Т., Кудзилов Д. Психодиагностика через рисунок в сказкотерапии. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 144 с.
125. Зубко А. Материали земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 ; 07.00.09. Киев, 1988. 20 с.
126. Зубко А. М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917 рр.). *Український історичний журнал*. 1988. № 3. С. 130–138.
127. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899гг. : в 3 вып. Херсон : Типография наследников О. Ходушиной, 1904. Вып. 1. 327 с.
128. Іванова І. Б. Організація соціально-педагогічної та психологічної допомоги інвалідам у системі соціальних служб для молоді. *Інвалід і суспільство: проблеми інтеграції*. Київ, 1995. С. 28–32.

129. Іванченко О. О. Потенціал використання досвіду земської емеритури в ході реалізації пенсійної реформи в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. : Педагогіка. Соціальна робота.* 2020. Вип. 1 (46). С. 43–48. URL: <http://visnyk-ped.uzhnu.edu.ua/article/view/217821> (дата звернення: 03.09.2021).
130. Іванченко О. О. Традиції земського призріння в системі професійно-технічної освіти України. *Наука і освіта.* 2021. № 1. С. 62–69. URL: <https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/articles/2021-1-doc/2021-1-st9> (дата звернення: 03.09.2021).
131. Інтернати і спеціалісти соціальної роботи: війна світоглядів? URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/internati-i-specialisti-socialnoyi-roboti-viyna-svitoglyadiv-_.html (дата звернення: 24.12.2020).
132. Каганов Ю. О. Феномен «радянської людини» 1950–1980-х рр. в сучасній українській історіографії. *Історична пам'ять.* 2018. № 2 (39). С. 43–50. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/12413/1/Kahanov.pdf> (дата звернення: 03.09.2021).
133. Каменский П. В. О разрушении Александровской школы-хутора глухонемых. Москва : Русский мир, 1914. 50 с.
134. Капська А. Й. Соціальна педагогіка : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 256 с.
135. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю. Київ : УДЦССМ, 2001. 219 с.
136. Капська А. Й. Соціальна робота: технологічний аспект : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 356 с.
137. Капська А. Й., Безпалько О. В., Вайнола Р. Х. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи : модульний курс дистанційного навчання. Київ, 2001. 129 с.
138. Капська А. Й., Коленіченко Т. І. Роль соціального працівника на початкових етапах адаптації людей похилого віку до умов геріатричного

- пансіонату. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. № 11 : Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління.* Київ, 2009. Вип. 8. С. 33–38.
139. Капська А. Й., Пеша І. В. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей. Київ : Слово, 2012. 232 с.
140. Капустин М. Основные вопросы земской медицины. Санкт-Петербург, 1889. 118 с.
141. Карагодин А. И. История Запорожского края: 1770–1919 : (документы и материалы). Запорожье : ЗГУ, 2002. 458 с.
142. Карышев Н. Земские ходатайства 1865–1884 гг. Москва : Изд. книжного магазина А. Ланга, 1890. 272 с.
143. Катцина Т. А. Современные исследования истории благотворительности в России: трактовки, подходы, результаты и перспективы. *Вестник Красноярского государственного университета.* 2004. № 6. С. 135–139.
144. Кауфман А. А. Земская статистика. *Юбилейный земский сборник* / под ред. Б. Б. Веселовского, З. Г. Френкеля. Санкт-Петербург, 1914. 467 с.
145. Кауфман А. А. Община. Переселение. Статистика. Москва : Издание Лемана и Плетнева, 1915. 511 с.
146. Кауфман А. А. Что говорит переселенческая статистика. *Речь.* 1913. 1 мая (№ 117). С. 81.
147. Качан Л., Косенко О. Усі різні – усі рівні. *Соціальний захист.* 2005. № 10. С. 46–51.
148. Квітка Н. О. Арт-терапевтичні технології як засіб корекційно-розвиткового впливу. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/718637/> (дата звернення: 30.08.2021).
149. Киселева М. В. Арт-терапия в работе с детьми. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 160 с.
150. Когнитивная наука и интеллектуальная технология / под ред. А. И. Ракитова. Москва : ИНИОН, 1991. 274 с.

151. Коленіченко Т. І. Деякі аспекти соціально-педагогічної роботи з літніми людьми в умовах геріатричного пансіонату (практичний аспект). *Наукові записки. Сер. : Психолого-педагогічні науки*. Ніжин, 2009. № 6, ч. 2. С. 159–163.
152. Коленіченко Т. І. Соціалізація людини похилого віку в умовах геріатричного пансіонату. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. праць. Київ, 2009. Т. 11, ч. 1. С. 212–220.
153. Коленіченко Т. І. Аналіз механізмів адаптації літньої людини до умов геріатричного пансіонату. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2010. № 1. С. 19–25.
154. Коленіченко Т. І. Форми роботи з людьми похилого віку в закладах соціального обслуговування. *Науковий огляд*. 2014. Т. 6, № 5. URL: <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/229> (дата звернення: 31.08.2021).
155. Колупаєва А. А., Савчук Л. О. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання : наук.-метод. посіб. Київ : АТОПОЛ, 2011. 274 с.
156. Коляда Н., Берлет А., Король С. Система установ для дітей з обмеженими психофізичними можливостями в Україні у сфері соціального захисту. *Наука і освіта*. 2019. № 1. С. 5–10.
157. Кони А. Ф. Задачи трудовой помощи. *Трудовая помощь*. 1897. № 1. С. 44–56.
158. Коновал И. Очерк деятельности Черниговского губернского земства по содействию местному сельскому хозяйству с 1865 г. по 1902 г. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1902. № 6–9. С. 69–84.
159. Коновалова Л. М., Ласточкина О. В. Казкотерапія як засіб корекції мовлення дітей дошкільного віку. *Сучасні проблеми логопедії та реабілітації* : матеріали VI Всеукр. заоч. наук.-практ. конф. (м. Суми, 14 квітня 2017 р.). Суми, 2017. С. 28–31
160. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині : (згадки, нариси, матеріали). Київ, 1908. 32 с.

161. Корнейчук Л. Экономические вопросы в деятельности земств. *Экономика Украины*. 1995. № 1. С. 58–64.
162. Корнилов Е. Земская демократическая интеллигенция и её участие в революционном движении 70-х годов XIX в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 1973. 24 с.
163. Корф Н. Сельскохозяйственное и ремесленное образование народа. *Вестник Европы*. 1881. № 2. С. 308–337.
164. Корф Н. А. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей земских школ. Санкт-Петербург ; Киев, 1870. XXV + 270 с.
165. Косвен М. О. Семейная община и патронимия. Москва : АН СССР, 1963. 218 с.
166. Кочемасова Л. А. Профессиональная компетентность социального работника: модель, технология, инноватика развития : монография. Оренбург : Экспресс-печать, 2013. 228 с.
167. Кравченко І. Л. Особливості планування ділянок центрів медично-соціальної реабілітації дітей з вадами розвитку. *Містобудування та територіальне планування*. Київ, 2014. Вип. 51. С. 254–260.
168. Кравченко І. Л. Принципи архітектурно-планувальної організації центрів медично-соціальної реабілітації дітей та підлітків з фізичними вадами : автореф. дис. ... канд. архітектури : 18.00.02. Київ, 2013. 21 с.
169. Кравченко О. В. Добродійність та опіка над дітьми на Катеринославщині у XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2014. Вип. 38. С. 64–72.
170. Краснікова О. М. З історії становлення та функціонування земельних банків в Україні (1861–1918). *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 36–47.
171. Краткие основы значения детских садов для глухонемых детей. Первый детский сад в России открыт Александровским отделом

- Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых в г. Александровске Екатеринославской губернии. Александровск : Типография при училище-хуторе глухонемых, 1910. 10 с.
172. Краткий очерк земской медицины и санитарии в Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1913. 46 с.
173. Кривицька О. Корпоративне страхування працівників як ефективний інструмент підвищення соціальної відповідальності бізнесу. *Національний університет «Острозька академія». Науковий блог*. 2017. URL: <https://naub.oa.edu.ua/2017/%D0%BA%D0%BE%D>. (дата звернення: 30.08.2021).
174. Кудрявцев П. Ф. Пришлые сельскохозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке в м. Каховке Таврической губернии и санитарный надзор за ними в 1895 году. Херсон : Изд. Херсон. губ. земской управы, 1896. 168 с.
175. Кузьмин К. В., Сутырин Б. А. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века). Москва : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. 480 с.
176. Кузьмінська Л. Д. Булигіна Т. І. Арт-терапевтичні методи в соціальній роботі з дітьми-інвалідами. *Актуальні проблеми психології*. 2013. Т. 7, вип. 31. С. 104–109.
177. Кулыжный А. Очерки по сельскохозяйственной и кредитной кооперации 1900–1918 гг. Петроград : Мысль, 1918. 216 с.
178. Куркин Ц. Земская санитарная статистика. Москва : Изд. русских врачей в памяти Н. Пирогова, 1904. 127 с.
179. Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2009. Вип. 16. С. 196–240.
180. Левін Р. Я. Соціальні проблеми сімей з дітьми, які мають функціональні обмеження. *Український соціум*. 2005. № 2/3. С. 114–133.

181. Лемко Г., Ласяк Н. Соціальний супровід прийомної сім'ї. *Materialy VIII Mezinarodni vedecko-prakticka konference «Dnyvedy – 2012»* (27 brezen – 05 dubna 2012 roku). Dil 18. Pedagogika. Praha : Educationand Science, 2012. 123 с.
182. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 5 : Гонители земства и аннибалы либерализма. URL: <https://leninism.su/works/43-tom-5/705-annibals.html>. (дата звернення: 28.08.2021).
183. Ленів З. Корекція порушень усного мовлення у дітей старшого дошкільного віку засобами арттерапії : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2010. 21 с.
184. Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу. Умань : Сочінський М. М., 2020. 456 с.
185. Лікарчук І. Л. Професійно-технічна освіта України: історичний шлях і перспективи. Київ : Педагогіка, 1999. 287 с.
186. Логопедія : підручник. 2-ге вид., перероб. та допов. / за ред. М. К. Шеремет. Київ : Слово, 2010. 672 с.
187. Лохматова А. Катеринославське земство. Запоріжжя : Тандем-У, 1999. 197 с.
188. Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. Київ : Інститут історії АН УРСР, 1965. 192 с.
189. Лукашевич М. П., Мигович І. І. Теорія і методи соціальної роботи : навч. посіб. 2-ге вид., допов. і випр. Київ : МАУП, 2003. 168 с.
190. Люта О. Педагогічне забезпечення початкової освіти на Єлисаветградщині в кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові записки. Сер. : Історичні науки*. Кіровоград, 2009. Вип. 12. С. 96–105.
191. Лямец Н. Мероприяття по охране народного здравия в Екатеринославской губернии. *Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края*. Екатеринослав, 1905. С. 33.

192. Лямец Н. Народное образование в Екатеринославской губернии за последние 20 лет. *Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края*. Екатеринослав, 1905. С. 7–8.
193. Исаков Н. По вопросу об отношении государства к общественному призрению. М. : тип. А.И. Снегирева, 1894. 182 с.
194. Макієнко О. А. Статистичне бюро Херсонського земства: проблеми створення та діяльності. *Південний архів. Історичні науки*. Херсон, 2002. Вип. 7. С. 163–173.
195. Максимов Е. Д. Из истории государственного призрения в России. *Труд, помощь*. 1901. № 1. С. 23–53 ; № 2. С. 133–167.
196. Максимов Е. Д. Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России. Санкт-Петербург, 1894. 277 с.
197. Максимов Е. Д. Начало государственного призрения в России. *Труд, помощь*. 1900. № 1. С. 40–58.
198. Максимова Н. Ю. Роль соціального супроводу у життєвладштуванні дітей-сиріт. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2003. № 3. С. 27–32.
199. Мальцев А. Училище-хутор глухонемых в г. Александровске, Екатеринославской губернии 1903–1910. Александровск : Типография при училище-хуторе глухонемых, 1910. 29 с.
200. Мальцев В. А. К вопросу о профессионально-значимых качествах социального работника. *Интегральная индивидуальность: теория и практика*. Кемерово, 2010. С. 49–57.
201. Маргулян І. Казкотерапія для малят. *Психолог*. 2007. № 28. С. 23–24.
202. Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 1998. 16 с.
203. Марочко В. І. Українська селянська кооперація (1861–1929 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 224 с.

204. Маскина А. Таврическое земство в 1866–1890 гг. : (социальный состав, бюджет и практическая деятельность) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 1983. 17 с.
205. Матвеев В. О. Основная первоначальная единица организации общественного призрения. *Трудовая помощь*. 1910. № 6. С. 14–16.
206. Медицинский отчет колонии душевнобольных Екатеринославского губернского земства за 1908 г. Екатеринослав, 1909. 97 с.
207. Медична і соціальна реабілітація : підручник для мед. ВНЗ I – III рівнів акредитації / В. Б. Самойленко, Н. П. Яковенко, І. О. Петряшев та ін. Київ : Медицина, 2013. 464 с.
208. Методичний посібник по проведенню тренінг-курсу для соціальних працівників з питань підбору, підготовки та соціального супроводу прийомних батьків / за заг. ред. О. О. Яременко. Київ : Український інститут соціальних досліджень, 2000. 128 с.
209. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо підготовки прийомних батьків / Н. М. Комарова, Л. С. Волинець, Н. В. Салабай та ін. Київ : Студцентр, 1998. 128 с.
210. Методичні рекомендації щодо навчання прийомних батьків, соціальних працівників, національних та регіональних тренерів / за заг. ред. Н. М. Комарова, І. В. Пєша. Київ : Держсоцслужба, 2006. 168 с.
211. Методичні рекомендації щодо сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (у запитаннях і відповідях) / за заг. ред. Н. М. Комарова. Київ : Держсоцслужба, 2005. 116 с.
212. Моїсеєва Т. М. Одеське відділення опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих: організація навчального процесу та дозвілля незрячих дітей (1887–1915 рр.). *Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія*. 2009. № 2. С. 201–208.

213. Мойсієнко В. М. Ліберально-демократичний (опозиційний) рух в Україні (середина 60-х - 80-ті роки XIX ст.) : автореф. дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 19 с.
214. Моргун О. Українські діячі в земствах. *Український історик*. 1969. № 1–3. С. 56–68.
215. Мороз Б. С., Овсяник В. П., Луцько К. В. Корекційні технології у слухопротезуванні дітей. Київ : НВП ВАБОС, 2008. 147 с.
216. Навіщо ОТГ паспорти громад? URL: <http://otg.cn.ua/2018/12/25/news-vlada/navishho-otg-pasporty-gromad/> (дата звернення: 30.08.2021).
217. Нариси з історії статистики України. Київ : Держкомстат України, 1999. 187 с.
218. Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 рр. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchannya-ditej-u-specialnih-zakladah-osviti/nacionalna-strategiya-reformuvannya-sistemi-internativ> (дата звернення: 24.12.2020).
219. Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018 / кол. авт. : М. Мазорчук (осн. автор), Т. Вакуленко, В. Терещенко, Г. Бичко та ін. Київ : УЦОЯО, 2019. 439 с.
220. Життєтворчість особистості: концепція, досвід, проблеми : наук.-метод. зб. / за ред. І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен. Запоріжжя, 2006. 592 с.
221. Ничкало Н. Г. Трансформація професійно-технічної освіти України. Київ : Педагогічна думка, 2008. 200 с.
222. Новиковская О. А. Логоритмика: для дошкольников в играх и упражнениях: практическое пособие для педагогов и родителей. Санкт-Петербург : Корона принт, 2005. 272 с.
223. Новосельский С. А. Вопросы демографической и санитарной статистики. Москва : Медгиз, 1958. 216 с.
224. Новосельский С. А. К вопросу о понижении смертности и рождаемости в России. Санкт-Петербург, 1914. 118 с.

225. Новосельский С. А. О различиях в смертности городского и сельского населения Европейской России. Москва, 1911. 214 с.
226. О приведении в действие Правил оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами. *Сборник Херсонского земства*. 1893. № 12. С. 78–86.
227. Обзор деятельности земств по народному образованию, медицинской, ветеринарной части и содействию экономическому благосостоянию населения. Санкт-Петербург : Изд. Хоз. деп. внутр. дел, 1904. 95 с.
228. Обзор деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет / сост. В. М. Хижняков. Москва, 1916. 118 с.
229. Овод О. В. Особливості професійної діяльності соціального працівника в системі соціального забезпечення. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2013. № 1. С. 167–170.
230. Огановский Н. П. Аграрная реформа и кооперативное земледелие. Петроград : Мысль, 1919. 70 с.
231. Огановский Н. П. Война и земельная кооперация. Москва : Задруга, 1917. 31 с.
232. Открытие детского приюта, учрежденного в городе Александровске, Екатеринославской губернии. *Вестник благотворительности*. 1897. № 2. С. 64.
233. Отчет Александровского уездного училищного совета о состоянии начального народного образования в уезде за 1896–1897 учебный год. Александровск, 1898. С. 7.
234. Отчет о состоянии земской медицины в Александровском уезде Екатеринославской губернии за 1891 г. Александровск, 1892. С. 4–6.
235. Отчет санитарного отделения губернской земской управы о деятельности врачебно-продовольственных пунктов в губернии для пришлых сельскохозяйственных рабочих за 1899, 1900, 1901 и 1902 гг. Екатеринослав, 1903. 87 с.

236. Оцінка існуючих моделей та практик соціальної роботи та соціальних послуг на рівні громади. 2017. 84 с.
237. Павленок П. Д. Основы социальной работы. 3-е изд., испр. и доп. Москва : ИНФРА-М, 2006. 560 с.
238. Павленок П. Д. Теория, история и методика социальной работы. Москва : Дашков и К, 2004. 254 с.
239. Павленок П. Д. Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности : учеб. пособие / под ред. П. Д. Павленка. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Дашков и К, 2006. 596 с.
240. Пажитнов К. А. Городское и земское самоуправление. Санкт-Петербург : Издво М. И. Семенова, 1913. 114 с.
241. Пальян З. О. Демографічна статистика : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни. Київ : КНЕУ, 2003. 131 с.
242. Паніна Н. В. Технологія соціологічних досліджень : курс лекцій / 2-ге вид., допов. Київ : Інститут соціології НАНУ, 2007. 320 с.
243. Паніотто В., Харченко Н. Методи опитування : підручник. Київ : Києво-Могилянська академія, 2017. 342 с.
244. Петров О. О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2003. 265 с.
245. Петров Ф. А. Земско-либеральные проекты переустройства государственных учреждений в России в конце 70-х – начале 80-х годов ХІХ века. *Отечественная история*. 1993. № 4. С. 32–47.
246. Петрова К. «Александровские новости» як джерело з історії благодійності м. Олександрівська Катеринославської губернії початку ХХ ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2011. Т. 22. С. 254–263
247. Петрова К. Благодійництво у діяльності училища-хутора глухонімих у м. Олександрівську Катеринославської губернії на початку ХХ ст. *Історія і*

- культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки*. 2011. Вип. 8. С. 202–210.
248. Петрухан-Щербакова Л. Ю. Поняття «ефективності» в соціальній роботі у спадщині Мері Елен Річмонд (ч. I). *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Сер. : Соціальна робота*. 2017. № 1 (1). С. 20–23.
249. Петрушин В. И. Музыкальная психотерапия: теория и практика. Москва : ВЛАДОС, 2000. 176 с.
250. Петрушка О. В., Шулюк Б. С. Корпоративное пенсионное страхование как элемент эффективного функционирования пенсионной системы Украины. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Економіка і менеджмент*. 2018. Вип. 31. С. 103–106.
251. Пеша І. В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування). Київ : Логос, 2000. 87 с.
252. Пешехонов А. В. Кризис в земской статистике. *Русское богатство*. 1901. № 12. С. 167–189.
253. Пирумова Н. Земская интеллигенция и её роль в общественной борьбе до начала XX века. Москва : Наука, 1986. 268 с.
254. Плотинский Ю. М. Модели социальных процессов. Москва : Логос, 2001. 296 с.
255. Побережна Г. Педагогічний потенціал музикотерапії. *Мистецтво та освіта*. 2008. № 2. С. 9–12.
256. Позднякова-Кирбят'єва Е. Г Реабілітаційний парк як інновація в системі сучасної освіти. *Ukraine – EU. Modern Technology, Business and Law: collection of international scientific papers : in 2 parts*. Chernihiv, 2017. Part 2 : Current Issues of Legal Science and Practice. Management and Public Administration. Innovations in Education. Environmental Protection. Engineering and Technologie. P. 146–149.

257. Позднякова-Кирбят'єва Е. Г. Взаємозв'язок соціального призначення та планування території реабілітаційного парку. *Грані*. 2018. № 7. С. 53–63.
258. Позднякова-Кирбят'єва Е. Г. Методологічні аспекти структурування концепції реабілітаційного парку. *Нова парадигма*. Київ, 2017. Вип. 131. С. 153–166.
259. Поліщук В. А. Соціальна робота як феномен сучасної цивілізації. *Соціальна робота : підручник / за ред. Н. Г. Ничкало*. Тернопіль, 2010. С. 10–49.
260. Поліщук В. А., Янкович О. І. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи : курс лекцій. Тернопіль : ТДПУ, 2009. 256 с.
261. Половець В. Кооперативні аспекти в діяльності земств Лівобережної України. *Сіверянський літопис*. 2005. № 1. С. 73–80
262. Попович Г. М. Соціальна робота в Україні і за рубежом. Ужгород : Гражда, 2000. 134 с.
263. Попович Г. М. Умови інституціоналізації соціальної роботи в Україні : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.03. Київ, 2004. 20 с.
264. Посібник із визначення потреб населення об'єднаної територіальної громади у соціальних послугах: практичні рекомендації. Київ, 2019. 72с.
265. Право на державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7149 (дата звернення: 05.09.2021).
266. Призрение покинутых детей в Екатеринославской губернии : отчет о деятельности приюта для покинутых детей за 1912 г. Екатеринослав, 1913. 81 с.
267. Приймак О. М. Вектори та напрямки соціального призріння в південноукраїнських губерніях наприкінці XIX ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 2. С. 34–42.
268. Приймак О. М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX ст. Запоріжжя : ЗНУ, 2012. 458 с.

269. Приймак О. М. Статистичні джерела з соціальної історії селянства Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Український селянин*. Черкаси, 2014. Вип. 14. С. 123–126.
270. Приймак О. М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.). Запоріжжя : Тандем-У, 2002. 188 с.
271. Приймак О. М. Технології соціального призріння у південноукраїнському селі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Грані*. 2010. № 2 (70). С. 10–15.
272. Приймак О. М., Приймак Ю. О. Соціальні аспекти інституціоналізації публічності державної влади : метод. посіб. 2-ге вид. Запоріжжя : ЗЦППКК, 2014. 44 с.
273. Приймак Ю. О. Алгоритм соціального проекту з моніторингу якості соціальних послуг. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Запоріжжя, 2015. Вип. 67–68. С. 72–80.
274. Прийомна сім'я: методика створення і соціального супроводу : наук.-метод. посіб. / Г. М. Бевз, В. О. Кузьмінський, О. І. Нескучаєва та ін. Київ : Центр стратегічної підтримки, 2003. 92 с.
275. Прийомна сім'я: оцінка ефективності опіки (методичні рекомендації для соціальних працівників) / О. О. Яременко, Н. М. Комарова, Г. М. Бевз та ін. Київ : Український інститут соціальних досліджень. 2000. 78 с.
276. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 р. № 2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2342-15> (дата звернення: 02.09.2021).
277. Про затвердження Типового положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2020 р. № 772. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 04.09.2021).

278. Про органи самоорганізації населення : Закон України від 11 липня 2001 р. № 2625-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 48. Ст. 254. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text> (дата звернення: 03.09.2021).
279. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей : Закон України від 02 червня 2005 р. № 2623-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#Text> (дата звернення: 02.09.2021).
280. Про прийомну сім'ю : положення, затвердж. постановою Кабінету Міністрів України № 564 від 26 квітня 2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення: 04.09.2021).
281. Про світ дітей з особливими потребами : поради керівникам освітніх установ, вчителям, вихователям дошкільних закладів, шкіл-інтернатів та груп продовженого дня, батькам щодо роботи з дітьми з порушеннями психофізичного розвитку / упоряд. В. І. Снайдер. Кам'янець-Подільський : Абетка–НОВА, 2003. 140 с.
282. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21 червня 2001 р. № 2558-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14> (дата звернення: 24.12.2020).
283. Прокопович С. Н. Аграрный вопрос в цифрах. Санкт-Петербург : Общественная польза, 1907. 98 с.
284. Прокопович С. Н. Сельскохозяйственная кооперация и бюджет крестьянского хозяйства. Москва ; Петроград : Кооперативное издательство, 1922. 92 с.
285. Протоколы заседаний комиссии Екатеринославского губернского земства 16 и 18 апреля 1896 г. по вопросу о призрении душевнобольных. Екатеринослав, 1896. 51 с.
286. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами / за заг. ред. А. А. Колупаєвої. Київ : Літопис-XX, 2010. 363 с.

287. Пять лет жизни колонии душевнобольных Екатеринославского губернского земства с 1898 по 1903 гг. Екатеринослав, 1903. 72 с.
288. Радкевич В. О. Професійна освіта і навчання для сталого розвитку суспільства. *Професійно-технічна освіта*. 2015. № 4 (69). С. 7–11.
289. Раевский А. А. Общественные работы, их понятие, современное положение и возможная роль в будущем. Харьков : Печатное дело, 1913. 94 с.
290. Редькіна О. А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Київ : Куприянова, 2008. 192 с.
291. Реєнт О., Янишин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 3–37.
292. Романовська Д. Д. Психологічний супровід процесу інтеграції у суспільство дітей з особливими потребами. *Психологічний та соціально-педагогічний супровід навчання і виховання «особливої дитини» у школі* / за ред. Д. Д. Романовської, С. І. Собкової. Чернівці, 2009. С. 104–109.
293. Романовська Л. І. Система підготовки фахівців з соціальної роботи за кордоном на прикладі розвинених країн. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2013. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_3_21 (дата звернення: 04.09.2021).
294. Рубач М. А. Класове розшарування селянства України напередодні пролетарської соціалістичної реформації. *Наукові записки інституту історії та археології України*. Київ, 1943. С. 194–226.
295. Русов А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. Киев : Изд-во кружка студентов-киевлян Киевского коммерч. ин-та, 1901. 115 с.
296. Сабадырев И. А. Столыпинская аграрная реформа и крестьянское движение в губерниях Новороссии. (1907–1914) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01. Москва, 1959. 28 с.

297. Савельєв Ю. Б. Структурні умови стійкості бідності та поляризації у контексті глобальних процесів. *Український соціум*. 2020. № 1 (72). С. 201–206. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.201>.
298. Садова І Казкотерапія – сучасний метод роботи з дітьми, які мають особливі потреби. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2015. Вип. 11. С. 293–298.
299. Сазонов Г. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству : в 3 т. Т. 1. Санкт-Петербург : Изд. Департ. земледелия, 1896–1897. 511 с.
300. Сафонова Е. А. О школе-санатории в г. Евпатории. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1910–1911. № 5–6. С. 142–148.
301. Святловский Е. В. Земская медицина в Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1888. № 9–10. С. 63–81.
302. Селиванов А. Ф. Современное положение русской благотворительности. *Труды первого съезда русских деятелей по общественному и частному призрению* (8–13 марта 1910 г.) Санкт-Петербург, 1910. Ч. 1. 229 с. ; Ч. 2. 637 с.
303. Семенова К. О. Кохлеарная имплантация как средство помощи глухим детям. *Международный журнал социальных и гуманитарных наук*. 2016. Т. 7, № 1. С. 38–42.
304. Семигіна Т. Чому соціальна робота набуває зеленого кольору? Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. 2018. № 2. С. 11–27.
305. Семигіна Т. В. Розвиток у сучасній соціальній роботі підходів, орієнтованих на сильні сторони клієнтів. *Paradigms of the Modern Educational Process: Opportunities and Challenges for Society*. Dallas, 2019. P. 96–105.
306. Семигіна Т. В. Соціальні послуги на рівні громади: український досвід і перспективи. Київ : Логос, 2005. 134 с.
307. Семигіна Т. В., Карагодіна О. Г., Дворяк С. В. Цифровий формат досліджень із соціальної роботи: рефлексії практичного досвіду. *Науковий*

вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. 2020. Вип. 3 (132). С. 89–97. DOI: <https://doi.org/10.24195/2617-6688-2020-3-10>.

308. Сергеев В. М. Когнитивные методы в социальных исследованиях. *Язык и моделирование социального взаимодействия*. Москва : Прогресс, 1987. 162 с.
309. Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початок XX ст.* Київ, 2002. Вип. 4. С. 111–132.
310. Сизоненко Є. В. Аграрні відносини на Півдні України між I та II буржуазними революціями в Росії. (1907–1917). Одеса : ОДУ, 1962. 69 с.
311. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. Т. 2 : 1890–1913. Екатеринослав, 1914. 629 с.
312. Сінкевич Є. Г., Макієнко О. А. Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 1999. Вип. 7. С. 154–159.
313. Соболева Н. А. Общественное призрение и благотворительность: из истории понятий. *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. История*. 2008. Вип. 2 (58). С. 420–426. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obschestvennoe-prizrenie-i-blagotvoritelnost-iz-istorii-ponyatiy/viewer> (дата звернення: 04.09.2021)
314. Соколов Н. Н. Сельская кооперация. Москва, 1918. 81 с.
315. Соколовская Т. А. Особенности речевого развития детей после кохлеарной имплантации. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/42050765.pdf> (дата звернення: 04.09.2021).
316. Соколовский П. А. Деятельность земства по устройству ссудо-сберегательных товариществ. Санкт-Петербург, 1890. 369 с.

317. Солсо Р. Когнитивная психология. Москва : Тривола, 1996. 282 с.
318. Сосновцев М. Екатеринославское губернское земство и начальная школа. *Пятидесятилетие Екатеринославского губернского земства. 1866–1916*. Екатеринослав, 1916. С. 26–30.
319. Социальная работа: теория и практика : учеб. пособие / под ред. Е. И. Холостовой, А. С. Сорвиной. Москва : ИНФРА-М. 2001. 427 с.
320. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Марченко та ін. Київ : Науковий світ, 2003. 233 с.
321. Соціальна робота. Основи соціальної роботи / Н. Б. Бондаренко, І. М. Грига, Н. В. Кабаченко та ін. Київ : Академія, 2004. 346 с.
322. Соціальне замовлення в Україні: досвід 10 років впровадження : зб. аналітичних та нормативно-методичних матеріалів / під ред. В. І. Брудного, А. С. Крупника. Одеса : Євродрук, 2011. 156 с.
323. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / авт. кол. : Л. С. Волинець, Н. М. Комарова, О. Г. Антонова. Київ : Знання, 2000. 275 с.
324. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід / Л. С. Волинець, А. Й. Капська, Н. М. Комарова та ін. Київ : Український інститут соціальних досліджень, 2000. 127 с.
325. Соціальний захист населення України у 2016 році : стат. зб. Київ : Державний комітет статистики України, 2017. 122 с.
326. Соціальний захист населення України у 2017 році : стат. зб. Київ : Державний комітет статистики України, 2018. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_szn_2017.pdf (дата звернення: 04.09.2021).
327. Соціальний захист населення України у 2018 році : стат. зб. Київ : Державний комітет статистики України, 2019 URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_szn_2018.pdf (дата звернення: 04.09.2021).

328. Соціальний захист населення України у 2019 році: стат. зб. Київ : Державний комітет статистики України, 2020. URL: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/07/zb_szn_2019.pdf (дата звернення: 03.09.2021).
329. Соціальні служби – родині: розвиток нових підходів в Україні / за ред. І. М. Григи, Т. В. Семигіної. Київ : Дата Банк Україна, 2002. 128 с.
330. Соціальні технології: світовий досвід та тенденції розвитку в Україні / за ред. В. В. Барабаша. Херсон : Вишемирський В. С., 2008. 340 с.
331. Соціологія / за ред. В. Г. Городяненка. Київ : Академія, 2002. 559 с.
332. Список действующих ссудно-сберегательных товариществ по губерниям и областям империи на 1 января 1910 г. Санкт-Петербург, 1910. 42 с.
333. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству. 1895–1905. Санкт-Петербург : Изд. Департ. земледелия, 1906. 124 с.
334. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу. Київ : Науковий світ, 2006. 270 с.
335. Створення та функціонування прийомних сімей: Навч. посіб. для держ. службовців/ О. О. Яременко, Н. М. Комарова, Л. С. Волинець, І. В. Пеша. Київ : Український інститут соціальних досліджень, 2014. 128 с.
336. Стог А. Об общественном призрении в России : в 2 ч. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1818. 114 с.
337. Столярик О. Ю., Зубчик О. М., Семигіна Т. В. Сімейна соціальна робота: реалії України. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. 2020. Вип. 4 (133). С. 38–46. DOI: <https://doi.org/10.24195/2617-6688-2020-4-5/>
338. Страусе А., Корбин Дж. Основы качественного исследования: обоснованная теория, процедуры и техники / Пер. с англ. и послесловие Т. С. Васильевой. Москва : Эдиториал УРСС, 2001. 256 с.

339. Таут М.М. Психологічний супровід виховної роботи. Підвищення якості професійної освіти та досвід впровадження державних освітніх стандартів. Київ : Центр учбової літератури, 2004. 331 с.
340. Твердова-Савицкая З., Свамицкий Н. Земские подворные переписи: поездные итоги (1880–1913). Москва : Изд. ЦСУ СССР, 1926. VIII + 399 с.
341. Тезяков Н. И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты. Санкт-Петербург, 1902. 190 с.
342. Тезяков Н. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. Херсон, 1896. 139 с.
343. Терещенко Г. Становлення та розвиток системи недержавного пенсійного забезпечення в Україні. *Наукові праці НДФІ*. 2009. Вип. 1. С. 51–57.
344. Технологии социальной работы : учебник / под общ. ред. Е. И. Холостовой. Москва : ИНФРА-М, 2001. 400 с.
345. Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу : зб. метод. матеріалів / Г. М. Бевз, А. Й. Капська, Н. М. Комарова та ін. Київ : Державний Інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. 188 с.
346. Тищенко О. В. Сутність соціальної роботи як складової соціального забезпечення. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Сер. : Повітряне і космічне право*. Київ, 2013. № 3. (28). С. 97–101.
347. Ткач А. Уроки пенсионной истории. *Пенсия*. 2005. Март. С. 27–29.
348. Токарева У. Модель інтегрованих соціальних послуг для українських громад Соледарська ОТГ Донецька область 2019. 88 с. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/573/Soledar.pdf> (дата звернення: 30.08.2021).
349. Турчанинов Н. Земельное обеспечение переселенцев и ликвидация ими земельных наделов на родине. *Вопросы колонизации*. Санкт-Петербург, 1913. № 12. С. 244–266.

350. Турчанинов Н. Обзор переселения и землеустройства за Уралом в 1906–1910 годах. *Вопросы колонизации*. Санкт-Петербург, 1912. № 10. С. 219–289.
351. Турчанинов Н. Характерные черты русского переселения до проведения Сибирской железной дороги и в последующий за её сооружением период. *Вопросы колонизации*. Санкт-Петербург, 1912. № 11. С. 208–241.
352. Тюття Л. Т., Иванова І. Б. Соціальна робота: теорія і практика. Київ : Україна, 2004. 408 с.
353. Уманец С. И. Призрение глухонемых. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 84–100.
354. Учасники АТО та їхні діти отримують компенсацію за навчання у вишах. *Вінницька обласна рада : офіційний інформаційний сайт*. URL: <https://vinrada.gov.ua/uchasniki-ato-ta-ihni-diti-otrimajut-kompensaciju-za-navchannya-u-vishah.htm> (дата звернення: 31.08.2021).
355. Участь місцевих громад у муніципальному плануванні. Запоріжжя, 2017. 84 с.
356. Федій О. А. Естетотерапія : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2007. 256 с.
357. Федій О. А. Пісочна терапія у просторі професійної діяльності сучасного вчителя початкових класів. *Вісник Житомирського університету ім. Івана Франка*. Житомир, 2009. Вип. 43. С. 96–101.
358. Фирсов М. В. Введение в теоретические основы социальной работы. Москва : МОДЭК, 1997. 192 с.
359. Фирсов М. В. История социальной работы : учеб. пособие для высшей школы. Москва : Академический Проект ; Константа, 2007. 608 с.
360. Фирсов М. В. Методологические проблемы институционализации социальной работы. Москва : Союз, 2000. 36 с.

361. Фортунатов А. Ф. Земская хроника. Итоги нескольких совещаний по вопросам земской статистики. *Труды Императорского Вольного Экономического общества*. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2, кн. 6. С. 37–72.
362. Фролова И. В. «Благотворительность», «призрение», «филантропия», «милосердие»: историография понятий *Вестник Череповецкого государственного университета*. 2013. № 2, т. 2. С. 39–43.
363. Фурман А. В., Підгурська М. В. Історія соціальної роботи. Тернопіль : ТНЕУ, 2014. 174 с.
364. Холостова Е. И. Генезис социальной работы в России: (IX–XX вв.). Москва : Наука, 1995. 59 с.
365. Холостова Е. И. Социальная работа с инвалидами : учеб. пособие. Москва : Дашков и К, 2007. 240 с.
366. Храпко І. Є. Мережа установ соціального захисту населення України. *Економіка. Управління. Інновації. Сер. : Економічні науки*. 2013. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2013_1_63 (дата звернення: 31.08.2021).
367. Центр ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів «Пролісок» управління праці та соціального захисту населення Уманської міської ради. <http://www.dcp.org.ua/parents/reabcenter/cherkas/6035.html> (дата звернення: 31.08.2021).
368. Цивільний кодекс Української РСР : від 18 липня 1963 р. № 1540-VI [втратив чинність] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text> (дата звернення: 31.08.2021).
369. Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны 1914–1917 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 2005. 216 с.
370. Чала О. А. Засоби ландшафтної архітектури та вимоги до них в безбар'єрному середовищі. *Містобудування та територіальне планування*. Київ, 2013. Вип. 50. С. 718–721.
371. Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации. Москва, 1927. 314 с.

372. Черемісін О. В. Дослідження становлення й розвитку земської медицини Південної України другої половини XIX – початку XX ст. в історіографії. *Наукові записки. Проблеми археології, історії, історіографії, джерелознавства, музеєзнавства, природознавства, фалеристики, нумізматики, соціології*. Херсон, 2010. С. 232–250.
373. Черноусов А. Приватні будинки для літніх: як задовольнити попит і уникнути трагедій. *ZMINA*. 2021. 26 січня. URL: <https://zmina.info/articles/pryvatni-budynky-dlya-litnih-yak-zadovolnyty-popyt-i-unyknyty-tragedij/> (дата звернення: 31.08.2021).
374. Черных А. Корпоративное пенсионное обеспечение работников предприятия. *Бизнес-образование в экономике знаний*. 2016. № 2. С. 115–119.
375. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской Империи 1897 г. Санкт-Петербург, 1906. С. 135.
376. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 464 с.
377. Швалб Ю. Самовизначення особистості у складних життєвих обставинах. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Сер. : Соціальна робота*. 2017. № 2. С. 28–31.
378. Шевченко В. М. Виникнення, розквіт та знищення Олександрівського училища-хутора для глухонімих. *Дитина із сенсорними порушеннями: розвиток, навчання, виховання*. 2013. № 4. С. 149–157.
379. Шевченко В. М. Умови та фактори ефективного використання методу кохлеарної імплантації. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2013. Вип. 15. С. 121–125.
380. Шепелева Г. А. Діти-сироти як специфічна соціальна група. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. Вип. 58. С. 119–122.
381. Шингарев А. Н. Вопрос об улучшении земских финансов. *Юбилейный*

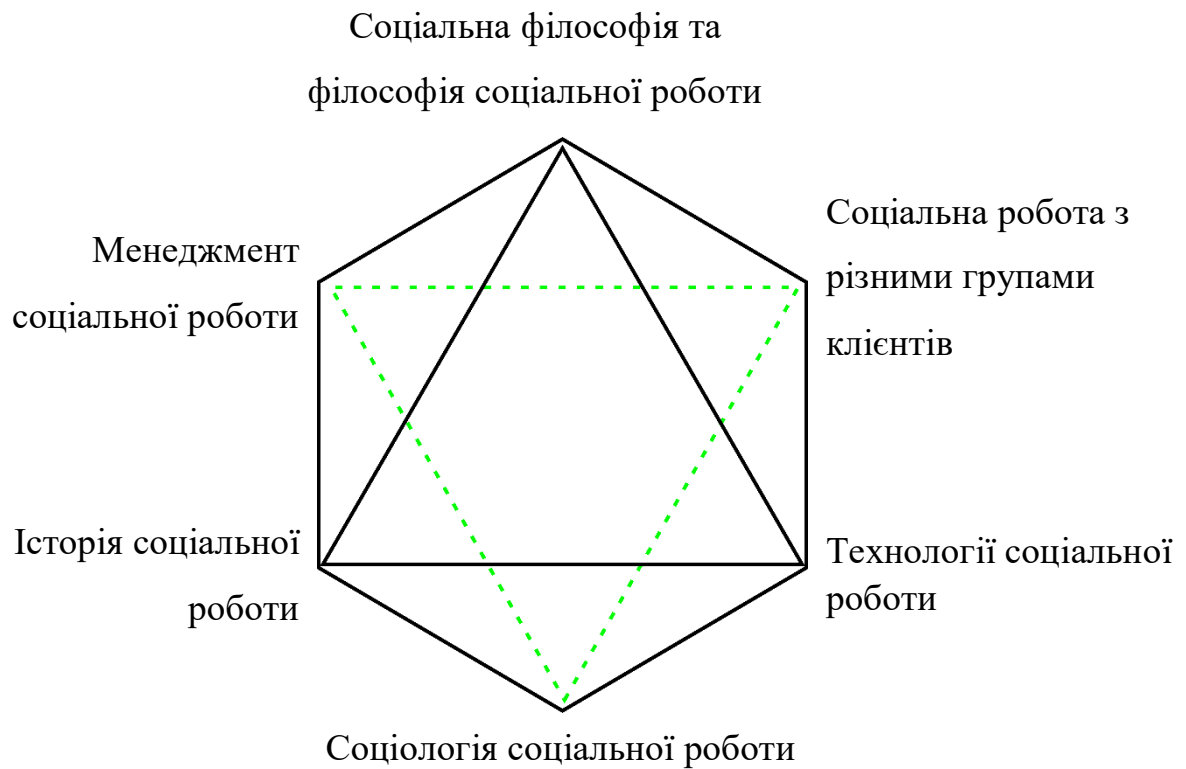
- земский сборник* / под ред. Б. Б. Веселовского, З. Г. Френкеля. Санкт-Петербург, 1914. С. 97–155.
382. Шорохова О. Играем в сказку: сказко-терапия и занятия по развитию связной речи дошкольников. Москва : Сфера, 2008. 208 с.
383. Щербина Ф. История Полтавского земства. Полтава, 1915. 238 с.
384. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Полтава : Экон. бюро Полт. земства, 1901. 18 с.
385. Эль Г. Н. Человек, играющий в песок. Динамичная песочная терапия. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 208 с.
386. Яблунувська Л. С. Понятійний апарат аналізу формування системи соціальної роботи з дітьми-аутистами. *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. : Педагогіка. Соціальна робота.* 2019. Вип. 2 (45) С. 247–251.
387. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования : учеб. пособие. 3-е изд. Москва : Омега-Л, 2007. 568 с.
388. Як запровадити соціальне замовлення у вашому місті? URL: <http://ucipr.org.ua/publicdocs/SSD.pdf> (дата звернення: 03.09.2021 р.).
389. Якименко М. А. Крах переселенської політики царизму в 1906–1913 рр. *Український історичний журнал.* 1976. № 7. С. 160–172.
390. Якименко М. А. Міграції українського селянства 1861–1905 рр. *Український історичний журнал.* 1982. № 9. С. 66–74.
391. Якісні дослідження в соціологічних практиках : навч. посіб. / за ред. Н. Костенко, Л. Скокової. Київ : Інститут соціології НАНУ, 2009. 400 с.
392. Якоби А. Благотворительность. Санкт-Петербург, 1894. 93с.
393. Яковенко В. С. Виховання та усиновлення дітей-сиріт. Кіровоград, 1998. 336 с.
394. Янзи И. Переселенческая статистика о хозяйственном положении переселенцев : (по исследованию Переселенческого Упр.). *Вопросы колонизации.* Санкт-Петербург, 1914. № 14. С. 73–102.

395. Bezrukova O., Priymak O., Priymak Y. Diagnostics of the effectiveness of the territorial centers of social services in Zaporizhzhia region. *Релігія та соціум*. 2018. № 3-4. С. 386–342.
396. Gerring J. *Social Science Methodology: A Unified Framework (Strategies for Social Inquiry)*. 2th Ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. 518 p.
397. Inclusive Education in Ukraine: parents of Children with Disabilities Perspective / O. Telna, Y. Klopota, O. Klopota, O. Okolovych. *The New Educational Review*. 2021. Vol. 64, No. 2. P. 225–236. DOI: <https://doi.org/10.15804/tner.2021.64.2.18>.
398. Kahanov Yu. Vision of a «New Soviet Man» in European and American historiography of the second half of the XX century. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2019. № 11. P. 202–214. DOI: 10.24919/2519-058x.11.170713
399. Koliada N. M., Kravchenko O. O. Social and economic principles of supporting people with disabilities through the perspective of professional rehabilitation. *Economies' Horizons*. 2019. № 1(8). P. 44–52. DOI: [https://doi.org/10.31499/2616-5236.1\(8\).2019.170027](https://doi.org/10.31499/2616-5236.1(8).2019.170027)
400. Lauer R. *Social Problems and the Quality of Life*. 7th Ed. Boston : McGraw-Hill, 1998. 697 p.
401. Lincoln W. Bruce *The Great Reforms. Autocracy, Bureaucracy and the Politics of Change in Imperial Russia*. DeKalb, 1990. 303 p.
402. Neuropsychological Support of Education and Creative Activity of Primary School Age Children with Special Educational Needs / L. Sushchenko, L. Lysohor, O. Pavlyk et al. *BRAIN. Broad research in artificial intelligence and neuroscience*. 2021. Vol. 12, No. 3. P. 105–126. DOI: <https://doi.org/10.18662/brain/12.3/223>.
403. Pearson T. S. *Officialdom in Crisis: Autocracy and Self-government. 1861–1900*. Cambridge, 1989. 308 p.

404. PISA. *Міністерство освіти і науки в Україні* URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/pisa> (дата звернення: 03.09.2021).
405. Starr S. F. *Decentralization and Self-government in Russia. 1830–1870.* Princeton, 1972. 402 p.
406. Supporting of children with special needs in inclusive environment by the teachers collaboration / T. Skrypnyk, O. Martynchuk, O. Klopota et al. *Pedagogika/Pedagogy.* 2020. Vol. 138, No. 2. P. 195–208. DOI: <https://doi.org/10.15823/p.2020.138.11>
407. *The Zemstvo in Russia: An experiment in local self-government.* / edited by Emmons T., Vuchinich W. S. Cambridge, 1982. 466 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Рис. 1.1 Когнітивна парасоля дослідження традицій та новаторства практик земського призріння у соціальній роботі в Україні

Таблиця Б Доля практик земського призріння у XX – XXI століттях

№	Назва напрямку земського призріння *	Стан на теперішній час **	Ставлення громадської думки ***	Можливість подальшого розвитку чи відродження на регіональному рівні ****	... на рівні територіальної громади *****	... на організаційному рівні *****
1	2	3	4	5	6	7
1	вибіркові переписи населення та соціально-статистичні дослідження	справа виведена на загальнодержавний рівень і підпорядкована Державній службі статистики України	проаналізовано результати фокусованих групових дискусій		має перспективи відродження в межах створення і вдосконалення соціального паспорту ОТГ	
2	призріння та попечительство над початковою освітою	існує як окрема сфера – загальної середньої освіти. Підпорядкована Міністерству освіти і науки України. Функціонує у закладах загальної середньої освіти у вигляді соціальної та соціально-педагогічної роботи	проаналізовано результати фокусованих групових дискусій	можливий подальший розвиток у межах регіональних соціальних програм	у вигляді соціального сприяння з боку селищних комітетів та органів місцевого самоврядування	
3	призріння та попечительство над ремісничими та сільськогосподарськими училищами	існує як окрема сфера – середньої спеціальної професійно-технічної освіти. Підпорядкована Міністерству освіти і науки України. Функціонує у закладах профтехосвіти у вигляді соціальної роботи (супроводу та допомоги)	проаналізовано результати фокусованих групових дискусій	можливий подальший розвиток у межах регіональних соціальних програм із залученням позабюджетних коштів	у вигляді соціального сприяння та програм з працевлаштування під егідою органів місцевого самоврядування	

Продовж. табл. Б

1	2	3	4	5	6	7
4	попечительство та призріння над закладами медицини та охорони здоров'я	існує як окрема сфера – охорони здоров'я. Підпорядкована Міністерству охорони здоров'я України	проаналізовано результати фокусованих групових дискусій	можливе подальше відродження у вигляді програм з медичного страхування	можливе відродження в межах інтегрованої моделі соціального обслуговування	
5	призріння в дитячих притулках	існує у вигляді системи інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що перебуває у стані реформування та оптимізації	проаналізовано результати фокусованих групових дискусій			
6	Patronage familial над дітьми-сиротами	перебуває на стадії відродження у вигляді дитячих будинків сімейного типу і прийомних сімей	проаналізовано результати фокусованих групових дискусій	можливий подальший розвиток у межах регіональних соціальних програм із підтримки прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу	... у вигляді соціальної допомоги та підтримки з боку селищних комітетів та органів місцевого самоврядування	
7	призріння за дітьми з вадами здоров'я (як приклад – діяльність Олександрівського училища-хутора для глухонімих)	функціонування мережі реабілітаційних центрів для дітей з інвалідністю (як приклад Запорізький реабілітаційний центр «Джерело»)	проаналізовано результати фокусованих групових дискусій та результати серії глибинних інтерв'ю з цільовою групою	можливе у вигляді модернізації реабілітаційних центрів – перетворення їх на комплексні реабілітаційні центри. створення реабілітаційно-оздоровчих сезонних таборів для дітей з інвалідністю та їх сімей		створення реабілітаційного комплексу для дітей з кохлеарною імплантацією
8	призріння за літніми та непрацездатними людьми в богадільнях	існує в межах системи геріатричних пансіонатів та інших інституційних закладів соціальної допомоги та виховання, що перебувають у стані реформування та оптимізації	проаналізовано результати фокусованих групових дискусій	можливий подальший розвиток у межах соціального замовлення та інституціоналізації невеликих приватних геріатричних закладів		

Продовж. табл. Б

1	2	3	4	5	6	7
9	Patronage familial над літніми людьми	відроджений у 2020 р. у вигляді соціальної допомоги на непрофесійній основі	проаналізовано результати фокусованих групових дискусій		... в межах механізму соціального замовлення та інтегрованої моделі соціального обслуговування	
10	земська трудова допомога	справа виведена на загальнодержавний рівень. Підпорядкована Державній службі зайнятості	проаналізовано результати фокусованих групових дискусій		... у вигляді організації громадських робіт під егідою органів місцевого самоврядування	
11	земська допомога та супровід трудовим мігрантам (в тому числі на Півдні України – діяльність санітарно-продовольчих пунктів)	на сьогодні не існує (перманентно виникає у вигляді діяльності пунктів обігріву для безхатченків)				
12	земська допомога та супровід переселенців	на сьогодні не існує				
13	земська допомога та супровід біженцям	справа виведена на загальнодержавний рівень у зв'язку з проведенням АТО та ООС				
14	земське сприяння соціальній кооперації та самоорганізації сільського населення	на сьогодні не існує	проаналізовано результати фокусованих групових дискусій		... у вигляді діяльності селищних комітетів та інших форм соціально-господарської кооперації	
15	діяльність земських благодійних кас	відроджене поза сферою органів місцевого самоврядування та держави – на рівні громадянського суспільства у вигляді громадських благодійних				

Продовж. табл. Б

1	2	3	4	5	6	7
		фондів та організацій				
16	земське сприяння організації ощадних, позиково-ощадних та кредитно-позикових кас	існує у фінансовій сфері життя українського суспільства				
17	організація земської емеритури та пенсійно-ощадних кас	зникло у зв'язку із створенням загальної солідарної пенсійної системи	проаналізовано результати фокусованих групових дискусій	можливе відродження у вигляді недержавного корпоративно-паритетного пенсійного забезпечення для співробітників та працівників сфери соціальної роботи (захисту, забезпечення)		
18	просвітницька діяльність серед сільського населення в межах земського призріння	на сьогодні не існує	проаналізовано результати фокусованих групових дискусій	можливе у вигляді організації курсів з підвищення кваліфікації соціальних працівників та співробітників соціальноорієнтованих закладів		
19	земське призріння за ув'язненими та висланими на заслання	виведене у сферу діяльності пенітенціарної системи. Знаходиться у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ				

* - інформацію дивитись у підрозділі 1.2., 2.1. – 2.4.

** - інформацію дивитись у підрозділі 3.1.

*** - інформацію дивитись у підрозділі 3.2.

**** - інформацію дивитись у підрозділі 4.1.

***** - інформацію дивитись у підрозділі 4.2.

***** - інформацію дивитись у підрозділі 4.3.

Продовж. дол. Б

Колір	Сучасний стан та перспективи напрямку земського призначення
[Red]	зник
[Green]	перетворений в окрему сферу діяльності або сегмент державного управління
[Blue]	зберігся у площині соціальної роботи (в тому числі й у видозмінному вигляді)
[Purple]	має потенціал подальшого розвитку
[Cyan]	має перспективи відродження

Продовж. дод. Б

Додаток В

Інструментарій емпіричного дослідження

Гайд фокусованої групової дискусії

Тема: «Практики соціальної роботи: традиції та сучасність»

Орієнтовна тривалість (2 год. – 2 год 10 хв)

Привітання та знайомство з учасниками, пояснення правил ведення дискусії та теми обговорення (5 хв)

Блок 1. Інформаційне забезпечення соціальної роботи (10 хв).

Поширеними традиційними практиками в соціальній роботі були вибіркові переписи населення та соціально-статистичні дослідження, як ви вважаєте, яким може бути їх місце і роль в сучасних умовах?

Додаткове запитання:

- як можна використовувати ці дані на рівні організації, громади чи регіону?

Блок 2. Практики соціальної роботи в освіті та просвітницькій діяльності (10-15 хв)

Давайте поговоримо про роль соціальної роботи в освіті на різних рівнях та можливе використання традиційних її практик на сучасному етапі розвитку.

Додаткові запитання:

- як це реалізується в межах початкової освіти?

- як це реалізується в межах профтехосвіти?

- які можливості та перспективи в рамках просвітницької діяльності в сільській місцевості?

Блок 3. Практики соціальної роботи в системі охорони здоров'я (10-15 хв)

Традиційно значною була роль соціальної роботи в системі охорони здоров'я, наприклад, у вигляді попечительства та призріння над закладами медицини, яка ситуація зараз у цій сфері?

Продовж. дод. В

Блок 4. Практики соціальної роботи з дітьми (15-20 хв)

Опіка і патронаж над дітьми також традиційний напрямок соціальної роботи, давайте поговоримо про зміни які відбуваються в цій сфері.

Додаткові запитання:

- в якому вигляді ви бачите майбутнє соціальної роботи в цьому напрямі на регіональному та місцевому рівнях?
- як ви бачите розвиток соціальної роботи з дітьми з вадами здоров'я?

Блок 5. Практики соціальної роботи з літніми людьми (10-15 хв)

Давайте обговоримо ще один важливий напрям соціальної роботи – роботу з літніми людьми. Якими є традиції та новації в цій сфері?

Додаткове запитання:

- як ви бачите розвиток соціальної роботи в цій сфері на регіональному та місцевому рівні?

Блок 6. Практики соціальної роботи у сфері праці та зайнятості (10-15 хв)

Як ви вважаєте, якими є традиційні практики соціальної роботи у сфері праці та зайнятості і якими ви бачите зміни в даному напрямі?

Блок 7. Соціальне забезпечення працівників соціальної сфери (10-15 хв)

Потреба в соціальних працівниках, особливо на рівні територіальних громад постійно зростає, але в той же час можна відзначити небажанням молодих фахівців працювати в сільській місцевості, як ви вважаєте чи могли б традиційні форми соціального забезпечення (наприклад, створення територіальних емеритальних кас) допомогти вирішити цю проблему?

Додаткове запитання:

- що ще тут можна було б порекомендувати?

Блок 8. Практики соціальної роботи у сфері соціальної кооперації та самоорганізації населення (10-15 хв)

Продовж. дод. В

Традиційно значною була роль соціальної роботи в соціальній кооперації та самоорганізації сільського населення, якими ви бачите сучасні практики соціальної роботи в цій сфері?

Подяка учасникам за висловлені думки (5 хв).

Додаток Г

Гайд глибинного інтерв'ю з цільовою групою

1. Розкажіть про себе і свою сім'ю (обов'язкове питання).
2. Розкажіть про Ваш досвід реабілітації дитини.
3. Які умови реабілітації дітей з КІ є на сьогодні в Україні?
4. Що Ви знаєте про відмінності реабілітації дітей з КІ від реабілітації дітей із слуховими апаратами або глухонімих?
5. Розкажіть про випадки вдалої реабілітації, що Вам відомі.
6. На Вашу думку які умови проходження реабілітації може забезпечити держава?
7. А які місцева влада?
8. Які потреби сімей з дітьми з КІ Ви можете назвати.
9. На Вашу думку, яка допомога батькам дітей з КІ зараз найбільш необхідна?
10. Розкажіть про основні проблеми з якими стикаються батьки дітей з КІ.
11. Як Ви вважаєте, що можна було б порекомендувати іншим батькам дітей з КІ?

Додаток Д

Рис. 3.1 Дизайн фокусованих групових дискусій

Додаток Е

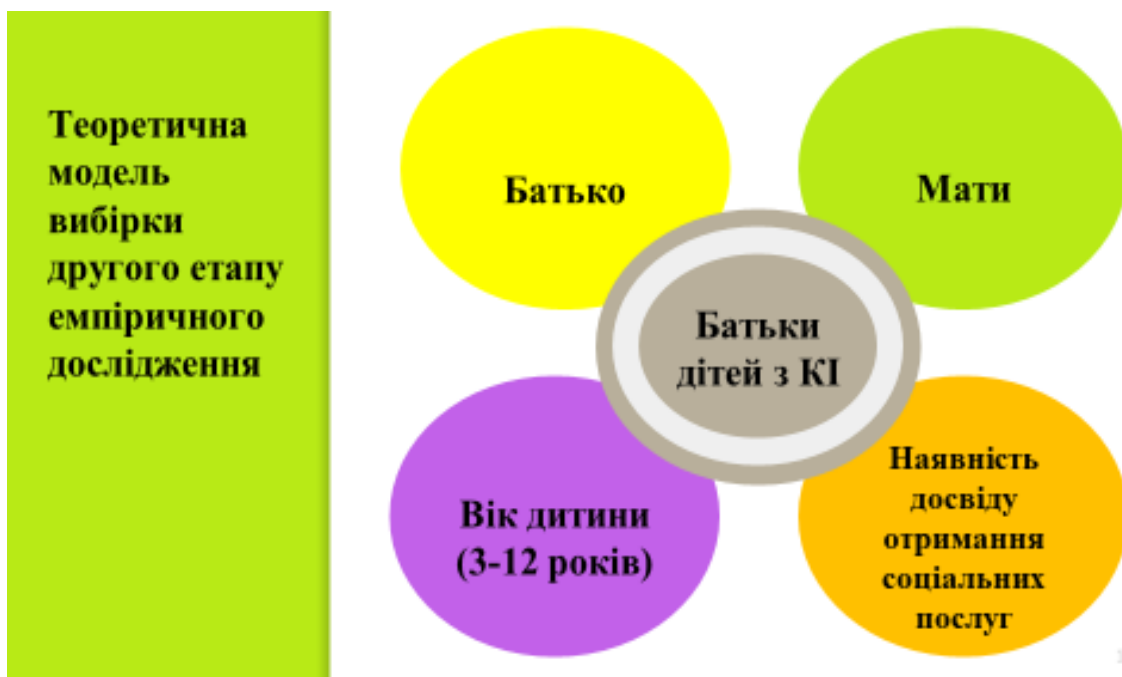

Рис. 3.2 Теоретична модель вибірки другого етапу соціологічного дослідження (серії глибинних інтерв'ю з цільовою групою)

Додаток Ж

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження аспіранта
Запорізького національного університету

Іванченко Ольги Олександрівни

на тему

«Традиції та новаторство земських практик у соціальній роботі в Україні»

м. Запоріжжя

«26» квітня 2021

Ми, ті, які підписали нижче, склали цей акт про те, що результати дисертаційної роботи виконаної згідно з планом науково-дослідної роботи кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету з теми «Формування інституційних засад публічного управління якістю соціальних послуг в умовах трансформації українського суспільства» (державний реєстраційний номер 0116U004920) впроваджено в діяльність служби (управління) у справах дітей Запорізької міської ради:

Найменування пропозиції, форма впровадження, характеристика	Наукова новизна та значення, рекомендації з подальшого використання	Ефект від впровадження
Програма благодійної допомоги для дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей, що перебували на обліку служби (управління) у справах дітей Запорізької міської ради. Аспірантка Іванченко О.О. брала участь у програмі впродовж 2017-2019 рр.: на неї були покладені обов'язки реалізації такої складової, як оцінка стану соціальної роботи з дітьми-	Виходячи з положень соціологічної парадигми та теорії солідарності, а також на основі ключових рекомендацій власного дисертаційного дослідження, здійснено вдалу спробу відродження деяких практик соціальної роботи земських органів місцевого самоврядування з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Отриманий досвід рекомендовано впроваджувати в діяльність служб у справах дітей.	Розширено благодійну складову соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. До співпраці зі службою (управлінням) у справах дітей Запорізької міської ради залучено низку благодійних та громадських організацій, а саме: благодійний фонд «Парасолька», «Імпульс.УА»; благодійна організація «Храм»; громадська організація «Нова надія», «Міський центр допомоги»;

<p>сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, що влаштовані на виховання та спільне проживання до дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей, з подальшою розробкою рекомендацій щодо відродження в цьому напрямку практик земського призріння. Взяла участь у низці круглих столів з благодійними й громадськими організаціями м. Запоріжжя, де обговорювалися питання створення благодійних програм для адресної підтримки зазначених категорій дітей.</p>		<p>волонтерська група «AngelS».</p>
--	--	-------------------------------------

Аспірант Запорізького національного університету

О.О. Іванченко

Начальник служби (управління) у справах дітей Запорізької міської ради

Н.С. Сиворакша

Додаток И

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ
ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Приймак О. М., Іванченко О. О. Земські соціально-статистичні дослідження на території Нижньої Наддніпряни (1880–1917 рр). *Нариси розвитку соціологічної думки у Нижній Наддніпряни (1860–1917 рр. та 70–90-х рр. ХХ ст.)* / за заг. ред. М. А. Лепського. Запоріжжя, 2018. С. 32–63. 261 с.
2. Іванченко О. О. Історичний досвід практики соціальної роботи в Україні з переміщеними особами в умовах земських інституцій. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. 11 : Соціальна робота. Соціальна педагогіка..* 2018. Вип. 25. С. 99–110. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/25344> (дата звернення: 03.09.2021).
3. Іванченко О. О. Потенціал використання досвіду земської емеритури в ході реалізації пенсійної реформи в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. : Педагогіка. Соціальна робота.* 2020. Вип. 1 (46). С. 43–48. URL: <http://visnyk-ped.uzhnu.edu.ua/article/view/217821> (дата звернення: 03.09.2021).
4. Іванченко О. О. Традиції земського призріння в системі професійно-технічної освіти України. *Наука і освіта.* 2021. № 1. С. 62–69. URL: <https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/articles/2021-1-doc/2021-1-st9> (дата звернення: 03.09.2021).
5. Ivanchenko O. The creation of the children's cochlear implant rehabilitation complex: innovations and prospects. *Knowledge, Education, Law, Management.* 2021. Vol. 2, № 1 (37). P. 21–29. URL: <http://kelmczasopisma.com/ua/jornal/53> (дата звернення: 03.09.2021).

Продовж. дод. И**Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації**

6. Іванченко О. О. Потенціал інставрації досвіду діяльності земств в контекст реформування системи соціальної роботи в сучасній Україні. *Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: світогляд миротворення* : VIII Міжнар. наук. конф. (м. Запоріжжя, 23.03.2018). Запоріжжя, 2018. С. 60–62.
7. Іванченко О. О. Соціальна складова діяльності земств Південної України: погляд регіональних істориків. *Історія степової України XVII-XXI ст.* : Всеукр. наук. конф. на знак вшанування пам'яті А. В. Бойка (м. Запоріжжя, 11–12 травня 2018). Запоріжжя, 2018.
8. Іванченко О. О. Ретроспективний аналіз земських практик соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики*: Всеукр. наук. конф. (м. Дніпро, 25–26 травня 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 220–222.
9. Іванченко О. О. Земські соціальноорієнтовані практики та лакуни реформ вітчизняного місцевого самоврядування. *Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: технології миротворення* : X Міжнар. наук. конф. (м. Запоріжжя, 21 лютого 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С. 153–156.
10. Ivanchenko O. The social service for commuters in Southern Ukraine of the late 19th- early 20th centuries. *Надання соціальних послуг в умовах децентралізації: проблеми та перспективи* : Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 25 вересня 2020 р.). Ужгород, 2020. С. 43–44.
11. Іванченко О. О. Соціальні чинники формування місії реабілітаційного комплексу для дітей з кохлеарною імплантацією. *Модернізація освітньої системи: світові тенденції та національні особливості в умовах пандемії* : IV Міжнар. наук. конф. (м. Каунас, 19 лютого 2021). Каунас, 2021. С. 43–47.